

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Докторанти

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Philosophy

Postgraduate Students Book

Том/Volume 7, 2022

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
СОФИЯ • 2023 • SOFIA

Съставител: проф. д.н. Иван Кабаков

Рецензенти:

Проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

Проф. д.пс.н. Теодора Стоева

Проф. д.пс.н. Йоана Янкулова

Доц. д-р Албена Танева

Доц. д-р Борис Попиванов

Доц. д-р Камелия Ханчева

Доц. д-р Искрен Иванов

Доц. д-р Елена Калфова-Войнова

Доц. д-р Симеон Петров

Гл.ас. д-р Любимка Андреева

Гл.ас. д-р Елена Стойкова-Доганова

Гл.ас. д-р Гергана Ненова

Гл.ас. д-р Кирил Василев

Д-р Зорница Петрова

Редакция на текст и библиография: гл.ас. д-р Мария Аврамова

Технически секретар: Елеонора Стайкова-Мишева

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

2023

ISSN 2534-935X

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 5

Професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“

КАК ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПОЛОВИТЕ СТЕРЕОТИПИ В ДЕТСКАТА ПОПУЛЯРНА КУЛТУРА СЕ ВПИСВА В РАЗБИРАНЕТО НА ПОНЯТИЕТО „ДЖЕНДЪР“ ВЪВ ФЕМИНИСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА?: ПРЕГЛЕД НА КЛЮЧОВИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ТЕМАТА / HOW DOES THE PROBLEM OF GENDER STEREOTYPING IN CHILDREN'S POPULAR CULTURE FIT INTO THE UNDERSTANDING OF THE TERM "GENDER" IN A FEMINIST PERSPECTIVE?: REVIEWING KEY RESEARCH ON THE SUBJECT 9

Елеонора Стайкова-Мишева / Eleonora Staykova-Misheva

ИГРА НА РИЦАРИ И ДЕФИНИЦИИ. ЗА ВЪЗМОЖНИТЕ ПЕРСПЕКТИВИ КЪМ ПОНЯТИЕТО „ИГРА“ / A GAME OF KNIGHTS AND DEFINITIONS. ON THE POSSIBLE PERSPECTIVES TOWARDS THE NOTION OF PLAYING 31

Любослава Крумова Христова-Петрова / Lyuboslava Krumova Hristova-Petrova

Професионално направление „Психология“

ОЦЕНКА НА НЕВРОЛОГИЧНАТА ГЪВКАВОСТ – НОВ ИНТЕГРАТИВЕН ПОДХОД, СЪЧЕТАВАЩ ПОСТИЖЕНИЯТА НА ПСИХОЛОГИЯТА И НЕВРОНАУКАТА / NEURO-AGILITY ASSESSMENT – A NEW INTEGRATIVE APPROACH COMBINING THE ACHIEVEMENTS OF PSYCHOLOGY AND NEUROSCIENCE 49

Емилиян Николов Крумов / Emilian Nikolov Kroumov

ФАНТАЗИРАНЕТО КАТО СМИСЪЛ И ПРЕЖИВЯВАНЕ НА ЖИЗНЕНИЯ ОПИТ / FANTASY AS MEANING AND EXPERIENCE IN LIFE 63

Яна Руменова Петрова / Yana Rumeno va Petrova

Професионално направление „Политически науки“

ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОРЪЧКИ КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ ИНСТРУМЕНТ / PUBLIC PROCUREMENT AS A POLICY TOOL 101

Кремена Лазарова Николова / Kremena Lazarova Nikolova

ИКОНОМИКАТА: ЛОСТ ЗА ВЛИЯНИЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ В ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ / ECONOMY: THE EUROPEAN UNION'S INSTRUMENT OF INFLUENCE IN THE WESTERN BALKANS 123

Милен Иванов Желев / Milen Ivanov Zhelev

ДЕЛОТО ЗУМА – ПАТРИАРХАТ В СЪДЕБНАТА ЗАЛА / ZUMA RAPE TRIAL – PATRIARCHATE INSIDE THE COURTROOM 144

Ана Богданова Антонова / Ana Bogdanova Antonova

ПРЕДГОВОР

Поредното издание на Годишника на СУ „Св. Климент Охридски“ / Философски факултет / Книга „Докторанти“ за 2022 г. включва 7 статии от професионалните направления 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“, 3.2. „Психология“ и 3.3. „Политически науки“, оценени от по двама рецензенти. Техните препоръки са отразени при публикуването на статиите.

Елеонора Стайкова-Мишева прави преглед на ключови изследвания по темата на своята статия и по-конкретно: „Как проблемът за половите стереотипи в детската популярна култура се вписва в разбирането на понятието „джендър“ във феминистична перспектива?“ Това е първия текст от **професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“**. В него са разгледани основни автори и изследвания, определящи съвременния дискурс за социалните и културни измерения на понятието пол (джендър), което е поставено в контекста на популярната култура, предназначена за деца и нейното значение за формирането на тяхната идентичност. В изследването е използван метода на Ървинг Гофман за анализ на рекламите от 70-те години на миналия век като се прави анализ на класически „Дисни“ анимации с оглед установяването на тяхното влияние върху децата.

„Игра на рицари и дефиниции“ стои в основата на статията на *Любослава Христова-Петрова* в която се очертават възможните перспективи към понятието за игра. В текста от същото професионално направление е проблематизирана самоочевидността на понятието „игра“ като са представени внушителен диапазон от употреби, които са напълно разнородни по своя характер. Това е проблем пред който се изправя изследователя, за да предложи впоследствие две качествено различни перспективи.

Емилиян Крумов от **професионално направление „Психология“** прави „Оценка на неврологичната гъвкавост“ като предлага нов интегративен подход, съчетаващ постиженията на психологията и невронауката. В статията се разглежда динамиката на мозъчните процеси, наблюдавана с методи като (например) компютърна томография и електромагнитен резонанс, за да се тематизират промените, постигнати чрез комбинацията и взаимодействието на психологическо разбиране на функционирането на личността и невропсихологични изследвания на функционирането на мозъчните структури.

„Фантазирането като смисъл и преживяване на жизнения опит“ е темата на статията на *Яна Петрова*. В текста фантазията е разгледана като преживяване на формата на нещата, свързано с осезаемия опит и израз на променливите отношения със себе си и света. Освен това фантазията е използвана за означаване на образи на въображението и вътрешно репрезентиране, както и за конструиране на нови идеи, значения и форми. В текста се предлага перспектива

към фантазирането като опит за изграждане на смислови съдържания и потенциал за насочена организация на преживяванията на индивида в средата. Разгледани са също така научни схващания за фантазията в областта на диференциалната и когнитивна психология, психодинамични теории за личността, както и са представени съвременни модели на изследване на фантазията заедно с изведените основни връзки на зависимости.

Кремена Николова в **професионално направление „Политически науки“** изследва „Обществените поръчки като политически инструмент“ чрез които държавата реализира стратегическо управление по отношение на икономическата дейност и конкурентоспособността на икономическия пазар. Обществените поръчки обаче постепенно се преобразуват в механизъм за осъществяване не само на икономически, но и на по-широки политически цели. В статията аргументирано се стига до извода, че приобщаването на социални, икономически и политически цели и интереси в обществените поръчки и интегрирането им в публични политики е сериозно предизвикателство, но то обуславя трансформирането на системата за обществени поръчки от тактическа в стратегическа функция на управлението, както и в политически инструмент за постигане на публични цели.

„Икономиката: лост за влияние на Европейския съюз в Западните Балкани“ е темата на статията на *Милен Желев*. В текста се изследват фрагменти от европейската интеграция на страните от Западни Балкани. Авторът се фокусира върху икономическите критерии на ЕС като лост за влияние върху процесите по присъединяване на 4 конкретни страни от региона: Албания, Северна Македония, Сърбия и Черна гора.

Ана Антонова изследва „Делото Зума“ като патриархат в съдебната зала. В конкретния случай става въпрос за бившият южноафрикански президент, който е подведен под отговорност за изнасилване на семейна приятелка. Той е разгледан като пример за продължаващото мъжко превъзходство в съдебната зала и йерархичните отношения между членовете на южноафриканското общество. В статията се поддържа хипотезата, че традиционното мъжко превъзходство все още се проявява в съвременното южноафриканско общество, както и в съдебните решения.

Представените статии в Годишника на СУ „Св. Климент Охридски“ / Книга „Докторанти“ за 2022 г. са логично продължение на постигнатото равнище на докторантско обучение, както и на високите стандарти на научно-изследователската дейност във Философски факултет.

Проф. д.н. Иван Кабаков
заместник-декан – докторанти, пост-докторанти и млади учени,
външни проекти, PR и културни събития

**Професионално направление
„Социология, антропология и науки
за културата“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 7, 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 7, 2022

КАК ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПОЛОВИТЕ СТЕРЕОТИПИ
В ДЕТСКАТА ПОПУЛЯРНА КУЛТУРА СЕ ВПИСВА
В РАЗБИРАНЕТО НА ПОНЯТИЕТО „ДЖЕНДЪР“
ВЪВ ФЕМИНИСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА?: ПРЕГЛЕД
НА КЛЮЧОВИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ТЕМАТА

ЕЛЕОНОРА СТАЙКОВА-МИШЕВА

Анотация. Статията представява преглед на няколко основни автори и изследвания, дефиниращи понятието за „популярна култура“, за да даде призма, през която то ще се разглежда в контекста на детската такава. На следващо място статията се фокусира върху концепцията за „родов пол“ или „джендър“ и как половите роли на героите от популярната култура, насочена към детска аудитория биха могли да окажат влияние върху изграждането на собствената им (полова) идентичност. Използвайки метода на Ървинг Гофман за анализ на рекламите от 70-те години на миналия век, статията прави подобен разбор на класически „Дисни“ анимации с цел да илюстрира начина, по който такъв тип популярна култура би могъл да повлияе разбирането за пол, полови роли и идентичност сред децата, вземайки предвид теорията за „социализацията“ на Джордж Гербнер.

Ключови думи: пол; джендър; популярна култура; идентичност; деца; социализация.

HOW DOES THE PROBLEM OF GENDER STEREOTYPING IN CHILDREN'S
POPULAR CULTURE FIT INTO THE UNDERSTANDING
OF THE TERM “GENDER” IN A FEMINIST PERSPECTIVE?:
REVIEWING KEY RESEARCH ON THE SUBJECT

Eleonora Staykova-Misheva

Abstract. The current text is reviewing several major authors and their research concerning the term “popular culture” in order to provide a lens through which children’s popular culture will

be analyzed. Furthermore, the article is focusing on the concept of the term “gender” and how the gender roles of pop culture characters could influence the construction of children’s own (gender) identity. By using the method developed by Erving Goffman in analyzing advertisements from the 70s, the article is performing a similar analysis of classic Disney animations in order to show the way in which such pop culture products could influence children’s concept of gender, gender roles and identity by taking into account George Gerbner’s “socialization” theory.

Keywords: sex; gender; popular culture; identity; children; socialization.

УВОД

Настоящият текст си поставя за задача да разгледа понятието „джендър“, поставено в контекста на детската популярна култура. Темата е зададена по този начин, тъй като изхожда от презумпцията, че продуктите на детската популярна култура – като тук ще се фокусирам основно върху известни детски филми – използват ако не изцяло, то основно стереотипи и стереотипни образи. Доколкото популярната култура сякаш по дефиниция разчита на универсално разбираеми образи, начинът по който персонажите са полово украсени, т.е. представени през призмата на техния пол, е вероятно също да се води от стереотипни представи.

От една страна, ще се опитам да разгледам историческия контекст на схващането за популярна култура. За целта ще се водя основно от изследването на Джон Стори “Inventing Popular Culture” (Storey, 2003). Стори е известен теоретик на теми, свързани с популярната култура, базов за успешното вникване в понятието. За да е изчерпателна темата, няма как да започнем, без ясни рамки как се появява то, какво значи и какъв е неговият обхват в днешно време.

От друга страна – след като необходимият контекст за културата и популярната такава, е даден, ще се опитам да поставя под въпрос именно универсалността на полово украсените персонажи. Ако е налична, доколко тя е нужна? Позовавайки се на авторки като Джоан Скот и Джудит Бътлър ще се опитам да проследя защо стереотипните идеи за пола са представени като нещо естествено? Имаме ли механизъм, с помощта на който да ги анализираме и евентуално променим?

С настоящия текст не бих могла да претендирам за изчерпателност по което и да е от двете понятия. Би било постижение обаче, ако успея да провокирам желание за активно задаване на въпроси и поставяне под съмнение на всяка идея, представена като имплицитно естествена и природна – процес, който Бурдийо нарича „натурализиране на социалното” (2002), сякаш отделена от културни контексти и изграждащите я символи.

ПОПУЛЯРНА КУЛТУРА И ИДЕНТИЧНОСТ

Няма как да започна преглед на изследвания по отношение на термина „джендър“, за да стане ясно как се вписва той в анализа на популярната култура за деца, без първоначално да се опитам да дефинирам какво е *популярна култура* и как ще разбираме понятието в настоящия текст. Преглеждайки как то се променя в исторически план, от неприязънта към популярната култура – смятана за по-нисша от т.нар. висока култура към по-съвременните интерпретации, гледащи на нея като метод за дефиниране на идентичности, дори цели общности, ще разполагаме с нужния контекст, в рамките на който да продължим със следващото понятие.

В класическия си смисъл – от индустриалната революция насам на популярната култура се гледа като на нещо неприязнено, нисше, което не заслужава да му се отделя особено внимание. Това се дължи най-вече на дефиницията ѝ, произхождаща от противопоставянето ѝ на т.нар. „висока култура“. За Матю Арнолд например под (висока) култура се има предвид „най-доброто, което е било мислено и казано в света“¹ (Arnold, 1960, р. 6). Следователно в така поставените граници, няма място за изследвания като културологичните. Изследвания, които разглеждат *всичко*, което се казва и мисли, а в по-широк смисъл тук влизат и изследванията на популярната култура, на която се гледа като на забавление за работещите хора, т.нар. необразовани маси.

Популярната култура като фолклор

Всъщност след индустриалната революция на по-миналия век се наблюдава едно своеобразно негативно отношение към работническата класа от страна на интелектуалците и аристократите. Забавленията, на които се отдават са пошли, с опитите си да пеят сред познати и приятели известни фолклорни песни, те опорочават неприкосновеното народно творчество, с масовия си вкус, масовият човек – както го нарича Ортега-и-Гасет (1993), опорочава светостта и неприкосновеността на „културата“ както я мислят Арнолд и съмишлениците му. Народната култура и творчество, от друга страна бива безкрайно романтизирано. Урбанизацията и индустриализацията освен с препълване на градовете с фабрики и работещи хора, се характеризират и с битуването на една идеалистична идея за близкото минало: за тучни пасторални ливади, честни и отрудени селяни, живеещи в хармония с природата. Фолклорното творчество, което произлиза от този период, е автентично, извисяващо духа – това е културата на обикновения, но одухотворен човек. Тя е своеобразно наследство, което трябва да бъде запазено и предадено на идните поколения. Този вид култура интелектуалците слагат почти на една нога с високата такава. Като антипод на фолклорния, отруден селянин интелектуалците от този

¹ От “The best which has been thought and said” – прав. авт.

период рисуват образа на т.нар. „масов“ човек – както накратко го нарекох и по-горе. Зад образа на масовия човек стои идеята, че работническата класа, пренесла се в градовете, за да може да работи във фабриките, е необразована, груба и пошла, дотолкова, че дори няма отличителни черти. На нея се гледа като разполагаща с едно общо „масово“ съзнание, откъдето идва и образът на усреднения човек, без искрица индивидуалност. Този човек се наслаждава на мимолетните удоволствия, тъй като е необразован не би могъл да оцени високата култура, а понеже е и груб – не може да оцени одухотвореността на фолклора. Затова масовият човек има нужда и от своята масова култура – културни продукти, които са предвидими, лесно смилаеми и чиято цел е единствено забавлението, за да удовлетворят това влечение към удоволствието. Тези, които правят масова култура за такъв тип хора също спадат към описаното масово съзнание, те не биха могли да се нарекат истински творци.

Постепенно фолклорът също се отдалечава от масовата, т.е. популярната култура. Бидейки идеализиран и гледан през обектива на романтичните представи за близкото до природата човешко минало, с него се занимават вече интелектуалци, специалисти по конкретен тип народно творчество. Самите песни/танци подлежат на специфичен анализ, сформират се и професионални ансамбли, чиято цел е да обучават специалисти и да разпространяват това народно творчество. В домашен, български контекст подобен пример е фолклорен ансамбъл „Филип Кутев“², занимаващ се с народни танци и песни.

Тази романтична представа за фолклора, прикрепването към него от интелектуалеца на средната класа, е сред първите опити в Европа за формиране на *национална идентичност*, в изграждането на която героичното минало и автентичното творчество от това минало заемат основно място; процес, който се нарича „изобретяване на традицията“ (Hobsbawm and Ranger (eds.), 2012).

От друга страна, дефинирайки популярната култура като масова култура – в духа на цитирания по-рано Матю Арнолд, подсказва, че за да може човек да създава или поне оценява истинската, висока култура, той трябва да разполага с подходящо образование и да е в правилната среда. Това пък, от своя страна, носи със себе си имплицитно идеята, че културата е класова привилегия и в никакъв случай не е за всички от обществото. Затова и Арнолд гледа на дефинираната от него масова култура като вид анархия. Тя е огледална на анархията, която според него работещата класа внася в цялостната структура на обществото. Културата на масите е покварена и покваряваща и заплашва да застигне с бързи темпове и останалата част от обществото, като така ще внесе непоправим хаос (Storey, 2003, p. 22).

² Повече за ансамбъла и информация с какви дейности се занимава, може да се види на официалния сайт: <http://ansambal-philipkoutev.artbf.com/> [прегледан на 15.05.2023].

Популярната култура като културна индустрия

Представата за популярната култура като масова такава търпи още едно стъпало на своеобразна еволюция с появата на термина „културна индустрия“, съставен от Макс Хоркхаймер и Теодор Адорно през 50-те години на XX век (Storey, 2003, p. 27). Вместо обаче да споделят притесненията на Арнолд, че културната индустрия ще доведе след себе си анархия, за Хоркхаймер и Адорно основното последствие от нея е по-скоро конформизмът, както го наричат те. Произведенията следват предвидим ритъм, използват се едни и същи тропи, посланието е сходно, не оставят нищо за въображението. Културната индустрия води до създаване на културни продукти, които не предизвикват публиките си да преживяват това, което гледат / четат / слушат и в някакъв смисъл водят до уеднаквяване на вкуса и очакванията на аудиторията. Вече няма оригинални произведения с уникални послания или визуалност. Всеки жанр следва добре разработен шаблон и публиката не само може да предусети какво следва, а и да се гордее с това, че е „познала“. Така развитието на индивидуалността е спряно; посредством културната индустрия на обществото се представят наготово идеологии, които са лесно смилаеми и възприемем – като това води до бавното погубване на индивидуалната, рационална мисъл (Adorno and Horkheimer, 1979).

Всъщност масовата култура е изтъкана от негативни значения и последствия за привържениците както на „десните“, така и на „левите“ политически идеи, но по различни причини. За десните масовата култура е риск за статуквото в обществото, би довела до анархия и разрушаване на настоящия социален ред. За левите от друга страна тя притъпява индивидуалността, сетивата и разума дотам, че опиянява човека от средната работническа класа и така го спира да се бунтува срещу класовото неравенство (Storey, 2003). В този ред на мисли схващането за популярната култура като масова култура доминира наратива и възможните ѝ дефиниции повече от един век, поради което ѝ беше отделено толкова време в настоящия текст.

Популярна култура vs. висока култура

Популярната култура като „другото“ на високата култура продължава да доминира като идеология и през модернистичната епоха. Независимо дали на нея се гледа като индустрия, направена за да „приспи“ или „събуди“ масите, основната презумпция остава, че популярната култура е културата на многото, а високата – на елитите. На онези, които имат нужното образование, интелектуален инструментариум и не на последно място – финансови средства, за да си позволят да консумират изтънчените продукти на високата култура. Операта и театърът в една такава идеология се нареждат сред елитните културни продукти, които да са на разположение на малкото, на висшата класа.

Физическото преместване на операта в отделна сграда с ексклузивен достъп (както и на театъра) за разлика от пеенето на арии и разиграването на Шекспир на площада – така че да може всеки, който желае (без значения от каква прослойка е) да има достъп, е първата стъпка в отделянето на един тип култура „нависоко“. С началото на индустриализацията елитите постепенно апроприират разнообразни методи на културно изразяване, отделят ги физически и ги определят като „свои“. Това е още един начин, по който да се разграничат от масите и да поддържат идеологията, че са господстваща класа.

По-съвременните разбирания за науките за културата (т.нар. cultural studies), водещи началото си от Бирмингамската школа, призовават за по-инклузивна дефиниция на понятието култура (като в това число влиза и популярната такава). Точно както създаваме история докато сме създавани от самата нея, по същия начин създаваме култура и същевременно сме създавани от и чрез културата. Също както езика, културата едновременно дава свобода и ограничава (Storey, 2003).

Популярната култура като нова чувствителност

В рамките на разбиранията за висока / популярна култура това се изобразява с революцията през 60-те години на миналия век, когато се разбиват и изговорените досега културни „клишета“. Сюзан Зонтаг говори за една „нова чувствителност“, която се заражда в обществото и чрез нея се изоставят идеите на Матю Арнолд за това какво трябва да бъде културата. Тя определя неговата интерпретация като „исторически и човешки остаряла“, добавяйки че традиционното разграничение между „висока“ и „ниска“ култура „изглежда все по-малко значимо“ (Sontag, 1966, p. 296, 299, 302).

Доказателство за новата чувствителност намираме в позитивната (пре) оценка на изпълнители като Боб Дилън и „Бийтълс“. Широката разпространеност по цял свят на техните песни говори за това, че би следвало да ги определим като популярна култура. Освен на известност обаче, те се радват и на валоризация – произведенията им се ценят от публиката, което им носи финансова печалба, популярност и успех. Вече смело се поставя под въпрос елитизма от ерата на модернизма. Разграничението между „висока“ и „ниска“ култура остава маркер на предишното поколение, живеещо с остарели ценности посредством настояването си да има ясно разграничение между двете. Чрез усвояването на тази нова чувствителност, съвременниците на 60-те години на XX век стартират един процес по все по-засилено размиване на тези граници. Дори популярната култура е възможен източник на произведения на изкуството, за което свидетелства и увлечението по движение като поп-арт например (Storey, 2003).

С появата на новата чувствителност на постмодернизма сякаш започва и своеобразното издигане на популярната култура. Макар че и до днес има

„арнолдисти“, за които „култура“ значи само едно и е предназначена за шепа хора, този наратив е значително по-слабо разпространен. От втората половина на миналия век негативните конотации, свързани с понятието „популярна култура“ постепенно започват да остават в миналото. Джон Стори продължава да разсъждава над него, разбира се, гледайки го и през призмата на идеята за „хегемония“ в контекста, в който я разглежда Антонио Грамши (Storey, 2003). А именно: като начин господстващата класа да „спуска надолу“ идеята си за социален ред, като посредством популярната култура този ред бива изобразен и утвърден.

Популярна култура и глобализация

По-рано бях написала, че това какви продукти на популярната култура консумираме е част от начините, по които се изгражда идентичността ни. В този смисъл Стори ни напомня, че самата консумация винаги е среща между материалността на конкретен културен продукт и културната формация на консуматора, която се случва в определен контекст (Storey, 2003, p. 112). С други думи, културният продукт е създаден в определен контекст в исторически, културен и дори цивилизационен план. Чрез глобализацията, хора от всякакъв културен фон, от най-различни държави могат да имат достъп до разнообразни културни продукти, но те винаги биха възприемали и тълкували посланията им по начин, предопределен от контекста на света (т.е. на културата), в който живеят. Въпреки това обаче – благодарение на глобализацията, популярната култура достига почти всички кътчета на света, носейки в себе си глобални културни послания, които биха могли да бъдат разбрани от болшинството публики, макар и от различни континенти. Чрез тази културна амалгама в световен контекст, към днешна дата, глобалното е част от локалното, а локалното – това, което се съпротивлява на глобалното. При все това съпротивление, налице е смесване на разнообразни култури, послания и изображения в невидан досега изключително голям мащаб (Storey, 2003, p. 116). Налице е една специфична глобализирана култура, лесно разпознаваема и разпространена в множество контексти. В този ред на мисли е очаквано, че посланията, които се излъчват чрез популярната култура, използват теми, важни и отнасящи се до повечето членове на обществото; показват се опитности, които са в някакъв смисъл универсални и за които всеки би могъл лесно да си изгради собствена версия на наратива.

Проблемът за пола, неговата дефиниция и същностна природа присъства в българския социокултурен контекст все повече в последните 5 години (Георгиева, 2021, с. 175). В унисон със засилващите се националистически настроения у нас, често се чува един рефрен за „традиционни български ценности“, празнува се „християнското семейство“, епитоме на патриархалния ред. Освен в медиите – телевизионни или онлайн, подобни идеи звучат и от устите / профилите на известни български политици, които нееднократно споделят мнение, че жената „се грижи за дом и семейство“³. Ето защо темата за пола и неговата дефиниция в рамките на конкретен дискурс е важна – покрай тази културна и политическа ситуация у нас, терминът „джендър“ е наслоен с множество конотации, като сякаш най-популярните сред тях са негативни.

Засилващата се агресия към ЛГБТИ+ хората (в частна собственост или по време на публични събития като „прайда“), покачващият се брой на жени, подложени на физически тормоз или дори убити от своите партньори; възприемането на децата като собственост на родителите; признаването на „фабриката на Шамаренко“ като стожер на възпитанието: всичко това са само част от последствията от шумния отказ на обществото ни от ключови документи като „Истанбулската конвенция“ и впоследствие „Стратегия за детето“. Изкривеният обществен дебат покрай тези два документа на ЕС е част от процеса, предшестваш и в някаква степен, легитимиращ избора на Конституционния съд от октомври 2012 г., определящ понятието „джендър“ за противоконституционно.

В популярния обществен дискурс обаче те си остават криворазбрани и плод на бомбастични заплашителни заглавия и фалшиви новини. Към този наратив сякаш задължително върви и идеята за „джендъра“, който заплашва обществото и най-вече децата на това общество. Не става съвсем ясно какво е „джендър“, но едно е сигурно – това е нещо лошо, което застрашава добруването на децата и българските семейства, може би развращава или пък предначертава бъдещето им като част от ЛГБТИ+ общността. Която, четейки между редовете, е социално неприемлива общност, към която да се присъединят.

В този смисъл целта на настоящия текст е да очертае, доколкото е възможно обективно, границите на понятието „джендър“, с надеждата по този начин да се развенчаят битувашите митове с пейоративно значение. А и да стане ясно къде е неговото място в контекста на културата, включително и продуктите на популярната такава. Реших основно да използвам чуждицата „джен-

³ Цитатът е част от пожеланието на Корнелия Нинова към жените по случай 8-ми март през 2020 г. в социалните мрежи. Източник: <https://18.nu/tnGt> [прегледан на 15.05.2023].

дър“ вместо изразът „родов пол“, за който четем в превода на Диана Захаријева на монографията „Безпокойствата около родовия пол“ (Бътлър, 2003) – защото терминът *gender* се е наложил в чуждестранната научна литература по темата, поради което работата по разнищването на това понятие би била по-лесна. Възможно е по-нататък в текста „джендър“ и „пол“ да се използват синонимно, където „пол“ е за кратко от „родов пол“, както споменах по-горе, според българския превод.

Ще се опитам да отговоря на въпроса как се дефинира пола и в частност неговото социално измерение, което не зависи особено или изобщо от физическите характеристики на индивида. И какво значение (и място) има тази дефиниция в рамките на популярната култура за деца?

Тъй като понятието и изобщо идеята за пола, не като константа, а като конструкт, различен от индивидуалната биологична съдба, е плод на един от клоновете на феминистичното движение, тълкуването на понятието „джендър“ ще се гледа именно в перспективата на съвременния феминизъм. Дефинирайки „джендър“ като характеристика на даден индивид и/или общество, ще разгледам ключови за понятието автори като Джудит Бътлър и Джоан Скот. Посредством техните текстове идеята за пола се „размагьосва“ пред нас не само като социален конструкт, но и като тясно свързана с конкретен исторически, класов, расов и дори лингвистичен контекст (Scott, 2001). При всички случаи понятието се отдалечава все повече от своята чисто биологическа дефиниция, произлизаща от видимите репродуктивни органи на новородените бебета.

„Човек не се ражда жена, а става жена“

“On ne naît pas femme: on le devient”
(Beauvoir, 1949)

Макар да е първата, която оспорва подчиненото положение на жената, изобличавайки властовите отношения между съпрузите, Симон дьо Бовоар остава „жертва“ освен на класическата бинарна „джендър“ реторика, също и на *фалогоцентризма* и *принудителната хетеросексуалност* като естествени порядки в обществото. Порядки, които Джудит Бътлър смело поставя под въпрос, бягайки от тях като основополагащи дефиниращи институции (Бътлър, 2003, с. 9). В основата на Бътлървата теория, касаеща „родовия пол“, е именно възможността да се допускат множество интерпретации на пола, зависещи от конкретното общество, култура, раса, исторически контекст. Бътлър критикува опростеното разбиране за „джендър“ като социално измерение (или характеристики) на биологичния пол, тъй като освен опростено, то би било възможно като константа единствено в контекста на една хетеросексуална култура, утвърждаваща възпроизводствения ред (Бътлър, 2003). С други думи, идеята, че биологичните

полове са само два – мъжки и женски, а полът като категория е нещо естествено и иманентно присъщо на всички живи същества, е част от нормативните предписания на съвременното общество, целящи да заздравят принудите на възпроизводствената сексуалност (Бътлър, 2003, с. 220).

Тези принуди са функция от измерението на джендъра като властови отношения, където, както отбелязва и Бовоар, жената е подчинена на мъжа. Това е видно и в начина, по който мъжкото господство апроприира женския „труд“⁴, свързан с бременността и раждането, а впоследствие и грижата за поколението. Тоест полът е един от основните регулатори на властовите взаимоотношения в обществото, бидейки сам по себе си властови символ. Следователно един от начините, по които можем да разбираме понятието „джендър“, според Джоан Скот, е като взаимоотношенията между мъжете и жените (Scott, 2001). Скот допълва, че това не е достатъчно, за да се добие пълна представа, тъй като „джендър“ като символ на власт е в тясна свързаност също с понятията за класа, етнос, раса. Заедно, те определят властовите отношения в обществото, като чрез тях господстващата класа налага своята социална и културна хегемония.

В историческия си анализ на понятието „джендър“ Скот очертава контекста на неговата поява, обвързвайки я с началото на феминистичното движение като опит на жените да отхвърлят биологичния детерминизъм, доказвайки че характеристиките на нормативната фемининност са относителни (Scott, 2001, р. 1054). Сред една от най-честите употреби на понятието е като се сложи знак за равенство между „джендър“ и женското (феминистично) движение. По същество обаче, както бе отбелязано и по-горе, чрез понятието „джендър“ се обособяват отношенията между половете в тяхното културно измерение. И макар че традиционният исторически анализ често обвързва понятието за джендър със социокултурните измерения на пола, не се обръща внимание на това защо тези измерения са такива, каквито са, как работят и как биха могли да бъдат променени? (Scott, 2001, р. 1057). Накратко, различните анализи предлагат различни интерпретации за това какво определя властовите отношения между половете – било то апроприацията на женската репродуктивна функция от страна на мъжете, сексуалното обектифициране на жените, запазването на патриархалния ред и т.н. и т.н. Но нито една от тях не адресира именно базовото неравенство, което се съдържа в понятието, разбирайки го като нещо постоянно, което не подлежи на промяна. Скот прави една своеобразна разходка в различните исторически периоди на човечеството, където става ясно, че няма една определена система или световен ред, в рамките на които потисничеството на жените да процъфтява. Напротив, мъжкото господство е факт както в капиталистическите общества, така и в тези следващи марксистките идеали, следователно единствено икономическа-

⁴ Игра на думи - английската дума labour означава труд, работа, но също и родилни мъки.

та независимост, за която говори първа Симон дьо Бовоар, няма как да бъде начин за еманципация.

Ето защо Джоан Скот анализира понятието „джендър“ и от лингвистична гледна точка, тъй като езикът е огледало и на социокултурната рамка на дадено общество. Фокусирайки се не само върху граматическите правила за съществителните, а изобщо върху думите, които използваме и начинът, по който ги включваме в „джендър“ наратива, Скот обръща внимание, че разговорите за пола, за неговите дефиниции и измерения са плод на конкретен *дискурс* (Scott, 2001). И именно употребата на езика и на този дискурс е един от начините, по които идентичностите се конструират.

Въпреки това „да бъдеш мъж“ и „да бъдеш жена“ са по същество вътрешно нестабилни състояния (Butler, 1993), предшествани от присъщата им амбивалентност, тъй като всяка идентификация има своята цена. Мъжкото и мъжественото често се идентифицират посредством обектификация, подчинение на „женското“, хетеросексуалността действа посредством хиперболизирани версии на мъжко и женско (Butler, 1993). Тоест за да се говори за пола, за „джендър“ като термин, важен в исторически и културен контекст, на първо време трябва да се отървем от тази добре позната ни бинарна опозиция, която не е нещо естествено (Scott, 2001). Начинът, по който това може да се постигне, е като понятието „джендър“ се развие като категория за анализ, пише Скот и ни успокоява с лъч надежда, че това вече се случва стъпка по стъпка от началото на ХХ век насам. Макар че полът исторически се използва и като стратегия за легитимация, (видима в консервативните режими например, за които потисничеството на жените сякаш играе ключова роля), променяйки начина, по който говорим за него е един възможен път да избягаме от сякаш задължителната бинарна опозиция. Препоръката на Скот остава „джендър“ да се утвърди като аналитична категория и да се използва в исторически, културни, икономически и др. анализи, да задава смело въпроси защо дадени структури са конструирани по начина, по който са? За нея, само така, полът, заедно с понятията за раса и етнос, може да се предефинира в контекста на една инклузивна политика и икономика, където да се възцари истинско социално равенство (Scott, 2001, p. 1075).

„Джендър“ в контекста на популярната култура

Горните разсъждения на Джоан Скот, свързани с понятието „джендър“, се датират от 1986 г. Въпреки това обаче базовото неравенство между мъжете и жените, представата за патриархата като естествен ред и натурализирането на женското и женскостта като качества и характеристики, с които се свързва женския образ, са актуални механизми на репрезентация и към настоящия момент. Доказателства за това се откриват в различни образи, които популяр-

ната култура рисува – известни филми, реклами, сериали и книжни поредици, насочени към възрастни, а също и към деца, може да се каже че печелят своята популярност, именно защото разчитат на стереотипи, (а защо не и клише-та?) познати ни официално от десетилетия (а неофициално и от векове). Това твърдение важи с особена сила за продукти от популярната култура от 90-те години на миналия век, в локален контекст и една идея по-късно: реклами за бира; женски героини в популярната култура със слабо телосложение, липса на репрезентация на ЛГБТИ+ хора, както и на различни расови и етнически принадлежности. За всички продукти на популярната култура от миналия век не важат съвременните промени, през които преминават продуктите на някои широко разпространени стрийминг платформи като „Нетфликс“ например, станали вече пословични в интернет пространството и повод за множество шеги и „миймове“ относно политиката си за репрезентация на герои от разнообразна полова идентичност и расова принадлежност.

В онези остарели примери от популярната култура, споменати по-рано, полът се мисли като естествено продължение на примера, видим в животинското царство – хората, също като животните, изразяват външно посредством поведението си, това, което им е *естествено* заложено отвътре. Водейки се от Бътлър и Скот става ясно, че идеята за пола и половите характеристики, поведение и качества, е нещо относително, конструирано от социума и културата. Но изглежда сякаш самата сърцевина на обществото тупти от едно всеобщо съгласие, че този перформативен пол (Бътлър, 2003), заедно с изиграното към него присъщо му поведение, заема сериозен обществен ресурс за своеобразното му изиграване и поставяне на обществената сцена (Goffman, 1979).

Сред една от най-важните функции, която популярната култура, насочена към детски аудитории има (без значение дали тя е била поставена изначално като цел или не), е заучаването от децата на различни обществени норми – процес, който се нарича „социализация“. Чрез екрана на таблета или телевизора виждат как е редно да комуникират едни с други, до тях достигат различни ценности и системи, многократно даващи им пример за добро и зло. Дори мога да стигна по-далеч и да твърдя, че посредством образите и ситуацияите, които виждат в популярната култура, децата започват да се учат и да осмислят как да правят разлика между доброто и злото.

В контекста на репрезентациите на пола, децата се учат какво означава типично мъжко или женско поведение. Те биха могли да съпоставят наученото с примера у дома, разбира се, но също и да го използват, за да си изградят представа за света около себе си, а също и за собствената си идентичност.

Според модела за кодиране/декодиране на Стюарт Хол става ясно, че медиите излъчват послания с идеологически заряд, конструирани от институциите, които впоследствие биват декодирани от публиките. Ако вземем предвид, че тези послания най-често отразяват доминиращата идеология, то ако

аудиторията ги приеме, така допринася за утвърждаване на тази идеология (Hall, 1999). Всъщност Хол обяснява, че аудиторията може да има три възможни реакции спрямо идеологическото послание: да го приеме безвъпросно (доминираща интерпретация), да го постави под въпрос, но в крайна сметка да го приеме (договорена интерпретация); да го постави под въпрос и да отхвърли посланието (отхвърляща интерпретация). В този смисъл и детската аудитория, като всяка друга, би могла да приеме или отхвърли информацията за половата идентичност на героите, която стига до нея посредством популярната култура в медиите (Olson and Reinhard, 2017).

При все това обаче, едно е видно – процесът по изграждане на полова идентичност сред децата не е чисто природно явление. Зависи в голяма степен от външни влияния в комбинация с различни интеракции и взаимоотношения, които децата имат в семейната и училищна среда. В този смисъл, ако децата от най-ранна възраст имат достъп основно до традиционни джандър репрезентации, традиционно-патриархални полови роли за мъжете и жените, то е много вероятно те да одобряват и потвърждават традиционни полови роли, стереотипи и поведения и в живота си (Olson and Reinhard, 2017). Както пише и Бътлър по-рано, хетеросексуално доминиращата култура си служи с хиперболизирани версии на мъжко и женско (Butler, 1993), а в този контекст популярната култура би използвала именно хиперболизирани и в някакъв смисъл *изчистени* версии на това какво значи „истински мъж“ и „истинска жена“. Предвид факта, че около 4-годишна възраст децата узряват за идеята за константността на пола (Rafferty, 2018) – както техния собствен, така и този на заобикалящите ги хора, посланията, които виждат чрез популярните образи още повече затвърждават тази константа в техните умове. И отново, с риск да се повтарям – при наличие на традиционни, бинарни полови украсени персонажи, то за подрастващите именно такава интерпретация на пола може лесно да се превърне в константа. Така те възприемат традиционната хетеросексуална полова идеология като един възможен вариант да дефинират себе си и другите.

Изследвания през последното десетилетие косвено подсказват, че концепцията за мъжкото господство, изразена чрез засилена репрезентация на мъжки персонажи за сметка на женски, продължава да бъде актуална. Контент-анализ (Hentges and Case, 2012) на ТВ каналите на Дисни и Nick Jr. показва, че все още мъжките герои са значително повече спрямо женските, като съотношението е 1.9:1. Макар да се наблюдават все повече персонажи, които проявяват поведение, нетипично за съответния пол, тези тенденции са далеч от преобладаващи. Като цяло героите, които преминават или преобръщат бинарните граници на пола продължават да са по-скоро изключение от правилото. Смятани за безобидно забавление, филмите и други продукти на Дисни не се анализират задълбочено от изследователите, тъй като се считат за аполитични и сравнително „невинни“. Те обаче са закодирани с идеи, дори

идеологии за пола (и сексуалността в по-широк смисъл). Чрез тях се изобразяват културни норми, идеи, репрезентации. Съвременното преразказване на традиционни (европейски) сюжети от приказки де факто минава един процес по „изчистване“ на всякаква бруталност и открита сексуалност (за да са подходящи и за най-малките), като ги заменя с традиционни (американски) ценности на средната класа. Това са например патриархалните и хетеронормативни джендър идеали (Olson and Reinhard, 2017). В такъв контекст, хетеросексуалността – особено във филми / сериали, където героите не са хора, а животни например, е представена като необходима основа за романтичните взаимоотношения. Всъщност като единствената опция за романтични взаимоотношения, друг тип връзки между хората и семейства не се представят.

Разбира се, днес сме наясно, че сексуалността е спектър и, както пише и Джудит Бътлър, полът не е бинарен. Следователно подобни хетеронормативни репрезентации в популярната култура съвсем не рефлектират коректно и истинно действителността. Въпреки това ЛГБТИ+ общността от десетилетия бива дискриминирана, подигравана, осмивана. Опитите за политики, които да предпазват транс и гей хората – особено на наша почва – срещат силна съпротива и ултимативно се провалят. Те продължават да са жертви на дискриминация и дори по-лошо в ежедневието си. Като добавим към това и липсващата репрезентация в популярната култура, остава единствено да заключа, че усещането за изолация само може да се засилва.

От друга страна, редица изследвания показват, че множество телевизионни продукции за деца не са никак балансираны. Както стана ясно и по-рано, с повече от два пъти мъжките персонажи превъзхождат числено женските. Освен това, сред жените, почти напълно липсват такива с наднормено тегло, което означава че голяма част от представените женски персонажи са изобразени като конвенционално красиви с непременно слаби фигури. 72% от всички герои (които са хора) са бели с типични черти, като русите и чернокоси герои заемат най-голям дял. Почти липсват възрастни персонажи, бебета и герои с увреждания или хронични заболявания. Дори герои с очила са рядко срещани (Götz et al., 2008). Подобни стереотипи не са естествени, а са конструираны както на обществото, така и най-вече на създателите на детски филми и сериали. Като вземем предвид и продължаващия полов дисбаланс във филмовата индустрия като цяло, където отново мъжете са почти два пъти повече от жените, можем да заключим, че съвременните образи за фемининност и женскост са конструирани от мъже на средна възраст. Според документалния филм *Miss Representation*, само 16% от жените в компанията „Дисни“ са сценаристи, режисьори и редактори (Arnold, Seidl and Deloney, 2015).

Визуални репрезентации на полови стереотипи

Разглеждайки рекламите като пример от края на миналия век, Ървинг Гофман (Goffman, 1976) цитира почти всички клишета, които сме свикнали да гледаме в популярни филмови продукции. Ще използвам неговата методология за разглеждане и анализ на рекламите от периода спрямо няколко анимирани филми на „Дисни“, които днес са известни като „класики“: „Снежанка“, „Пепеляшка“ и „Малката русалка“. И трите детски филма са продукт на популярната култура от миналия век, като „Снежанка“ е най-старата продукция (от 1937 г.), а „Красавицата и Звяра“ – най-новата (от 1991 г.). Макар че самите продукции са изключително стари в контекста на съвременната популярна култура и скоростта, с която се създават нови филми днес (заради навлизането на стрийминг платформите и вертикалната интеграция) героите са все още широко разпространени и разпознаваеми. Виждаме ги в книжки (поредицата „Чародейства“⁵ на издателство „Егмонт“ например), върху детски дрехи, карнавални костюми, играчки, кукли и др.

Ето какво наблюдавам, разглеждайки образите, които рисуват тези „Дисни класики“: мъжкото господство като необходима доминация над жената с цел не потисничество, а закрила се разкрива чрез умело използване на динамиката родител – дете. Мъжът, също като един загрижен отец и баща, е обгърнал жената в ръцете си – не само за да покаже, че е негова (и в някакъв смисъл подчинена), но и за да я закриля от опасностите на външния свят. За нея вече ще се грижи той. Визуално, ето как това е изразено в анимациите (Изображение 1):

Изображение 1. Снежанка и Принцът в „Снежанка“, 1937 г.⁶

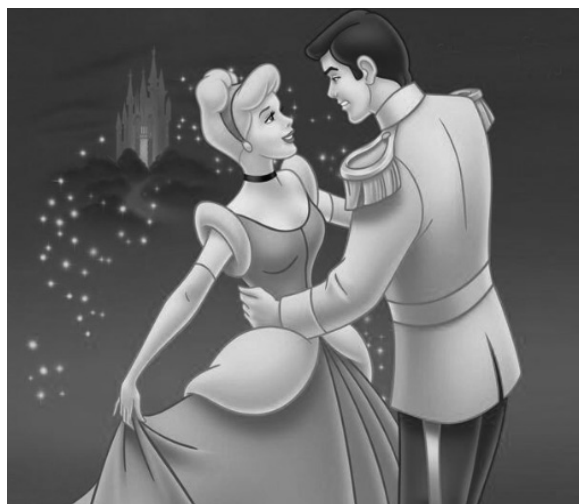
⁵ Пример с детската книга „Снежанка и седемте джуджета“, базирана върху едноименния анимационен филм от 1937 г., изд. Егмонт в сер. Чародейства, ISBN 978-954-446-190-4.

⁶ Източник: <https://www.pinterest.com/pin/466544842632424448/> [прегледан на 15.05./2023].

Изглежда съвсем естествено жената да бъде обгърната по този начин, обгрижвана от своя пазител и покровител. Още един начин, по който подчиненото положение на жената се изобразява, е чрез разликата във височината и размера. Мъжките герои са видимо по-високи от принцесите, което допълнително подчертава тяхното превъзходство (Goffman, 1979)(виж Изображения 2 и 3).

Изображение 2. Малката русалка Ариел и принц Ерик в „Малката русалка“, 1989 г.⁷

Изображение 3. Пепеляшка и Принцът в „Пепеляшка“, 1950 г.⁸

⁷ Източник: https://www.artnet.com/artists/walt-disney-studios/sunset-ariel-and-prince-eric-the-little-mermaid-VkE4yWukV0p_dKQtgZdKw2 [прегледан на 15.05.2023].

⁸ Източник: <https://www.wattpad.com/amp/610239596> [прегледан на 15.05.2023].

Превъзходството на мъжките над женските образи освен физическо, е и социално – отново, изразено чрез чисто физическата разлика във височината. И действително, макар героините да са вече принцеси в някакъв капацитет в началото на филма, мъжете, които ги спасяват, са наследниците на кралството и чрез традиционната женитба на края на филма, повдигат социалния статус на героините. Единственото изключение от това правило сред класическите Дисни филми, е позицията на Бел от „Красавицата и Звяра“, която е начетено селско момиче и след брака си за своя принц, се превръща в истинска принцеса. Дали заради това физическата разлика между двамата по отношение на размер и височина е толкова драстична? Или тук също можем да търсим причината в отявлена агресия и грубост на Звяра към Бел в началото (все пак да не забравяме, че тя е негова затворничка) като хиперболизирана маскулинност, която всъщност цели не да потисне и контролира жената, а да я покровителства и защитава от не дотам добронамерените и благородни членове на общността (Гастон). Сякаш водени от разсъжденията на Джудит Бътлър (Butler, 1993) че хетеросексуалната култура процъфтява посредством изиграването в културата на образите на хиперболизирана маскулинност и фемининност, Дисни класиките не изневеряват на този наратив (Изображения 4 и 5).

Изображение 4. Бел и Звяра в „Красавицата и Звяра“, 1991 г.⁹

⁹ Източник: <https://www.timeout.com/news/beauty-and-the-beast-turns-30-heres-30-facts-about-the-classic-disney-animation-101022> [прегледан на 15.05.2023].

Изображение 5. Бел и Звяра в „Красавицата и Звяра“, 1991 г.¹⁰

Освен видимата „извисеност“ на мъжките персонажи както във физически, така и в социален аспект, изображенията закодирани по този начин, показват мъжете като компетентната и авторитетна страна (Goffman, 1979). Следвайки тази логика, те са и героите, които заемат активно участие в събитията, имат свободата да се придвижват от едно място на друго и в някакъв смисъл за тях жената е обект, награда – за храбростта и дейността им, въпреки че според заглавието, принцесата е главно действащо лице.

Женските персонажи от своя страна обичайно са изобразени в ограничено пространство – дом, дворец, библиотека, а всяко тяхно физическо местене в пространството е или невъзможно, или се случва с цената на ограничения. Например каретата, която добрата кръстница предоставя на Пепеляшка, в полунощ се превръща в тиква; Ариел може да се качи на земята при своя любим, но само ако се откаже буквално от целия си свят. Тя дава гласа си, а веднъж сдобила се с крака, губи безвъзвратно рибята си опашка – така малката русалка ефективно е отделена завинаги от приятелите и семейството си, без начин вербално да комуникира с хората от новия свят, към който иска да се присъедини. Външният им вид също е силно стилизиран – всички главни героини са красиви – възхвалявани надлъж и нашир за красотата си, слаби, с дребна фигура, но същевременно с женствени извивки и умерен грим, подчертаващ красотата им. Тези „позитивни типификации“, както ги нарича Гофман, са социално одобрени и желани. Те допълнително спомагат за изграждането на един стереотипен образ на женското и женскостта, обвързвайки го още повече с физически характеристики.

По този начин посланието, че полът е бинарен по своята същност и на мъжкото, и на женското са присъщи иманентно свързани с тях категории, произтичащи от недефинирана природна предопределеност, достига визуално и пер-

¹⁰ Източник: <https://disneyat34.tumblr.com/post/647221799497695232/beauty-and-the-beast-at-34> [прегледан на 15.05.2023].

формативно (ако мога да заема този термин от Джудит Бътлър) до обществото. Това лесно бихме могли да заключим, прилагайки анализа на Гофман към някои от класическите продукции на Дисни от средата и края на миналия век.

Полово украсените „социализатори“

Медиите и популярната култура, които за целите на този текст ще използвам двете като взаимозаменяеми понятия – заемат централно място сред децата и подрастващите, което е и част от мотивацията ми да искам да ги анализирам. Телевизията и интернет са нормална част от живота на множество домакинства, включително и у нас, така че децата растат, потопени в телевизионната и виртуална реалност, обитавана от образи на популярната култура. От медиите те научават новини по интересни за тях теми, забавляват се, обучават се, играят и – не на последно място, учат какви порядки са приемливи и социално желани в обществото, в което живеят (Comstock and Scharrer, 2007).

Според теорията на култивацията на Гербнер (Gerbner et al., 2002) медиите са един от важните „социализатори“ за децата, редом със семейството, приятелите и образователните институции (Comstock and Scharrer, 2007). Всеки един от тези социализатори има за цел да обучи детето какво поведение се смята за добре прието от обществото и какво подлежи на социални санкции. Например чрез образите на класическите Дисни принцеси, за които вече писах, до децата стига опростената идея за бинарността на пола, за неговата константност и невъзможност за промяна. Тези послания биха могли много лесно да се интернализират от детската аудитория и така да се мислят като напълно естествени и иманентно присъщи на всеки един човек. Като се вземе предвид, че цитираните по-горе анимации и най-вече образите, които рисуват, макар и вече остарели, продължават да бъдат изключително популярни, то спокойно мога да заключа, че същото важи и за посланията, които комуникират.

И все пак, сме изминали много път от образа на Пепеляшка от 50-те години на миналия век. В по-съвременните анимации на „Дисни“ като тези от последните 10–12 години например, се наблюдава все по-разчупен образ на „Принцесата“. С примери като „Смелата Ваяна“¹¹, „Мулан“¹² или Елза от „Замръзналото кралство“¹³ се запознаваме с главни героини, които са активни, борбени, спасяващи, а не спасявани. Тези нови героини също изглеждат и по-различен начин – както като телесност, така и с цвета на кожата си. Тази година [2023 г.]

¹¹ Информация за филма „Смелата Ваяна“ на: <https://www.imdb.com/title/tt3521164> [прегледана на 10.07.2023].

¹² Информация за филма „Мулан“ на: https://www.imdb.com/title/tt0120762/?ref_=nv_sr_srsrg_3_tt_7_nm_1_q_mulan [прегледана на 10.07.2023].

¹³ Информация за филма „Замръзналото кралство“ на: https://www.imdb.com/title/tt2294629/?ref_=fn_al_tt_1 [прегледана на 10.07.2023].

по кината вече е достъпна новата игрална адаптация на „Малката русалка“ от 1989 г., където главната героиня Ариел е чернокожа (Изображение 6).

Изображение 6. Ариел в „Малката русалка“, 2023 г.¹⁴

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Така разгледано, понятието „джендър“, неговото тълкуване и опитът да отдалечим поведението и характеристиките на пола от биологията има огромно значение дори в анализа на популярната култура, насочена към деца. Ако известни и широкодостъпни детски филми, сериали или книжки започват да поставят под въпрос дискурса за пола, а защо не и да излъчват образи, противоречащи на традиционния дискурс, бихме могли да наблюдаваме трайна промяна в „джендър“ наратива на идните поколения. Наратив, в който жената не е в подчинено положение, а мъжкото господство не е естествена доминация по подразбиране. Наратив, в който идентичността се гради активно от социалните актьори и където полът е само една малка част от нея, подлежаща на промяна, а не предопределяща я.

Децата, разбира се, особено на възраст 2-5 г. не биха могли да обхванат рационално стереотипните образи, които се излъчват към тях. Както вече бе споменато, ако се повтарят достатъчно често от достатъчно много източници,

¹⁴ Източник: <https://www.imdb.com/title/tt5971474/> [прегледан на 10.07.2023].

е вероятно да бъдат интернализирани. Но ако това не се случи, дали ще наблюдаваме повече момичета, включващи се смело в груби, мръсни и физически „момчешки“ игри? Повече жени в СТЕМ науката и инженерните специалности, повече жени на висок пост в политиката и корпоративния свят, повече мъже „за“ домашния уют и грижата за децата, повече усмихващи се мъже и по-малко агресия?

Няма как в рамките на този текст да дам отговор на тези въпроси. А и не ми- ся, че някой би могъл да го направи на този етап. Единствено мога да си позволя да ги задавам и да се надявам, че поставяйки под въпрос „джендър“ статуквото и посланията, чрез които социализираме най-младите членове на обществото, бихме могли да вървим напред към една позитивна промяна и реалистични равни възможности. Без да повтаряме рефрена на подчиняващи и подчинени, дейни и статични, зависими и независими. Без да се налага да виждаме света бинарно, черно-бяло, опростено и да изпитваме нужда измежду равноправни човешки същества да виждаме някои като превъзхождащи останалите.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бовоар**, Симон дьо (1996). *Вторият пол. Т. 2. Преживеният опит*. София: ИК Колинс 5.
[Bovoar, Simon dyo (1996). *Vtoriyat pol. T. 2. Prezhiveniyat opit*. Sofia: IK Kolins 5.]
- Бълър**, Джудит (2003). *Безпокойствата около родовия пол. Феминизмът и подриването на идентичността*. София: ИК Критика и хуманизъм.
[Batlar, Dzhudit (2003). *Bezpkoystvata okolo rodovya pol. Feminizmat i podrivaneto na identichnostta*. Sofia: IK Kritika i humanizam.]
- Бурдийо**, Пиер (2002). *Мъжкото господство*. София: ИК ЛИК.
[Burdiyo, Pier (2002). *Mazhkoto gospodstvo*. Sofia: IK LIK.]
- Георгиева**, Валентина (2021). Семейство отвъд времето и закона: кампанията срещу джендъра в България. В: *30 години специалност Културология: юбилеен сборник*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 175-190.
[Georgieva, Valentina (2021). *Semeystvo otvad vremeto i zakona: kampaniyata sreshtu dzhendara v Bulgaria*. V: *30 godini spetsialnost Kulturologia: yubileen sbornik*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 175-190.]
- Ортега-и-Гасет**, Хосе (1993). *Бунтът на масите*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Ortega-i-Gaset, Hose (1993). *Buntat na masite*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Adorno**, Theodor, **Horkheimer**, Max (1979). *Dialectic of Enlightenment*. 2nd ed. London: Verso.
- Arnold**, Larisa, **Seidl**, McKenna, **Deloney**, Ariel (2015). Hegemony, Gender Stereotypes and Disney: A Content Analysis of Frozen and Snow White. *Concordia Journal of Communication Research*, vol. 2, Article 1. DOI: <https://doi.org/10.54416/TZOY1130>.
- Arnold**, Matthew (1960). *Culture and Anarchy*. Cambridge University Press.

- Butler**, Judith (1993). *Bodies that matter. On the discursive limits of "sex"*. New York & London: Routledge.
- Comstock**, G., **Scharrer**, E. (2007). *Media and the American Child*. Cambridge, Massachusetts: Academic Press.
- Gerbner**, G. et al. (2002). Growing up with television: Cultivation processes. In: **Bryant**, J., **Zillmann**, D. (eds.). *Media effects: Advances in Theory and Research*. 2nd ed. Mahwah, NJ: Erlbaum, pp. 43-67.
- Goffman**, Erving (1979). *Gender Advertisements*. London: Makmillan.
- Götz**, Maya et al. (2008). Gender in children's television worldwide: Results from a media analysis in 24 countries. *Television*, 21, pp. 4-9.
- Hall**, Stuart (1999). Encoding, Decoding. In: **During**, S. (ed.). *The Cultural Studies Reader*. 2nd ed. New York City: Routledge, pp. 90-103.
- Hentges**, Beth, **Case**, Kim (2012). Gender Representations on Disney Channel, Cartoon Network, and Nickelodeon Broadcasts in the United States. *Journal of Children and Media*, vol. 7, no 3, pp. 319-333.
- Hobsbawm**, E., **Ranger**, T. (eds.) (2012). *The Invention of Tradition (Canto Classics)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rafferty**, Jason (2018). Gender. Identity Development in Children [online]. *HEALTHYCHILDREN.ORG*. American Academy of Pediatrics, © 2018 Last Updated 5/11/2022 [accessed 15.05.2023]. Available at: [_https://www.healthychildren.org/English/ages-stages/gradeschool/Pages/Gender-Identity-and-Gender-Confusion-In-Children.aspx](https://www.healthychildren.org/English/ages-stages/gradeschool/Pages/Gender-Identity-and-Gender-Confusion-In-Children.aspx).
- Scott**, Joan W. (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review*, vol. 91, no. 5 (Dec., 1986), pp. 1053-1075.
- Sontag**, Susan (1966). *Against Interpretation*. New York: Dell.
- Storey**, John (2003). *Inventing Popular Culture. From Folklore to Globalization*. Hoboken, New Jersey: Blackwell Publishing.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 7, 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 7, 2022

ИГРА НА РИЦАРИ И ДЕФИНИЦИИ. ЗА ВЪЗМОЖНИТЕ ПЕРСПЕКТИВИ КЪМ ПОНЯТИЕТО „ИГРА“

ЛЮБОСЛАВА КРУМОВА ХРИСТОВА-ПЕТРОВА

Анотация. „Игра“ е една от онези самоочевидни на пръв поглед думи, но отличаващи се с внушителен диапазон от употреби, напълно разнородни по своя характер – от обозначаване на спортни събития и забавления, през театрални роли и неискрено поведение, до несериозно отношение и подигравки. Този проблем изправя изследователя пред дилемата на две противоположни перспективи. Едната се състои в изнамирането на логически издържана, конкретна и изчерпателна дефиниция, която да позволи на същността на играта да изкристализира и многоликите феномени на практиката да бъдат ясно категоризирани спрямо нея. По тази логика за американския философ Бернард Суиц играта е онова лишено от външни цели занимание, което се отличава с цел, правила, регламентиращи възможните средства за постигането ѝ, и особено игрово отношение, следователно всяка дейност, която убедително покрива тези критерии, следва да се определи като игра, без значение дали традиционно се схваща като такава, или не, като например изкачването на един планински връх.

Обратната перспектива се състои именно в отказа от твърди дефиниции, заменени от Витгенщайн с идеята за езикови игри и семейни прилики. Съгласно тази идея всички примери за игри образуват „семейството“ на игрите, тъй като демонстрират прилики, подобни на общите черти на членовете на едно семейство, но без при това да се въвеждат минимум задължителни елементи или критерии, които да определят нещо като игра, напротив, колкото повече от белезите на семейството носи едно действие, толкова „повече“ то е игра. Тези две теории ще бъдат изпробвани и *про-играни* на терен – на терена на една средновековна рицарска полоса.

Ключови думи: игра; езикови игри; цел; правила; средства; дефиниция; семейни прилики.

A GAME OF KNIGHTS AND DEFINITIONS.
ON THE POSSIBLE PERSPECTIVES TOWARDS THE NOTION OF PLAYING

Lyuboslava Krumova Hristova-Petrova

Annotation. “Game / playing” is one of those seemingly straightforward words, yet distinguished by an impressive range of uses, completely heterogeneous in nature – from designating sport events and entertainment, through theatrical roles and insincere behaviour, to frivolity and mockery. This problem presents the researcher with the dilemma of two opposing perspectives. One consists in finding a logically sound, concrete, and comprehensive definition that allows the essence of play to crystallize and the multifaceted phenomena of the practice to be clearly categorized. For the American philosopher Bernard Suits, games are precisely the activity devoid of external purposes, which is distinguished by a prelusory goal, by rules regulating the possible means of achieving it, as well as by a specific game attitude, and therefore any activity that convincingly meets these criteria, should be defined as *playing a game*, regardless of whether it is traditionally understood as such or not, such as climbing a mountain peak.

The reverse perspective consists precisely in the rejection of rigid definitions, replaced by Wittgenstein with the idea of language games and family resemblances. According to this idea, all examples of games form the “family” of games through sharing certain resemblances, similar to the common features shared by the members of a family, yet without introducing minimum mandatory elements or criteria to define something as a game, on the contrary, the more family resemblances an action bears, the “more” it is a game. These two theories will be *played out* on a field – the field of a medieval knight's obstacle course.

Keywords: game; play; word games; goal; rules; means; definition; family resemblance.

Какво съдържание стои зад понятието „игра“? Възможно ли то е да бъде поставено в рамки? Според всекидневните употреби хората играят футболен мач, но и партия шах, и право хоро, в правителството играят политически игри, в театъра – театрални роли, а в живота – социални такива. Можеш да подиграеш, проиграеш, преиграеш, да изиграеш и да бъдеш изигран. Говорим за детски игри, за игри на животните, но също така и за играта на вятъра с есенните листа, с вълните и т.н. в една върволица от изобилстващи преки и преносни значения.

Всички тези примери отговарят, без да ги изчерпят, на тълкуванията, предложени от речника на БАН, наброяващи двадесет различни употреби, сред които се нареждат още: „забавлявам се, развличам се, участвам в занимание, основано на определени правила или спортна игра [...], движа се, местя се бързо [...], преструвам се [...], шегувам се, отнасям се несериозно, лекомислено или пренебрежително към нещо, което се смята за важно“ (Георгиев, 2012).

Академичните употреби също не отстъпват по своята многоликост и разнородност. За да се приведат само някои примери, в сферата на математиката думата дава името на цяла теория модели за стратегически изчисления, въведена първоначално от Джон Нюман и Оскар Моргенстерн през 1944 г – *game theory* (Ross, 1997). В психологията играта е ключов елемент от процеса

на ранно детско развитие, а през призмата на психоанализата – една от първите форми на сублимация (Miller, 1970). В полето на естетиката играта е централна за автори като Кант, който представя идеята за естетическото съждение именно като привеждане в състояние на игра на способностите на духа, в частност способността за въображение и разсъдък, като тази игра се отличава със своя свободен характер, необременена нито от правила, нито от понятия (Кант, 1993). Опирайки се на неговата теория, Шилер, от своя страна, прибегва до метафората на играта, за да обозначи онзи двоен опит, способен да обедини сетивния подтик и подтика към форма у човека, материята и духа, да направи човека завършен и да разкрие пред него идеала за красота (Шилер, 1981).

А интересът към играта като феномен на културата сам по себе си изкрystalизира в един от клоновете на културологията – така наречената „лудология“ (от лат. *ludos* – игра), която обединява в себе си антропологически, социологически и психологически подходи при изследването на разнообразни форми на игри, поведението на играчите, изграждането на общности около играенето. Големият дебат за ролята и функциите на играта в културата бива отворен от парадигматичния труд на Йохан Хьойзинха (2000), но постепенно интересът в тази сфера бива изместен към компютърните игри, начините за изграждането им и тяхното влияние върху проявите на агресия и насилие в обществото (Anderson, Bushman, 2001).

Понятието „игра“, подложено на невъобразим рояк от употреби, представлява сериозно предизвикателство пред всеки изследовател, решил да го впримчи в академичен труд. Въпреки това значително множество статии и монографии прибегват до него, утвърждавайки го като предпочитана метафора в хуманитарните среди, а и не само. В такъв случай какви са възможните подходи при изследването на този толкова хлъзгав термин? В настоящия кратък текст вниманието ще бъде съсредоточено върху двама автори, които превръщат понятието „игра“ в централно за своите занимания, но подхождат към него през две коренно противоположни перспективи. Американският философ Бърнард Суиц си поставя за цел *заковаването* на понятието в точна, ясна и изчерпателна дефиниция (Suits, 1978), докато немският му колега, Лудвиг Витгенщайн, отхвърля напълно парадигмата на дефинициите и я заменя с представата за „езикова игра“ (1988).

Главната цел, която се поставя тук, е да бъдат анализирани различните подходи при интерпретациите и употребата на понятието „игра“, като основните задачи се състоят в извършването на етимологичен анализ на думата „игра“ в българския, руския, английския и корейския езици, които да допълнят картината, очертана от интерпретацията на Хьойзинха (2000, с. 39). На следващо място, ще бъде предложено сравнение и анализ на аргументите на двамата избрани автори – Суиц и Витгенщайн, а накрая техните теории ще бъдат проиграни през интерпретацията на данни от теренна работа по орга-

низирането и провеждането на средновековна рицарска полоса в периода 29 август – 4 септември 2022 г., събрани чрез метода на включеното наблюдение.

С оглед на клонящия към безграничност обхват на думата „игра“ и нейните употреби както във всекидневните практики, така и на полето на академичните текстове, в този текст не се поставят никакви претенции за изчерпателно и всеобхватно разглеждане на проблема. Той остава единствено с надеждата за очертаване на базисните подходи към понятието, които биха спомогнали навлизането в проблематиката, и за известно нюансиране на голямата опозиция сериозно – игрово.

ЕТИМОЛОГИИ. ПРЕКИ И ПРЕНОСНИ ЗНАЧЕНИЯ

Ако пред сложната задача по дефиниране на понятието „игра“ се обърнем за помощ към изпитания метод на етимологичния анализ, то можем да отличим следните наблюдения във връзка с българския, руския, английския и корейския – избор, ограничен откъм езиковите компетенции на автора на този текст, но в известен смисъл допълващ задълбочения анализ на Хъойзинха, в който българският и корейският липсват.

В българския език думата ни отвежда към праславянски (*j*)*ьgra* /*igra*, производни форми от корена *ig*“, сродно с лит. *aikstyti*s – „капризничат“, „лудувам“, „немирувам“, „играя си“; с латв. *aikstīties* – „крещя“, „шумя“; или от корена *eig*“ в старонордски *eikinn* – „див“, „силен“, староиндийски – *e jati*, *i jati* – „движа се“ (Георгиев, 2012, с. 8). В старобългарския думата фигурира под формата на „игрь“ / „играти“, като най-старата документирана употреба датира още от Средновековието в различни манастирски хроники, например в преводите на Григорий Назиански от XI век, и Йоан Златоуст от XIV век (виж Йоан Златоуст, св., 2007). В съвременните преводи на тези текстове думата се използва в такива негативно конотирани словосъчетания като например „проста работа и детска игра“, „игра и суета“, „под-играваха му се“ (Григорий Богослов, св., 2009). В етимологичния речник тази справка е последвана от обширна статия за разнообразни значения в различни периоди и краища на страната, достигащи до средата на двадесети век, като основното е „забава, развлечение“ или остарялото „драматично представление“, а последващите примери го допълват още с „играч“ (танцьор, играч на хоро), „игрище“ (игра, забава, място за игра, сцена), „подигравка“ и т.н. В руския език, подобно на българския, акцентът на прякото значение се поставя върху развлечението, забавлението, участието заради самото удоволствие, което то носи, но за разлика от него включва и свиренето на музикален инструмент (Ушаков, 2012).

Тази полиморфност на понятието далеч не е характерна единствено за славянските езици. В английския например „игра“ и „играя“ не са производни една на друга, за разлика от българския, и имат различен произход – съответ-

но *game* (от *gamen* – наслада, забавление, състезание, преследване на дивеч (Merriam-Webster, n. d.), обозначаващо физическо или умствено състезание, организирано около правила, самия набор от правила, занимание за развлечение и забава, облог, плячка и т. н., за да споменем само някои от значенията му; и *play* (от *pleien* – движа се бързо, пресъздавам, упражнявам се, обратно то на „работя“ от 1200 г. насетне (*Online Etymology Dictionary*), със значение участвам в спорт, пресъздавам нещо, забавлявам се, отнасям се лековато или неуважително, използвам двусмислия, представям/играя на сцена, но също и като съществително: провеждането на игра, липса на лоша умисъл, драматично представление, пиеса и т.н. (*Merriam-Webster dictionary*), като отново този списък съвсем не изчерпва всевъзможните употреби на думата.

Много различна картина очертава проследяването на думата в корейския език, който не познава точен еквивалент, способен да обеме цялата констелация от преки и преносни значения, учудващо добре успоредяващи се в горепосочените три езика. За разлика от тях в корейския всеки вид *play*, играене (дори на различните музикални инструменти) има съответстващ глагол, описващ действието, до което може да се сведе: голф, тенис, пинг-понг – „удрям“ (치다, *чида*), футбол, баскетбол, бейзбол – „правя“ (하다, *хада*), шах – „редя“ (두다, *туда*), и т. н., докато се изчерпят едно по едно всички възможни значения на *play*. Ако все пак трябва да се открие общо понятие за *game*/„игра“, на помощ идват думи като 즐고움 (*чългоум*) – удоволствие, наслада, 경기 (*кьон-ги*) – състезание, надпревара, 시합 (*шихап*) – мач, двубой, 내기 (*неги*) – облог, а като превод на *play*/„играя“ – 놀다 (*нолда*) – играя в смисъл: забавлявам се, лудувам, бездействам, безработен съм (*The New World Comprehensive English-Korean Dictionary*, 1973).

Далеч по-задълбочен и подробен анализ на понятието „игра“ предоставя Хьойзинха (2000, с. 37), който тук може само да бъде допълнен с примерите на българския и корейския – езици, които остават извън неговото полезрение. През впечатляващо многообразие от примери, от европейските езици, през семитските, до китайския и японския, Хьойзинха стига до констатацията, че в повечето случаи извън Европа не се забелязва общо название, което да схваща и обобщава изчерпателно всички употреби на думата така, както успяват европейските, към което би могло да се добави и свидетелството на корейските преводи. Тази базисна разлика между източните и западните езици усложнява неимоверно *играенето* със значението на „играта“ по начина, по който позволяват повечето европейски езици, и развенчава представата за универсално значение и съизмеримост, които биха могли да се транслират безпроблемно в различни част на света.

Макар че самият Хьойзинха ще постави ударението върху агоналния принцип, свеждащ играта до състезание, до „желанието да спечелиш и напрежението от това“ (2000, с. 60), залегнало във всички сфери на културата – на-

пример словесния двубой и хазарта, от които се оформя правото, рицарските условности и условията в основата на военното дело и международните отношения, полемичността на философските диспути, завещали ни самата философия, древногръцките състезания по трагедия и комедия, родили изкуството на поезията и т. н. – принцип, обуславящ формата, в която в крайна сметка възниква самата културата.

ИГРА НА ДЕФИНИЦИИ: СУИЦ

Как тогава е възможно да се подходи към този така познат и същевременно така многопластов и изплъзващ се на всякакви опити за улавяне в изчерпателна концепция феномен? Една от възможностите се състои в изнамирането на дефиниция, която да обособи и посочи обединяващото звено във всички разновидни прояви, една евентуална същност, която стои в основата на понятието и представата за игра.

Именно това начинание предприема американският философ Бърнард Суиц в своя изключително игрово построен труд „Щурецът: игри, живот и утопия“. Тази уникална по своя формат философска книга бива окачествявана като далечен отзвук или дори пародия на Платоновите диалози, във всеки случай своеобразно *заиграване* с тях, но главно действащо лице в нея е не друг, а щурецът от баснята на Лафонтен „Щурец и мравка“, който остава гладен и обречен на студена смърт през зимата, наказан за своя мързел и безгрижие през топлите месеци. За разлика от оригинала, Щурецът на Суиц не просто не бива морално порицан и осъден, напротив – той се оказва единственият способен да живее така, сякаш вече е настъпил часът на Утопията на земята, тоест непрекъснато играейки. Негови ученици и последователи са няколко мравки, начело със Скептикус и Пруденс, завладени от шурчовата житейска философия, но все още недотам превърнали се сами в щурци. Те се събират около смъртния одър на своя учител и изслушват защитата и възхвалата на начина на живот на истинския щурец, прозрял, че играта е единственото занимание, ценно само по себе си, докато работата и трудът са значими само доколкото са насочени към дадена цел и принасят полза за достигането ѝ (Suits, 1978, р. 32). Поради това в царството на Утопията всички ще се отдадат именно на играта – изпълнено с компютри и машини, това царство поднася наготово на обитателите си напълно всичко, от което се нуждаят, и отменя необходимостта от труд, борба и оцеляване, така че единственото, което остава на хората, е сами да си поставят пречки в името на удоволствието да ги преодоляват, тоест да играят. По този начин Щурецът утвърждава играта като висше благо за човека, единствената форма на живот, която си заслужава да се живее.

Скептикус и Пруденс се впускат да открият същността на играта в поредица от истории, притчи и гатанки, завещана им от Щуреца, докато не дости-

гат до изкрystalизирането на следната дефиниция за игра: „да играеш игра означава да участваш в дейност, насочена към постигане на дадено състояние на нещата, като използваш само средствата, разрешени от правилата, при условие, че правилата забраняват най-ефективния начин за сметка на по-неефективни, и при това правилата са доброволно приети, тъй като правят възможно подобно занимание“ (Suits, 1978, p. 49).

Следователно основните елементи, които изграждат дефиницията за играта, са целта, правилата, средствата и особеното отношение, наречено *lusory* (от лат. *ludos* – игра), като целта се състои в набелязването на състоянието на нещата, което трябва да се постигне в играта, например вкарването на топката за голф в точно определена дупка. Правилата, от своя страна, предопределят как да се случи това, за да го направят възможно най-трудно – вместо играчът да се доближи до дупката и да постави топката в нея с ръка, той трябва да застане на разстояние и да използва специален стик за голф. А игровото отношение гарантира приемането на правилата и тяхното зачитане (ако невинаги и спазване) по време на процеса на играене и по този начин самото осъществяване на играта. В обхвата на понятието попадат всякакви видове спорт, настолни игри и дори дейности като изкачването на планински върхове, но изключени остават детски песни с хореография, в които посочването на експлицитна цел изглежда невъзможно, като например английската игра *Ring Around the Rosie*¹.

Още една разлика между играта и работата бива изведена на преден план по този начин. Макар че и двете занимания са насочени към конкретна цел, работещият се старае да намери най-бързия, лесен и ефективен път към постигането ѝ, докато играещият, напротив, доброволно се захваща да изнамира и преодолява ненужни препятствия само заради удоволствието, което подобно начинание му доставя. Освен това в известен смисъл играта се оказва *несериозна* дейност не от гледната точка на отношението на играча, той може да бъде безкрайно сериозен, докато е потопен в завладяващия свят на играта, но човек винаги може да напусне този свят, ако нещо от действителността изиска вниманието му, като например състезателят с коли, който трябва да натисне спирачката, колкото и да е отдаден на целта да спечели състезанието, ако на трасето изскочи дете (Suits, 1978, p. 42). Щурецът сравнява играта с лабиринт от хартия, който не крие реална опасност за живота, риск да се изгубиш и да не можеш да намериш изхода, но ако искаш да играеш в този лабиринт, трябва да вложиш усилия и старание да спазваш коридорите, да запазиш илюзията жива.

На едно метаниво структурата и форматът на самата книга я превръщат в илюстрация на дефиницията за игра – ако изнамирането на тази дефиниция е целта, която Суиц си поставя, то вместо да поеме по обичайния и утъпкан път

¹ Хороводна игра, при която деца се хващат за ръце, пеят определен текст и се въртят в кръг.

на излагането на идеите си в академичен текст, той избира далеч по-трудното средство на художествената трактовка и самоналагането на правилото всички аргументи и контрааргументи на критиката и защитата да бъдат представяни чрез репликите на някой герой.

И тъкмо в това се превръща ходът на разгръщането на книгата – Скептикус отправя критика след критика към дефиницията на Щуреца, изложена като всяка дефиниция сама по себе си на риска да бъде прекалено широка или прекалено тясна, а той всеки път успява да защити с безупречни логически аргументи правотата на позицията си. Въпреки това опасен препъникамък за него се оказват игрите на роли, в които идеята за ясно формулирана цел и подбор на неефективни средства за постигнато ѝ се оказва трудно приложима. Това принуждава Щуреца да допълни теорията си с идеята за „отворените игри“ (Suits, 1978, p. 122), без при това да се отказва от задължителните елементи, приемайки желанието за продължаване на играта като цел на самата игра – подобно странна серия на пинг-понг, в която играчите се стремят не да отбележат повече точки от противника си, а да удължат подаването на топчето, колкото се може повече; докато по отношение на нивото на ефективност на средствата се изтъква елементът на импровизация на играещия роля, който вместо да направи по-лесния избор да следва готов сценарий, сам си налага правилото да измисля реплики на момента.

Така постепенно стройната и безкрайно закачлива логическа постройка на теорията започва да губи почва. Суиц сам признава, че в хода на изследването му се налага да изключва феномени, които обичайно се наричат *игри*, и да включва такива, които не попадат под шапката на тази категория във всекидневния език и практики, просто защото отговарят на припознатите от него елементи за същностни на всяка игра.

Но ситуацията, в която пише и работи Суиц, е маркирана от значим обрат, принуждаващ го непрекъснато да защитава идеята за строга дефиниция и за дефинируемост изобщо на думата „игра“. За автора на „Щурецът“ именно Витгенщайн се издига до онзи „идол на академията“ (Suits, 1978, p. 172), срещу когото той се опълчва, превръщайки го същевременно в надвисналата сянка, обсебила цялата книга и въплъщаваща алтернативния подход към проблема.

GAME CHANGER: ВИТГЕНЩАЙН

Името на Витгенщайн традиционно се обвързва с така наречения лингвистичен обрат във философията, който поставя под съмнение възможността за твърди и неизменни дефиниции, както и теоретизирането на значението като цяло (Парзулова, 2016). Подобно подозрение за неизбежната метафорика на употребите е повдигнато още от Ницше – друг философ, изкушен от играта (Nietzsche, 1954).

Насочвайки вниманието си във „Философски размишления“ към всекидневния език, за сметка на умозрителния идеален език на логиците, Витгенщайн издига тезата, че значението на думите винаги зависи от конкретния контекст, в който те се употребяват, а езикът се очертава преди всичко като практика, съвкупност именно от подобни „езикови игри“ – понятие, наречено по игрите, посредством които децата научават родния си език, и назоваващо също така общото цяло на „езика и дейностите, с които той е преплетен“ (Витгенщайн, 1988, с. 143).

Неслучайно тъкмо думата „игра“ е избрана като красноречив пример за тази зависимост – Витгенщайн изброява като част от „действията, които наричаме игри“ (1988, с. 175) настолните игри, игрите с топка, на карти, шаха и дамата, спорта и хороводните игри. Многообразието на тази почти неизчерпаема констелация от примери идва да потвърди невъзможността за изнамирането на една достатъчно обща и същевременно конкретна дефиниция за играта, която да изчерпи всички характерни черти на тези действия. Вместо това на помощ идва концепцията за „семейните прилики“ – друга преобърнала полето на хуманитарните науки представа, която маркира сложната мрежа от прилики между отделните действия, обединени с общо название, при които едни черти се повтарят, други изчезват, за сметка на нови. Съгласно тази идея всички посочени примери образуват „семейството“ на игрите, тъй като демонстрират прилики, подобни на общите черти на членовете на едно семейство, но без при това да се въвеждат минимум задължителни елементи или критерии, които да определят нещо като игра, напротив, колкото повече от белезите на семейството носи едно действие, толкова „повече“ то е игра.

По този начин за Витгенщайн понятието „игра“ не е логическата сума на отделните сродни помежду си частични понятия, тъй като употребата му в практиката не търпи затварянето в твърди граници. Групата на игрите наподобява по-скоро влакно, съставено от множество преплитащи се нишки, които човек може да проследява, без надеждата някога да изчерпи, отколкото област, която може да бъде ограничена с линия тебешир, тъй като отвъд конкретната даденост на една езикова игра не съществува никакво понятие. Следователно Витгенщайн не издига претенции за откриването на същността на езика, и то тъкмо под формата на игра, нито предлага есенциалистка теория за него, напротив, играта идва на помощ като метафора, която да опише какво езикът наподобява, как е възможно да се мисли и изследва, а не какво той е (Miller, 1970, p. 86).

В такъв случай как се играе „езиковата игра“ с думата „игра“? Това се осъществява чрез даването на примери (Витгенщайн, 1988, с. 178), чрез търсенето на сходства в представите, чрез очертаването на една приблизителна област, а не чрез посочването на категоричната точка в нея. Единствено чрез отърсването от идеала за игра човек е способен да види ясно *приложенията*

на думата „игра“, а посредством описването на езиковите игри може да изучава техния характер и правилата, които ги ръководят. Тези правила могат да бъдат както ясно формулирани и предварително зададени, така и идентифицируеми единствено спрямо проследяването на играта, усвоявани през наблюдаването на това, как другите играят, през практиката и навика, който тя поражда, и тъкмо така човек се научава да ги следва и да участва в езиковите игри (Парзулова, 2016).

С оглед на евентуални конкретни цели могат да бъдат прокарани граници, които да отличат едно чисто инструментално понятие, но това не означава, че единствено по този начин то се привежда в употреба, напротив, практиката предшества подобни теоретизации. Следователно се оказва невъзможно да мислим думите, и в конкретност „играта“, отделно от реалните им употреби в практиката, условени и обусловени от особеностите на контекста, в който се явяват. Този подход очертава една много по-обещаваща перспектива към изследването на играта, схващанията за нея и приложенията ѝ, отколкото праволинейното настояване на Суиц за вкарването на всички феномени, отговарящи на предварително зададени критерии, в рамките на едно теоретично изковано понятие, без оглед на разминаванията му с реалните употреби в живия език или отказа от тях.

РИЦАРИ И БАНДИТИ: ИГРА НА ТЕРЕН

Ако оставим за момент встрани теоретичните построения за формите, функциите, културообразуващите и смислопораждащите роли на играта и насочим вниманието си към практиката, по примера на Витгенщайн, то играта се оказва изключително благодатно поле за изследване, предоставящо материал на всяка крачка като дейност, толкова дълбоко позната, винаги *под носа* на човек, макар и заплашваща никога да не се оголи докрай пред погледа му. Тук бе избран само един пример от безкрайните всекидневни практики по простата причина, че за разлика от тях академичните текстове изискват своя обозрим край.

Играта, обект на настоящето изследване чрез включено наблюдение, представлява средновековна рицарска полоса, организирана от школа за историческа фехтовка, базирана в София, с двадесетгодишен опит, която е част от международното движение НЕМА - Historical European Martial Arts (Исторически европейски бойни изкуства). Последователите на това движение се позовават на средновековни ръкописи в търсене на техниките, стратегиите и оръжията, използвани при физическата подготовка на рицарите основно от две школи – немската с представители Лихтенауър, XIV век, и Талхофер, XV век, както и италианската, към която принадлежи Фиоре дей Либери, XIV век. На базата на тези източници фехтовачите извличат техники и упражнения, но

също така и информацията за оръжията, които са се използвали и които се стремят да пресъздадат във възможно най-висока степен исторически достоверно в собственото си оборудване – рицарски мечове, щитове, копия. Като основната цел, която си поставя този клуб, по думите на участниците в него, е да се построи базова двигателна матрица, тоест основните движения, на които се гради всичко останало във фехтовката.

Полосата ознаменува края на едноседмичен тренировъчен лагер с всекидневни усилни тренировки при употребата на репродукции на средновековни мечове, щитове и предпазно оборудване и представлява върха на изпитанието по ловкост, издръжливост и фехтовални умения. Участие в конкретното ѝ издание, обект на анализ тук, вземат двадесет и четирима души на възраст между двадесет и петдесет и две години, от които седем жени и седемнадесет мъже, като всички те, с изключение на ръководителя на школата, са „непрофесионални рицари“ – студенти, инженери, програмисти, учители, хора от всякакви поприща, обединени от интереса си към Средновековието и фехтовката.

За целите на полосата биват разпределени следните три категории роли – първо, рицари, обединени в групи по трима, които трябва да преодолеят всички изпитания; второ, бандити, въоръжени съответно в различните фази на играта с дълги алебарди или мечове и щитове; и трето, селско опълчение, поделено на две групи, оборудвани съответно с дървени пръчки или кофи с безпощадно летящи нарязани картофи, като ръководителят на клуба заема ролята на водач и своеобразен модератор на събитията. В хода на полосата играчите неведнъж сменят ролите си на ротационен принцип, за да осигурят нужния брой участници за всяка група при всеки кръг, а и да не бъдат изключени на нито един етап от играта, като авторът на този текст, заедно с още неколцина начинаещи, се ограничи до ролята на редови, но горд селски гамен, въоръжен с кофа картофи, поради липса на предишен опит и нужната физическа подготовка.

Маршрутът на полосата се състои от четиринадесет фази, организирани около преодоляването на конкретно препятствие върху специално подготвения терен, които биха могли да се обобщят в следните категории:

- Бягане с препятствия;
- Стрелба с лък;
- Хвърляне на тежки топки (2);
- Носене на ранен боен другар (3);
- Преодоляване на засади (3);
- Схватки с врага (2, при различни съотношения на силите);
- „Поляната на Один“ – време за молитва (кратък отдих);
- Финална битка.

Правилата на играта са предварително формулирани и съобщени на всеки един участник – никой от рицарите няма право да сваля предпазното си оборудване, представляващо тежест от общо около десет килограма, по време на

преминаването на целия маршрут на полосата; удари могат да бъдат нанасяни единствено по безопасните части на тялото, като играч, който не притежава пълно бойно оборудване, следва да бива пазен и щаден при нападение; сигналът на водача бележи края на една фаза и преминаването към следващата; бандитите биват безсмъртни, тоест колкото и удара да получат, не отпадат от играта, докато не настъпи финалната фаза, в която те следва да бъдат победени от рицарите и тогава всеки удар от меч, но не и от картоф, се брои като фатален за героя.

Централният въпрос, ръководещ логиката на това изложение, ни отвежда обратно към проблема, игра ли е гореописаното събитие и какви основания имаме да го наречем така? Ако последваме първия разгледан подход, този на Суиц и точните дефиниции, то бихме могли да направим опит да отнесем практиката към теорията и да набележим наличието на известни съвпадения с елементите, които американският философ откроява като определящи един феномен за игра. Безспорно имаме наличие на цел – преодоляването на изпитанията, оформена от ясни правила, които ограничават разрешените средства и забраняват най-ефективните, като най-лесно това се установява по отношение на тичането на зиг-заг през поляната, вместо прекосяването ѝ по права линия, в използването на тежък меч срещу врага и то само в разрешените безопасни части, и т. н. На следващо място, на лице е особеното игрово отношение, което участниците възприемат към случващото се, доброволно и драговолно приемайки да спазват всички правила и ограничения, макар и адреналинът, който изпълва атмосферата, да завладява не един от играчите, най-вече онези, които се включват за първи път, и много от тях недотам плътно следват всички инструкции, увличайки се в хода на битките и вживявайки се в ролите си, което демонстрира всецялото поглъщане от играта и което, за щастие, в дадения случай не доведе до сериозни наранявания. Би могло да се заключи също така, че в известен смисъл участниците си поставят задачата да преодолеят препятствията само заради удоволствието, а не за външни цели, което също е белег, типичен за игровите занимания.

Въпреки това известни разминавания от строгите изисквания на Суиц веднага се набиват на очи. Полосата трудно може да бъде удържана в един от двата типа игри, които той очертава – затворената и отворената игра. Съществена част от провеждането ѝ се състои именно в играенето на роли и вживяването в тях – преди всеки сблъсък участниците са насърчавани да „играят“ на конфликти, да си кажат нещо лошо и обидно, преди да влязат в битката, без това да има реални последствия за отношенията им след края на полосата. Съгласно теорията на Суиц ролите се отнасят недвусмислено към отворените игри, но не бихме могли да кажем, че полосата се стреми към една безкрайна размяна на удари, подобно безкрайната игра на пинг-понг, която той предлага като пример.

На следващо място, в известен смисъл полосата носи състезателен характер, съгласно настояването на Хьойзинха, в смисъл, че представлява изпитание на силите и издръжливостта, но от друга страна, в нея няма победители и победени, изходът е предварително зададен – играта приключва тогава, когато групата рицари са преминали и през последната битка с бандитите, без да загубят своя „безсмъртен статут“, колкото и удара да понесат, при това време не се засича, така че дори и помежду си групите рицари не се съревновават за победа, а само и единствено срещу самите себе си. В момента, в който прозвучи сигналът, и бандити, и рицари, и селяни оставят оръжията и кръгът се брои за успешно изигран. Целта на играта се заключва най-вече в принципа на участието, в предизвикването на собствените сили, а не в крайния резултат. Дори и тези разминавания да изглеждат пренебрежително малки и автор като Суиц да е потенциално способен умело да ги опровергае чрез ловките си логически ходове, не може да се пренебрегне фактът, че участниците в анализираната дейност отказват да я окачествят като „игра“, а отдават предпочитанията си на „полоса“ – термин от военния речник.

От друга страна, подходът на Витгенщайн, според който елементите от семейството на игрите, установими по отношение на обекта на анализ, определят в каква степен той би могъл да се определи като присъщ на това семейство, приканва не само да се отчлени наличието на известни прилики с езиковото семейство на игрите, но и да се обърне внимание както на играта на рицари, така и на тази на дефиниции, а именно на езиковите практики на самите участници по отношение на думата „игра“.

На първо място, полосата би могла да се окачестви като причастна към ролевите игри, доколкото играенето на роля е ключово за нея, към спортните игри, поради водещата роля на участието на тялото и значението на физическата подготовка, освен това тя носи забавление и наслада, но има подчертано несъстезателен характер – членовете на клуба обикновено отказват да участват в каквито и да било фехтовални състезания, официално организирани или не, тъй като това не отговаря на идеите и принципите, които го ръководят, и внася съвсем друг тип „правила“. За много от тях „рицарските“ кодекси и норми на поведение са се превърнали в нещо повече от спорт и хоби, от игра, приемайки размерите на форма и начин на живот – особеност, подлежаща на собствен анализ, който надхвърля целите и рамките на настоящия текст. За част от въвлечените полосата е поредната форма на физическо упражнение и натоварване, проведена по по-необичаен и забавен начин, но за друга – това е носителят на смисъл, който задава техния светоглед и около който те изграждат своите житейски траектории.

На следващо място, сравняването на полосата с други познати ни игри през практиката и открояването на нейния спортен, регулиран от правила, ролеви характер би осигурило известни аргументи да я окачествим наблюдава-

нето действие като „игра“ от позицията на наблюдатели и изследователи, но определянето като „игра“ се оказва в този контекст оценъчен акт, натоварен тъкмо с онези конотации на несериозност, лековатост, детинщина, изкрystalизирали в тълковния речник, които се оказват очевидно непривлекателни за участниците. Всъщност именно това е основната линия, по която протичат преимуществено „езиковите игри“ с понятието „игра“, когато попаднат в ръцете на „играчите“ от полето на хуманитаристиката. След обстоен преглед на академичната литература, употребяваща метафориката на играта със засилваща се честота през последните няколко десетилетия (от публикуването на парадигматичния текст на Хьойзинха насетне), Милър достига до извода, че тъкмо заиграванията с тази опозиция и нейните преобръщания маркират *езиковите игри* с понятието „игра“, употребявано при анализа на напълно „сериозни“ сфери на живота.

Този проблем заслужава собствено пространно проучване и внимание му е отделено в друг текст, но противопоставянето между „игрово“ и „сериозно“ като водеща интуиция в западната философска мисъл води началото си още от Платон и Аристотел, заклеймяващи играта в полза на сериозните занимания (Аристотел, 1995). За Платон например именно играта и войната представляват двата противоположни края на скалата на сериозността (Платон, 2006, с. 339) и очевидно, избирайки военния термин, участниците в полосата заявяват своето желание да се отдалечат от царството на забавлението и лекотата и да се доближат до полето на „сериозния“ дискурс и тежестта на значението му.

* * *

Настоящият анализ на употребите на понятието „игра“ демонстрира малка част от широкия диапазон от значения, който тази дума *хамелеон* услужливо е способна да покрие, в зависимост от целите и контекста, в които попада. Някои се заемат да открият прекия път в лабиринта и отказвайки да бъдат изиграни от този измамен феномен, се стремят да дадат сигурни и категорични ориентири за класификация – за Суиц играта се свежда до конкретни цел, правила, средства и отношение, и всеки феномен, без значение дали традиционно се определя за игра, или не, стига да отговаря на формулировката, би трябвало да се признае за игрови. Други приемат коренно противоположната позиция – тази на Витгенщайн, базираща се на представата за езиковите игри, които очертават частната употреба на понятията за сметка на отказа от извечни и неизменни, веднъж завинаги заковани значения, и на идеята за семейните прилики, компенсирани осъзнатата невъзможност за изнамиране на универсални дефиниции, която позволява да признаем безпомощността си пред неизчерпаемата вселена от значения на думата „игра“, но без да превръщаме това в поражение, а в отварянето на възможността, да се открият

онези семейни прилики, които биха подпомогнали търсенето на подстъп към изследването на играта, и запазване на гъвкавост и непредубеденост към феномените на практиката.

По този начин вместо да приемем или отхвърлим тук избрания обект на анализ като игра, доколкото отговаря на дефиницията на Суиц, изглежда много по-обосновано да разгледаме неговите елементи като „семейни прилики“, да нюансираме теорията и да открием степента, в която полосата е игра и конкретните особености на дадения контекст, които бележат отказа от употребата на думата от страна на участниците, откриващ големия хоризонт на опозицията игрово – сериозно. Като единствено спасение от паяжината от смисли, обрамчваща понятието *игра*, се очертава ходът да признаем, че точно определено значение на думата е неустановимо, можем само да се включим в играта на смисли, за да я разберем поне отчасти.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел** (1995). *Политика*. София: „Отворено общество“. [Aristotel. (1995). *Politika*. Sofia: “Otvoreno obshtestvo”.]
- Витгенщайн, Л.** (1988). *Избрани съчинения*. София: „Наука и изкуство“. [Vitgenshtayn, L. (1988). *Izbrani sachtinenia*. Sofia: „Nauka i izkustvo“.]
- Георгиев, В.** (2012). *Български етимологичен речник. Т. 2*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Georgiev, V. (2012). *Balgarski etimologichen rechnik. T. 2*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.]
- Григорий Богослов, св.** [Архиепископ Константинополски] (2009). *Творения, Т. 1*. Атон: Славянобългарски манастир Св. Вмчк Георги Зограф. [Grigoriy Bogoslov sv. [Arhiepisokop Konstantinopolski] (2009). *Tvorenia, T. 1*. Aton: Slavyanobalgarski manastir Sv. Vmchk Georgi Zograf.]
- Йоан Златоуст, св.** (2007). *Творения на Светителя Йоан Златоуст, Т. 1*. Атон: Славянобългарски манастир Св. Вмчк Георги Зограф. [Yoan Zlatoust, sv. (2007). *Tvorenia na Svetitelya Yoan Zlatoust, T. 1*. Aton: Slavyanobalgarski manastir Sv. Vmchk Georgi Zograf.]
- Кант, И.** (1993). *Критика на способността за съждение*. София: БАН. [Kant, I. (1993). *Kritika na sposobnostta za sazhdenie*. Sofia: BAN.]
- Парзулова, К.** (2016). Витгенщайн и практиките на езика. В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Философски факултет. Книга Докторанти, 1 (2016), с. 47–59. [Parzulova, K. (2016). Vitgenshtayn i praktikite na ezika. V: *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“*. Filosofski fakultet. Kniga Doktoranti, 1, 2016, s. 47–59.]
- Платон** (2006). *Закони*. София: „Сонм“. [Platon (2006). *Zakoni*. Sofia: “Sonm”.]
- Ушаков, Д.** (2012). *Толковый словарь русского языка* [онлайн] [прегледан на 7.07.2023]. Достъп на: <https://slovar.cc/rus/ushakov/401888.html>. [Ushakov, D. (2012). *Tolkovyy slovary russkogo yazyka* [onlayn] [pregledan na 7.07.2023]. Dostap na: <https://slovar.cc/rus/ushakov/401888.html>.]

- Хьойзинга, Й.** (2000). *Ното Ludens: изследване на игровия елемент на културата*. София: „Захарий Стоянов“. [Huizinga, J. (2000). *Ното Ludens: izsledvane na igroviya element na kulturta*. Sofiya: “Zaharij Stoyqnov”.]
- Шилер, Ф.** (1981). *Естетика*. София: „Наука и изкуство“. [Shiler, F. (1981). *Estetika*. Sofiya: “Nauka i izkustvo”.]
- Anderson, C. A., Bushman, B. J.** (2001). Effects of Violent Video Games on Aggressive Behavior, Aggressive Cognition, Aggressive Affect, Physiological Arousal, and Prosocial Behavior: A Meta-Analytic Review of the Scientific Literature. In: *Psychological Science*, vol. 12, no 5, pp. 353–359. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00366>.
- Merriam-Webster dictionary** [online]. © 2023 Merriam-Webster, Incorporated. [Retrieved November 5 2022], Available from: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/game>.
- Miller, D.** (1970). *Gods and Games: Towards a Theology of Play*. New York: The World Publishing Company. *The New World Comprehensive English-Korean Dictionary* (1973). Seoul, Korea: Si-sa-Yong-o-sa Publishers.
- Nietzsche, F.** (1954). On Truth and Lie in an Extra-Moral Sense. In: *The Portable Nietzsche*. New York: Viking Press.
- Online Etymology Dictionary** [Retrieved November 5 2022]. © 2001-2023 Douglas Harper. Available from: <https://www.etymonline.com/word/play>.
- Ross, Don** (1997). Game Theory [online]. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive*. First published Sat Jan 25, 1997; substantive revision Fri Mar 8, 2019. © 2021 The Metaphysics Research Lab [Viewed 5 October 2021]. Available at: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/game-theory/>.
- Suits, B.** (1978). *The Grasshopper: Games, Life and Utopia*. Ontario: Broadview Press.

ДОПЪЛНИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

- Dabrock, P.** (2009). Playing God? Synthetic biology as a theological and ethical challenge. *Systems and synthetic biology*, 3, no 1–4, pp. 47–54.
- Fink, E.** (2016). *Play as Symbol of the World*. Indiana: Indiana University Press.

**Профессионально направление
„Психология“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 7, 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 7, 2022

ОЦЕНКА НА НЕВРОЛОГИЧНАТА ГЪВКАВОСТ – НОВ ИНТЕГРАТИВЕН ПОДХОД, СЪЧЕТАВАЩ ПОСТИЖЕНИЯТА НА ПСИХОЛОГИЯТА И НЕВРОНАУКАТА

ЕМИЛИЯН НИКОЛОВ КРУМОВ

*„На колкото повече неблагоприятни събития е изложен даден човек,
в който и да е период от време, толкова повече ще боледува“*
Селингман

Анотация. Съвременните научни подходи съчетават постиженията на невронауката с нейните изследвания на клетъчно ниво и психологията, която изучава процесите на адаптивно справяне или дезадаптивно функциониране на личността в стресова среда.

Динамиката на мозъчните процеси, наблюдавана с методи като компютърна томография, електромагнитен резонанс и други, е обвързана с промените, постигнати чрез комбинацията от психологическо разбиране на функционирането на личността и невропсихологични изследвания на функционирането на мозъчните структури, в една по-сложна динамика на гъвкаво взаимодействие.

Ключови думи: невронаука; неврологична гъвкавост/пъргавост; психология; сетивна обработка на информация; стрес; адаптация; личностно функциониране.

NEURO-AGILITY ASSESSMENT – A NEW INTEGRATIVE APPROACH, COMBINING THE ACHIEVEMENTS OF PSYCHOLOGY AND NEUROSCIENCE

Emilian Nikolov Kroumov

Abstract. Modern scientific approaches combine the achievements of neuroscience, with its research on a cellular level, and psychology which studies the processes of adaptive coping or maladaptive functioning of the personality in a stressful environment.

The dynamics of brain processes, observed with methods such as computed tomography, electro-magnetic resonance imaging, and others, are bound by the changes achieved by the combination of psychological understanding of the functioning of personality and neuropsychological studies of the functioning of brain structures, in a more complex dynamic of flexible interaction.

Keywords: neuroscience; neuro-agility; psychology; sensory information processing; stress; adaptation; personality functioning.

ВЪВЕДЕНИЕ

Психологията възниква като наука, изучаваща нематериалното, духа (от гр. *ψυχή*), за разлика от медицината, дори съвременната, в която преобладават основно методи за изследване на тялото (гр. *σώμα, сома*) и процесите в него. В изследването на мозъка, само допреди 30-35 години, познанието за локализацията на мозъчните функции се базира на клинични данни от работата с пациенти с мозъчни увреждания или нарушения във функционирането му.

Невронаучни изследвания (Dietrich, 2003) откриват редица зависимости, като тази, че психологичното консултиране и психотерапията имат потенциал да модифицират работата на дисфункционални невронни вериги, като това се отразява на хода на протичане на психичните личностни разстройства (Goldapple et. al., 2004). Друга зависимост, открита в невропсихологични изследвания, е че по-малкият обем на хипокампуса, зона в мозъчната структура, може да бъде предиктор за патологична уязвимост към психологични травми или дезадаптивно функциониране в условия със завишени изисквания към индивида. Изследвания и върху функционирането на участъци от мозъка, като амигдалата, внасят съществени промени в начина, по който се разглеждат взаимовръзките на неврологично и невропсихично ниво (Gilbertson et al, 2002).

МЕТОДОЛОГИЯ

За целите на изследването на взаимовръзките между психичното и неврологичното функциониране на индивида се използва разработения от д-р А. Вермюлен, лектор и член на Изследователска група по невронаука, към университета в Претория, заедно с екип от университета, инструмент за

оценка на мозъчната „пъргавост“, или „гъвкавост“, Neuro-Agility Profile™ (Vermeulen, 2018). Инструментът отчита степента, в която неврологичният дизайн и свързаните с това емоционална реактивност, експресивност, рецептивност (възприемчивост), рационалност, преобладаваща в обработката на постъпващата информация хемисфера, водещи сетивни системи и други разглеждани области от работата на мозъка, повлияват способността за адаптиране към повишаващи се изисквания на средата и справяне в ситуации на стрес, прегаряне, тревожност и др.

Neuro-Agility Profile™ предоставя нов поглед върху уникалните начини, чрез които хората усвояват и преработват нова информация и обяснява защо при някои хора този процес протича по-бързо, в по-голям обем и с повече гъвкавост от други. Моделът задълбочава нашето разбиране за проблемите с обработката на нова информация, включително и при ученето, които в ситуации на ограничена възможност за справяне със стреса повишават риска от допускане на грешки в действията на индивида.

Neuro-Agility Profile™ показва как степента на вътрешна свързаност елементите и процесите в мозъка влияят на лекотата, скоростта и „гъвкавостта“, с която хората учат, мислят, обработват информация и се адаптират към различни благоприятни или неблагоприятни условия на функциониране. Неврологичната „гъвкавост“ представлява готовност на сетивните системи и мозъчни региони да функционират като едно интегрирано цяло, при оптимален капацитет на възприемане и предаване на биохимичните и електрически импулси, при нови и потенциално стресиращи условия на вътрешната и външната среда.

Инструментът е разработен да диференцира степента на неврологична „гъвкавост“/ „пъргавост“ и готовност на системата да възприема нова информация, да развива нови умения, да адаптира нагласите си и да променя поведението бързо и ефективно, а също така и да адаптира или променя старите, неефективни модели на мислене и поведение. Функционалната мозъчна „гъвкавост/пъргавост“ на индивида да прилага или да модифицира такъв предишен опит в нови ситуации, обслужва целта да се съхранят ресурсите на мозъка и по този начин индивидът да оптимизира представянето си.

Гъвкавостта или пъргавостта на мозъка се свързва пряко със сравнително равновесното функциониране на двете мозъчни полукълба, вместо едното да доминира. И, съответно, представените в доминантното мозъчно полукълбо функции биха имали предимство в изпълнението, особено в ситуации на стрес, което е проява на по-ниски нива на мозъчна „гъвкавост и пъргавина“. Подобен е механизмът на функциониране на сетивните системи на мозъка – визуална, аудиална, тактилна/кинестетична и по-слабо представените обонятелна и вкусова. Значителното доминиране на някоя от тях при различните индивиди се разглежда в Neuro-Agility Profile като фактор, способстващ понижаване

ването на адаптивността и „пъргавостта“ на мозъка. Ето защо изучаването и разбирането за това как функционират различните компоненти на мозъка, може да ни даде насоки за развитието му, с оглед подобряване процесите на взимане на решения, общуване, учене, промяна на навици, нагласи и поведение.

Чрез Neuro-Agility Profile™ се въвежда конструкта „драйвъри за оптимизиране ефективността на мозъка“. Това е класификация на седем неврофизиологични атрибута, повлияващи мисленето, ученето и функционирането на личността като цяло. Общото им въздействие определя нивото на подготвеност на мозъка и психиката за справяне както в обичайни режими на функциониране, така и в кризисни и стресови ситуации. Във връзка с тези драйвъри, или задвижващи механизми, се въвежда и понятието brain-fitness (подготвеност, тренираност на мозъка), с което се описва степента на развитие както на отделните центрове на мозъка, а така и крос-латералността, или относителната свързаност между двете мозъчни полъкълба.

Концепцията Neuro-Agility (неврологична „пъргавост/гъвкавост“) е иновация в невронауката, като предлага освен оценка на нивото на готовност и функционалност на системата, така и начини за развиването на уменията за учене. Това е тясно свързано с разбирането за капацитета на мозъка за подобряване на усвояването и обработката на информация, през оптималното функциониране на неврологичните компоненти на мозъка, както и организацията на мисленето и другите висши психични процеси. Капацитетът за оптимизиране е ключов и отговаря на степента на възможност и вероятност индивидът да развие психичната си способност за справяне в нови и стресови ситуации, на базата на нивото на развитие на съществуващите свои неврологични структури. Гъвкавостта на функционирането на мозъка, а оттам и на психиката, е отличаващият фактор от първостепенно значение за развитие и надграждане на капацитета на личността да функционира адекватно на социалните и индивидуалните изисквания и потребности, като цяло. „Гъвкавостта“, или „пъргавостта“ при всеки индивид зависи от неговия уникален неврологичен дизайн. Авторите на инструмента сравняват тази уникалност на неврологичния дизайн с пръстовите отпечатъци. Дизайнът се разглежда като специфична комбинация от действието на невронни мрежи, свързващи доминиращите сетивни системи и различните водещи мозъчни региони в двете полукълба. Тази комбинация задава специфичния начин на функциониране и посока на развитие на онези системи и региони, подходящи за най-оптималното справяне както в обичайни ситуации, така и в условията на стрес и завишени изисквания от средата.

Авторите на инструмента Neuro-Agility Profile™ се насочват към разработването му включително и по прагматични причини. С потенциала му да отчита и диференцира степента на гъвкавост и адаптивност на мозъка, а оттам и на психиката, с оглед на повишаващите се и силно променящи се съвре-

менни изисквания към личността. Авторите отбелязват изведените в доклад на Световния икономически форум (Schwab, ed., 2019) най-желани човешки умения за бъдещето като: умения за решаване на сложни проблеми, критично мислене, креативност, координиране с други хора, емоционална грамотност (интелигентност), умения за вземане на решения, водене на преговори и когнитивна гъвкавост и др. Пет от тези водещи умения могат да бъдат категоризирани като „мозъчна сила“, по думите на д-р А. Вермюлен и са включени като цел в изследването с инструмента.

„Мозъчната сила“ е нашето конкурентно предимство. Една от най-важните цели на мозъка е индивидът да оцелее. На физическо ниво това е процесът на регулиране на телесните функции. На психическо ниво, е способността на индивида да се адаптира към непрекъснато променящ се свят. Възможността за учене е в основата на способността за адаптиране, особено в ситуации на стрес и/или такива, в които от решаващо значение е оцеляването.

Neuro-Agility Profile™ изследва и изучава две основни дименсии. Първата се отнася до неврофизиологичните компоненти и спецификата на структурирането им, което повлиява мозъчната „гъвкавост“, или „пъргавост“ при отделните индивиди.

Втората е свързана с принципите на функциониране на неврологичния дизайн, както и факторите, оптимизиращи дейността на мозъка, с оглед на това да се подобри скоростта, лекотата и ефективността на учене и обработване на информация, постъпваща от средата.

Резултатите от прилагането на инструмента два пъти, като повторното е след около шест до осем месеца, показват определена динамика на промените, ясно обвързана със степента на активно продължаване на развиването на потенциала на психичното и мозъка. Способността за учене/усвояване на нова информация от средата подлежи на развитие и знанието за компонентите, които участват и имат съществена роля в този динамичен процес, дава възможност да се определят подходящи за отделния индивид целенасочени действия за развиване и надграждане на уменията. Инструментът разглежда следните компоненти на неврологичния дизайн:

- Относителна латерална доминантност на лявото или дясното полукълбо;
- Експресивност или възприемчивост;
- Рационалност или емоционалност;
- Доминиращи сетивни системи за обработка на постъпващата информация;
- Сензорни модалности за обработка на постъпващата информация;
- Различно ниво на развитие на отделните интелектуални предпочитания.

СТРУКТУРА И ФУНКЦИОНИРАНЕ НА МОЗЪКА

Лявото полукълбо на мозъка, известно още като „логическо“, „аналитично“ или „езиково“ полукълбо, обработва информация „линеално“, последователно, аналитично и по структуриращ начин. Тази област на мозъка е ориентирана към детайлите в информацията, точните стойности и параметри, логическата организация на информацията и времето. Поради специфичната локализация на системите за обработка на аудиални стимули лявото полукълбо се фокусира към слуховите стимули, при това тези, които дават възможност за разбиране смисъла на речта, наименованията на предметите и явленията и логическото въвеждане на информацията, чрез вербални стимули и съобщения. Преобладаването на функциите на това полукълбо, като доминантна система за обработване на информацията, характеризира начините за адаптиране и справяне в процеса на усвояване на нови стимули, включително и в ситуации на стрес и високи изисквания към индивида.

Разпределението на отделните функции между зоните в лявото полукълбо характеризира определени способности и важност на обработката на стимулите от средата. Фронталният дял на лявото полукълбо фокусирано обработва и ползва информацията, която получава през различните сетивни системи, като е насочено към информация, необходима за анализ и разбиране/осмисляне на стимулите. Специфични за фронталната част на лявото полукълбо характеристики на функционирането му са: логическа обработка на информацията, аналитичност, академична фактологичност, ориентираност към параметрите на точност и реалистичност, смислово вербализиране и прецизност към детайлите, планирането на поведението на база високата организираност и устойчивост на процесите на памет и логическо мислене и връзката им с речта.

Задният дял на лявото полукълбо, в неговите близки до фронталният дял раздели, се специализира в моторните функции на организма, включително в езиковата моторика и инервация – двигателният център на човешката реч. Специфични за задната част на лявото полукълбо характеристики на функционирането му са: ориентираност към действието, поведения, подчинени на търсене на резултати, решимост и отстояване на идеите си, често на базата на отклоняване от взаимодействието с другите, състезателност, нетърпеливост и настояване на независимото функциониране на личността, дистантност и овладяност в изказа на емоции и чувства. Като цяло в инструмента Neuro-Agility Profile™ лявото полукълбо се описва в понятията на по-висока резервираност към възможностите за взаимодействие с другите, автономност и „обраност“ на емоционално ниво. Преобладаването на ориентацията към целта и стремежът да завършва започнатото, характеризира личността с постоянство, търсене на предизвикателства, ентузиазирание за действие. Речта е балансирана, ограничена като богатство, информативна и инструктираща. Когато това е водещото полукълбо, с изразена доминация на задния дял, индивидът е способен да

взима бързи решения, като заедно с това е намален фокусът и вниманието към възможните рискове и опасности в определени ситуации.

Степента на преобладаване на лявото полукълбо пред дясното, изследвана чрез Neuro-Agility Profile™ инструмента, характеризира индивида като по-малко гъвкав, неотстъпчив, дезинтересиран от намиране на пътища за взаимодействие с другите и, с възможност да проявява неотстъпчивост, ригидност и високи изисквания към другите. От друга страна ориентираността към задачата, детайлен анализ на наличната информация и способността логически да се организира предишния опит, с оглед изпълнение на конкретни задачи, прави индивида, с преобладаващо във функционирането ляво полукълбо на мозъка, по-ефективен.

Дясното полукълбо на мозъка, известно още като „креативно“, „холистично“ или „гешалт ориентирано“, обработва информация по комплексен, креативен и интуитивен начин. Това полукълбо се описва в Neuro-Agility Profile™ като специализирано в обработката на образи и, в по-малка степен от лявото полукълбо, на факти, детайли и точни стойности и параметри. То реагира на визуални данни като картини, демонстрации, движение, като действието е в търсене на креативни решения и решения, базирани на минал и интуитивно извлечен опит. Аудиалните системи в дясното полукълбо са ориентирани приоритетно към обработката на информация, включително и речевата такава, като по-обобщена и носеща емоционален заряд. Речта се обработва повече като ритъм и вложена емоция от подаващия съобщението, а не толкова като смисъл, както е в лявото полукълбо. Постъпваща от сетивните системи – аудиална и кинестетична (също и тактилна), информация се обработва като обобщен образ на средата, в която индивидът функционира. Логическото не е приоритет, дясното полукълбо се ориентира повече към интуитивно събраната и актуализирана от миналия опит информация. Преобладаването на функциите на това полукълбо, като доминантна система за обработване на информацията, характеризира начините за адаптиране и справяне в процеса на усвояване на нови стимули, включително и в ситуации на стрес и високи изисквания към индивида, като търсещи взаимодействието с другите, ангажиращо се с разбиране на другите, с оглед на успешно оказване на въздействие и увеличаване.

Във фронталния дял на дясното полукълбо са локализираны функции, описвани в инструмента като: нестандартно креативно мислене, стратегическо планиране на действието и поведението си, боравене с въздействащи характеристики на речта, като тон, височина, бързина, емоционален и импулсивен изказ и др. Водещо дясно полукълбо, с преобладаващ във функциите на мозъка фронтален дял има ограничение в оперативното ползване на необходимите ресурси и възможности за реализиране на идеите и задачите, въпреки характерното високо ниво на продуциране на идеи. Способностите на мозъка и психичното, при доминантно дясно полукълбо се изразяват основно в го-

товността и гъвкавостта да организира постъпилата и постъпваща от средата информация в обобщени и интуитивни образи. Заедно с това са характерни и импулсивността реагирането и експресията и бързината на намиране на връзки между стимулите и явленията, като резултатът от обработката и обобщаването им е в характерно изявяващо се поведение на личността.

Задният дял на дясното полукълбо се характеризира с подчиненост на идеята за свързване с другите хора, в най-голяма степен, според описанието на Neuro-Agility Profile™. Типичното за насочеността на индивида поведение и организация на мисленето е към общуването и създаването на благоприятна за контакти атмосфера. Обработването на информацията в този дял от дясното полукълбо на мозъка е съобразено с готовността за цялостно и пълно възприемане на стимулите, постъпващи отвън. Индивидите с преобладаващ заден дял са описвани като възприемчиви, в сравнение с тези с преобладаващ фронтален дял. При тях не присъства стремежът да се налагат и да доминират. Емоционалността и пасивността им ги характеризира с изяви на загриженост за другите, ориентирани към съхраняване на близките взаимоотношения, способни да проявяват и изразяват емпатия, склонни да дават подкрепа, готови да оставят на заден план своите приоритети, дипломатични и кооперативни. При индивиди с преобладаващ заден дял на дясното полукълбо на мозъка се наблюдава също, като при фронталния дял, фокусираност към обработка на интонационните и ритмични характеристики на речта – това как говори другият в комуникацията, не толкова какво точно казва като съдържание.

Както беше описано по-горе всяко от полукълбата на мозъка има определени функции, които играят роля в определянето на това как се обработва информацията - как индивидът учи, мисли и действа. По този начин мозъчните полукълба избягват дублирането на функции. Неврологичният дизайн, описан и чрез Neuro-Agility Profile™ разглежда способността или степента на подготвеност двете полукълба да се допълват. Степента на това допълване се проявява в ситуации на завишени изисквания от средата, стрес и определени травматични преживявания. При лицата, за които съществува естествена тенденция едното полукълбо да води и да бъде доминиращо, особено в ситуации на стрес, недоминантното полукълбо намалява или ограничава работата си, с оглед на това да съхрани ресурси за доминантното. Доминантността е в голяма степен генетично обусловена. Тя влияе върху начина на реагиране на стреса и на емоционално заредените преживявания, опеределя начините на мислене и учене, задава спецификите на общуване.

Балансът и гъвкавостта на взаимодействие между отделните зони на мозъка, повлияват неврологичния дизайн, а оттам и степента на адаптивност към изискванията на средата в сресови ситуации. Гъвкавостта на неврологичния дизайн се отнася до способността личността да използва в пълнота специфичните си неврофизиологични характеристики, в зависимост от това

коя от тези функции става водеща в различните ситуации. Недостатъчната неврологична гъвкавост задава изискване към системата да ползва ограничено водещите си ресурси (сетивен модус, доминантно полукълбо на мозъка, рационално или емоционално предпочитание в обработката на информация), отколкото да ползва пълната гама от ресурси едновременно.

Например, ако трябва да разреши сложен проблем, може да се колебае между аналитичен или креативен начин на мислене, вместо да засили взаимодействието на двете полукълба, в един сравнително едновременен процес. В този смисъл монолатералността, или преобладаващото използване само на едната половина на мозъка, докато другата е с намаляващи функции, за да осигури на доминантната достатъчно енергиен ресурс, показва в по-малка степен адаптивност и способност да се усвоява информация. Използването на двата начина на мислене едновременно, аналитичен и креативен, има много по-голяма стойност от редуването им. В данните от комерсиално изследване на близо 100 лица, проведено от автора и екип сертифицирани от Neuro-Link Еуропретикти от България, в периода 2019-2023 г., се откриват следните тенденции: NAP™ профилите на близо 21% от изследваните показват умерено ниво на баланс във функционирането на четирите зони на неврологичния дизайн, или типа обработване на информация: аналитично мислене, стратегическо и креативно мислене, действен (целенасочен) и подкрепящ (взаимодействащ). Профилът на тези изследвани лица показва, че в процеса на усвояване и обработка на постъпващата информация имат улеснен достъп до водещите сетивни системи (визуална, аудиална и тактилно-кинестетична) и неврологичните и психични структури успяват да се адаптират към това, което се изисква в конкретни ситуации.

ЕКСПРЕСИВНОСТ И ВЪЗПРИЕМЧИВОСТ

В Neuro-Agility Profile™ инструмента се разглеждат две двойки дименсии, отразяващи, заедно с концепцията за доминиращото и недоминиращото полукълбо на мозъка. Едната отразява споменатите вече фронтални и тилни (задни) дялове на двете полукълба и описва начините за отреагиране на индивида в ситуации на нарастващ стрес и/или изисквания от средата. Съчетано с характеристиките на двете полукълба и произтичащото от това типологизиране на специфичните функции на мозъка, разделението на фронтална и окципитална (тилна, задна) зони на мозъка описва специфични модели на поведение и отношение (когнитивна преработка на информацията) при различните индивиди (Sylwester, 2005).

Преобладаващата в профила експресивност дава информация за изследвания, че мозъкът и психичното дават приоритет на фронталните дялове на двете полукълба – преобладаваща активност в предната част на мозъка. Този

тип изследвани лица показват склонност и улеснено спонтанно изразяване на емоциите си, когато по-активното полукълбо е дясното и, чрез анализиране, осмисляне, класифициране на факти, когато водещо е лявото полукълбо.

Възприемчивият тип обработка на информацията – преобладаваща активност в задната част на мозъка, окципиталния дял, функционират типично през разсъждения и събиране на факти по дадена тема, активно действие в посока постигане на определени цели, свързани с темата, но и с характерно дистанциране, до отказ да се търси разрешение през общуване с другите – заден дял на лявото полукълбо. Съответно другата задна половина на мозъка – търсене на повече информация, типично възприемане и разчитане на емоционалните маркери в информацията от средата и неактивно търсене на начини да се удовлетворят интересите на другите – възприемчивост на задния дял на дясното полукълбо на мозъка.

Стойностите от първоначалните изследвания с инструмента в България, в последните три години, показват относително по-голям дял на дименсията „Експресивност“ (близо 57%, като около 28% от изследваните са дали стойности, близки до средните за двете дименсии). Към момента това може да се интерпретира като характерен способ за обработване в мозъка на стимулите от средата и типично поведение при опита на индивида да се справи в ситуации на стрес. Както по-горе се посочва по аналогичен начин на действието на двете полукълба, и при тази двойка дименсии авторите описват силно ограничаване на недоминантната в ситуации на стрес, като по този начин се осигурява ресурс за доминиращата и се гарантира справянето на индивида.

По този начин чрез резултатите от Neuro-Agility Profile™ (в рамките на това първоначално изследване са включени близо 100 лица) в дела на дименсиите „Експресивност-Възприемчивост“ можем да установим коя от двете преобладава и, съответно, коя от двете силно ограничава функционирането си в ситуации на стрес и завишени изисквания към индивида. Този механизъм на ограничаване на разхода на енергия в мозъка е валиден както за взаимовръзките в доминантното и недоминантното полукълбо, така и за доминиращата дименсия – фронтални или задни (окципитални) дялове. Инструментът дава многомерна картина за това как функционира мозъкът и, съответно, какви са ресурсите на системата да преработва и да се справя с нетипични ситуации и ситуации, изискващи бързо и адекватно постигане на баланс.

РАЦИОНАЛНОСТ И ЕМОЦИОНАЛНОСТ

Област на изследването с Neuro-Agility Profile™ е относителната рационалност или емоционалност и техните проявления в условия на стрес и завишени изисквания от средата към отделната личност. Предварителните резултати от проведеното в България в рамките на три години изследване показват лек превес на броя на изследваните, дали резултат с характерно емоционално отреагиране, като стратегия за справяне в условия на стрес и/или завишени изисквания на средата (52% от изследваните са показали в профила си резултат с преобладаване на дименсията „Емоционалност“ – като стойностите са над 78% по тази дименсия. Близко 10% от показалите стойности по същата дименсия са дали резултат между 60% и 70%).

Рационалността или емоционалността, като стил на преработка на информацията и последващо отреагиране, е по същество електрохимична активност на мозъчната кора (рационално отреагиране), или такава активност на лимбичната система (подкорови структури на мозъка). Биологически мозъчната кора отговаря за когнитивната, интелектуалната, рационалната и креативната обработка на информация. В нея са локализирани основните структури, организиращи висшите психични процеси – внимание, памет и мислене, резултат от функционирането на които е интелектът. Инструментът Neuro-Agility Profile™ отчита, че този тип хора обикновено имат академичен и рационален подход към ученето и мисленето – характерните профили с доминиращо ляво полукълбо. Лимбичната система представлява емоционалния и интуитивния начини на учене – типичното за дясното полукълбо на мозъка. Тези хора обикновено имат преживелищен подход към ученето и разбирането на информацията, която обработват.

Характеристиките на мозъчната кора и лимбичната система, отразени в резултатите по Neuro-Agility Profile™, спомагат за установяване различията при отделните индивиди, относно това какви са предпочитанията при учене/обработка на нова информация, на база дименсията „Рационалност-Емоционалност“. В голяма част от профилите на изследваните данните показват относително висока латералност, свързаност и относителна „взаимозаменяемост“ на двете зони на мозъка (16%), което според авторите на инструмента говори за високо ниво на баланс и, съответно, сравнително високо ниво на адаптивност към условията на средата и в ситуации на стрес.

ДОМИНИРАЩИ СЕТИВНИ СИСТЕМИ ЗА ОБРАБОТКА НА ПОСТЪПВАЩАТА ИНФОРМАЦИЯ

Мозъкът обработва информация главно през основните сетивни системи – визуална, аудиална, тактилна/кинестетична. Съществуват и други системи, които обработват по-малък дял информация. Подобно на концепцията за доминиращото мозъчно полукълбо, участие в събирането и обработката на информацията имат и тези водещи сетивни системи, с техните основни органи, през които функционира процесът. Биологичен факт е, че контролът на всяка от двете половини на тялото, с техните крайници, органи и други части на тялото, се ръководят от срещуположно локализираното полукълбо на мозъка. Това е независимо от местоположението на органите на доминиращите сетива (Stam and van Straaten, 2012). При относителна монолатералност на мозъка – едното полукълбо доминира при изпълнението на процесите, каквато е ситуацията при повечето хора (видно включително и от резултатите от прилагането на инструмента Neuro-Agility Profile™), от изключителна важност е къде са разположени водещите сетивни системи. В случаите когато водещата сетивна система (визуална, аудиална или кинестетична) е разположена от същата страна на доминантното полукълбо това поражда ситуация, която в инструмента, изследващ неврологичната „гъвкавост“, се нарича неврологичен блокаж. Блокажът настъпва поради факта, че когато съвпадат доминантното полукълбо и водещата сетивна система не са директно свързани, т.е. че доминантното полукълбо не управлява директно разположената в същата половина на тялото сетивна система. Именно това забавя предаването на електро-химичната информация от мозъка до сетивните системи и техните водещи органи. Нещо повече, в ситуация на стрес, както по-горе беше описано, разположената от същата страна на доминантното полукълбо сетивна система е възпрепятствана в получаването на мозъчните сигнали от недоминантното полукълбо, което всъщност я ръководи. Това става причина функциите на сензорната обработка в тази иначе водеща сетивна система да бъдат силно ограничени и забавени. В такъв момент и функционирането на индивида се променя, като е възможно да не приеме в пълен обем информацията през сетивната система, ръководена от недоминиращото полукълбо, което компрометира способността за защита. Повишаването на нивото на стрес може да доведе до относително отпадане на ключови функции, което авторите на инструмента Neuro-Agility Profile Assessment™ наричат повишаване нивото на риск от допускане на човешка грешка.

ИЗВОДИ

Изследванията с Neuro-Agility Profile™ предоставят доказателства за връзката между подобреното представяне на мозъка, способността му да надгражда потенциала си за учене и усвояване на нова информация от една страна и факторите на неврологичния дизайн, което е способността на системата да се адаптира и справя с повишени нива на стрес, от друга (Du Toit, 2014). Тези доказателства се свързват с няколко фактора: сън и почивка, движение, нагласа към живота, хранителни навици, баланс между емоционална експресивност и рационална овладяност и относително висока латералност, или свързаност на двете полукълба, при функционирането на мозъка.

Резултатите от повторното изследване показват, че ако бъдат оптимизирани, факторите на неврологичната „гъвкавост/пъргавост“ могат значително да подобрят здравето на мозъка и, оттам, способността да се фокусира, високото ниво на функциониране на паметта и когнитивните процеси като цяло и физическата издръжливост, като по този начин повлияват продуктивността, ангажираността, способността за учене и благосъстоянието. Когато тези фактори не се развиват и оптимизират това оказва отрицателно въздействие върху продуктивността и гъвкавостта на неврологичния дизайн.

За разбирането на ефективността на неврологичния дизайн и подготовеността на системата за справяне със завишени изисквания от средата, ключово влияние имат посочените по-горе фактори: качество на съня, хранене, движение и стимулиране на билатералността на функционирането на двете полукълба.

Като основен фактор за постигане на балансирано състояние на brain-fitness (ниво на организираност и подготвеност, или тренираност на невро-психичната система) се разглежда сънят. Недоброто качество на съня може да има силно негативно въздействие върху тази подготвеност, включително и върху способностите за регулиране на емоциите, като цяло, предвид връзката на лимбичната система в мозъка с управлението на емоциите.

Използването на Neuro-Agility Profile™ може да даде критично важна информация, относно съня, като ключов фактор, отговорен за нивото както на неврологичната гъвкавост, така и за регулирането на емоциите. Емоционалното реагиране може да действа като защитен фактор срещу развитието на отклонения в неврологичното и, оттам, в психичното функциониране на личността. Следователно, може да бъде свързващ механизъм в изучаването и поддържането на психичното здраве. Резултатите от изследването с Neuro-Agility Profile™ също потвърждават допускането, че сънят е от съществено значение за здравето и е свързан с качеството на функционирането на когнитивните процеси в мозъка. По начина, по който индивидът усвоява нова информация и се адаптира към стресови ситуации, може да се съди за гъвкавостта на регулиране на емоциите и техните прояви.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Dietrich, A.** (2003). Functional neuroanatomy of altered states of consciousness: The transient hypo-frontality hypothesis. *Consciousness and Cognition*, 12, pp. 231–256.
- Du Toit, P.** (2014). *Reliability and validity of the Neuro Agility Profile™*. University of Pretoria, Faculty of Health Sciences.
- Gilbertson, M. W. et al.** (2002). Smaller hippocampal volume predicts pathologic vulnerability to psychological trauma. *Nature Neuroscience*, 5, pp. 1242–1247.
- Goldapple, K. et al.** (2004). Modulation of corticolimbic pathways in major depression: Treatmentspecific effects of cognitive behavior therapy. *Archives of General Psychiatry*, 61, pp. 34–41.
- Schwab, Klaus** (ed.) (2019). The Global Competitiveness Report 2019 [online]. World Economic Forum. [Viewed 5.06.2023]. Available at: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf.
- Stam, C.J., van Straaten, E.C.** (2012). The organization of physiological brain networks. *Clinical Neurophysiology*, vol. 123, no 6, pp. 1067–1087. DOI: 10.1016/j.clinph.2012.01.011.
- Sylwester, R.** (2005). *How to explain a brain: An editor's handbook of the brain terms and cognitive processes*. Thousand Oaks, California: Corwin Press.
- Vermeulen, A.**(2018). *Neuro-agility and learning* [online]. TJ Neuroscience. www.trainingjournal.com.

ФАНТАЗИРАНЕТО КАТО СМИСЪЛ И ПРЕЖИВЯВАНЕ НА ЖИЗНЕНИЯ ОПИТ

ЯНА РУМЕНОВА ПЕТРОВА

Анотация. Фантазията е преживяване на формата на нещата, свързано с осезаемия опит и израз на променливите отношения със себе си и света. В психологическата литература фантазия се използва за означаване на образи на въображението, процес на вътрешно репрезентиране и конструиране на нови идеи, значения и форми. Фантазиите представят интегриран опит от усещания от различни модалности, обусловен от спомените, очакванията и намеренията на личността. Те действат като продължение на отражения от възприятията в организацията от сложни вътрешни въздействия, образи и сцени, интерпретирани на ментален екран.

Фантазията като личностна черта е понятие въведено през 80-те години на ХХ в. Психологическият конструкт склонност към фантазиране представя индивидуалните особености в опита на фантазиране и означава оттегляне на вниманието към интензивни процеси на въобразяване и временно потискане на информацията от външния свят и тялото.

Студията предлага перспектива към фантазирането като опит за изграждане на смислови съдържания и потенциал за насочена организация на преживяванията на индивида в средата. Разгледани са научни схващания за фантазията в областта на диференциалната и когнитивна психология, както и психодинамични теории за личността. Представени са съвременни модели на изследване на фантазията и изведените основни връзки на зависимости. Работата проблематизира фантазията като смислов комплекс, израз на афективен и познавателен опит и изграждане на екзистенциално значение. С тази цел ще бъдат разгледани и теоретични подходи към конструирането на смисъл и личен смисъл в живота, както и компоненти в структурата на конструкта личен смисъл в живота: цел, значимост и съгласуваност.

Ключови думи: фантазия; склонност към фантазиране; афект; възприятие; смисъл; личен смисъл в живота.

FANTASY AS MEANING AND EXPERIENCE IN LIFE

Yana Rumenoa Petrova

Abstract. Fantasy ignites individual capacity to imagine and sculpt a life that is closest to subjective experience of being. It gives means of self-exploration and interpersonal mediation. In psychology fantasy denotes mental images, processes of inner representation and products of such activity such as new ideas, meanings, and forms. Fantasies recreate the experience of sensations from various perceptual modalities, influenced by the memories, expectations, and intentions of the individual. They are conceived as a sequel of reflections of perception and potentiation of overt behaviour by complex internal interactions and images interpreted on a mental screen.

The concept of fantasy as a personality trait is introduced in the 1980s. Fantasy proneness is a stable trait-like syndrome that encompasses profound involvement in imaginative activity and tendency to become immersed in vivid and compelling fantasies.

The study offers a perspective on fantasy as an experience for constructing meaningful content and tendency for an organization of conducted individual experiences in the environment. Scientific approach to fantasy in the field of differential and cognitive psychology, as well as psychodynamic theories of personality, are explored. Contemporary research model development on the nature of fantasy is presented, and major effects and correlations are discussed. This study offers perspective towards fantasy as a cognitive and sensual experience in a particular form (image, movement, sound impressions) that is charged with strong personal meaning. The author scrutinizes fantasy as a meaning-complex integrating affect, cognition, and motives in potentiation response and personal fulfilment in the environment. An attempt to investigate the phenomena of fantasy in developing existential meaning is discussed. With the aim of the latter, theoretical approaches to achieving meaning are examined. The study explores personal meaning in life as a psychological construct sharing three constituents: significance, purpose, and coherence.

Keywords: fantasy; fantasy proneness; affect; perception; meaning; personal meaning in life.

ВЪВЕДЕНИЕ

Етимологията на думата фантазия идва от гръцки език – „φαντασία”, което означава видение, представа, илюзия и през латинския превод за образ. В началото на XIX век интересът към изучаването на фантазиите е продължение на идеи, заимствани от естетиката и литературознанието (Cornejo, 2017). С развитие на научния подход в психологията и интересът към процесите на съзнанието, след средата на XIX век, концептуалното разбиране на фантазия е разделено между идеите на психоаналитичния метод и функционализма в психологическата мисъл. По-късно в литературата способността на въображението да произвежда отсъстващи в осезанието усещания е разграничена от създаването на неповторими вътрешни картини чрез разпадането и смесване на образи. Съдържанието зад думата фантазия продължава да провокира интерес в разнообразни области на знанието и до днес.

Джани Родари оприличава фантазирането на „свърхрафиниран шпионин“ (2015, с. 189), който черпи от недостъпните сфери на вътрешния опит. В структурата на въображението писателят съзира способността едновременно да изработваме и да изследваме собствения си опит в познаване и овладяване на действителността. В „Поетът и фантазирането“ Зигмунд Фройд говори за играта на детето не като противопоставена на сериозността, а като противоположна на осезаемата реалност. Подражанието е разделителна линия между „играта на детето“ и „фантазирането“ (1991, с. 336). Във фантазирането анализът съзира заместител на играта и изоставяне на подражанието и говори за сънищата най-вече (мечтаенето) на възрастния човек. Във времето между детство и старост, Фройд разполага изживяваната непримиримост във фантазирането на възрастния. Порасналият понякога крие своите вътрешни игри, състояния и образи и изпитва силна чувства и вълнения от съдържанията, дирижирани от собствените ни възжелания и страсти.

В началото на 70-те години на XX век американският учен Ерик Клиндер публикува обширен преглед на основни теоретични и емпирични подходи в изследването на фантазията в психологическата наука (Klinger, 1971). Клиндер разграничава фантазирането от процесите на мислене и отнема вниманието към схващане на фантазията като мотивационна тенденция на ангажиране в ограничени периоди от време (минути, часове) с конкретен клас от форми на съдържание в съзнанието. Предложено е разграничение между съдържания на фантазията и етиологични фактори и механизми на развитието на реакция на фантазиране. Клиндер изучава отделни сегменти в строежа на явленията фантазия и обособява техните функции в цялостната организация на личността и нейното поведение.

Съвременният философ Стивън Асма говори за пропастта, която изкуствено разделя биологична природа и рационално познание в изследователския подход към човека. Научният метод предлага систематизирани модели на смисли и значения, но проблемът за „ексцентричността“ на „научния ум“ (Asma, 2017) остава. Асма говори за конструирането на жизнения опит отвъд рамката на смислообразуване и описаните когнитивни процеси. В предложението разбиране към човешката фантазия той пресича биологията и културата, за да интерпретира съдържанията на въображението като абстрактни сфери на преживяване на опита. Схващане на същността на въображението изисква изучаване както на процеси и продукти на фантазиране, така и на когнитивните структури изграждащи този фундамент на човешката природа.

Теоретичната разработка предлага подход към въображението, който изследва съдържанията, продуктите и процесите въобразяване като интегрира афект, рационално познание и мотивация в обща координатна система. Предложената перспектива към фантазията не е ограничена до качествено описание като способност на съзнанието, а представя динамично вътрешно преживяване на осмисляне на опита и действията в света. Литературният обзор

проследява еволюцията в научното разбиране за фантазия и проблематизира концептуалната позиция на въображението в литературата. В предложеният опит да бъдат изучени съдържанията и опита на фантазиране, текстът интегрира философски схващания и знания от различни течения в психологията за работата на въображението, процеси на придобиване на познание и мислене, и динамични подходи в психично развитие на личността. Във втората част са разгледани психологически концепции за конструиране на личния смисъл в живота и са предложени основания за търсене на връзки на фантазията с отделни аспекти на смисъла.

ФАНТАЗИЯ И ВЪЗПРИЯТИЯ

За средновековното мислене въображението (*imaginatio*), наричано още фантазия (*phantasia*) или представа, е способността на душата да приема дадените от сетивата образи (Градев, 2023, с. 23). В съвременната научна мисъл сетивните системи са мостовете за достигане на познание за външния свят до мозъчните структури. Те свързват физическите и психологическите променливи (стимули и усещания). Всяка от сетивните системи е чувствителна към някаква форма на физическа енергия. Нашата чувствителност, обаче, има граници очертани от способностите на сетивата и интензитета на самата енергия (да предизвика усещане). Въобразяването е природна даденост в своята свързаност с възприятията и опит преведен в някаква форма с съзнанието (образ). В настоящето теоретично изследване авторът ще обобщи основни схващания за фантазията в областта на психологията и ще подходи към фантазията като опит за доближаване разбиране на реалността с разум, чувство и въображение.

Теоретичните основания за отвръщане от схващанията за душата в психологическите феномени е разгърнато в труда на Уилям Джеймс (*James, 1890*). Американският учен употребява фантазия и въображение като синоними, за да обозначи психичната способност за (въз)произвеждане на (осезаем) опит, даден отвън. У. Джеймс обособява фантазията като способност въображението да възпроизведе дубликати („репродукции“) на вътрешни усещания, предизвикани от външни дразнения. Той я разграничава от „продуктивния“ потенциал на въображението да комбинира в нов образ елементи от разнообразни външни източници (*James, 1890, p. 239*). Уилям Джеймс обръща внимание на ограниченията на човешкия разум в логическото схващане на абстрактни форми. Ученият размишлява върху чувства и емоции, които неизразимото в езика предизвиква. От една страна обезкуражаващото усещане от невъзможността чрез усилия на интелекта да се осмислят определени преживявания на човешкия опит и от друга- сложното и въздигащо чувство, което докосването до духовни сфери на опита предизвиква. Джеймс го описва като особено усещане на дълбоко озадачение (*James, 1890, p. 644*). Предизвикателство в настоящето теоретично изследване е да се отнесе феномена на фантазията

към полето на преживяванията, като се анализират абстрактни значения и се потърсят смисловите отношения, които развиват и поддържат способността за фантазиране в хода на индивидуално развитие на личността.

В своите изследвания на прииждащите в ума образи, мисли и чувства, изпълващи вътрешния взор, американският психолог се позовава на работата на сър Ф. Галтон и Густав Фехнер. Франсис Галтон (1880) приема за общ корена във въображението, от който покълват мечтите и сънищата и прорастват халюцинациите на боледуващите. Той разграничава способността за вътрешен взор от изостреното наблюдение и мисли въображението като способност за визуализация. Галтон предлага френският израз “figurez-vous” (уподобяване на себе си в образ) като по-ясен в обозначаване на специфично ниво на възприятие, за разлика от английската дума “imagine”.

В труда „Психофизика“ Густав Фехнер (Fechner, 1860 цит. по James, 1890, р. 239–248) съпоставя явлението „оптичен *после-образ*“ с „оптична *паметова картина*“ (*въобразена представа*) и описва индивидуалните особености в преживяването на последното. *После-образът* нахлува в потока на съзнателна дейност без насочени опити за извикването му. Тази вътрешна форма възпроизвежда по идентичен начин приетото чрез сетивата оригинално впечатление. Явяването му в ума е по-често със затворени и ръководено от физическото движение на главата и очите. Изживяването му може да бъде продължително и съдържанието е неподатливо на манипулации. Съзерцанието на полученния *после-образът* е свързано с насочване на вниманието към възприятието на съответен сетивен орган. *Въображаемата представа* може да бъде съзнателно предизвикана и преживяването ѝ е по-осезаемо в сравнение с това на *после-образа*. Появата на *представата* в ума е по-често при отворени очи и независима от движенията на главата и очите. Вниманието се преживява като оттеглено навътре към съзнанието. Генерираната форма е с неясни очертания, но притежава цвят и съдържанието може да бъде съзнателно заменено с друго.

Франсис Галтон (Galton, 1880 цит. по James, 1890) развива изследванията на Г. Фехнер и предлага диференциация на индивидуалните способности на въображението. Фр. Галтон сравнява уменията за вътрешно представяне във форма със способностите за съхранение и възпроизвеждане на знание за образи и звуци в паметта. Във връзка с функцията на движението в процеса на въобразяване, Галтон цитира френския психолог Теодул-Арманд Райбът: „*Интегрална част от възприятието, и особено за водещите сетива, каквито за зрението и усещането за допир, са движенията в окото и крайниците*“ [¹активацията и съкращенията в мускулите, регулацията на движенията от различни части на нервната система и изграждане на определен двигателен образ за постигане целите на осъществяваното движение] „*т.е. щом двигателната активност е фундаментален фактор в зрителното възприятие на*

¹ Скобите са на автора.

обекта, то следва тя да се разглежда със същото значение във вътрешното представяне на образ във въображението“ (James, 1890, p. 243). Вътрешното представяне на обекта във форма следва да включва и движението като фактор в конструирането му във въображението.

Проучванията на връзката между сетивност и фантазията продължава и в средата на XX век. Джером Сингер и Бела Страйнер предлагат разбиране за процесите на фантазиране и мечтаене като познавателна способност усложняваща се в хода на индивидуално развитие от разнообразни влияния на социалния и културен контекст. В литературата са представени данни за ролята на зрителното възприятие в развитие на художествените характеристики на бленуваните образи (Singer and Streiner, 1966). Изследвано е значението на зрителната сетивност в развитието на умствени представи и овладяване на средата. Резултатите показват, че в незрящи деца в по-голяма степен в сравнение със зрящи, фантазират сюжети с участието на въображаем другар. В друг изследователски опит деца с вродена глухота също споделят с по-висока честота за наличието на въображаеми другар в играта съобщават (Singer and Lenahan, 1976). По отношение на характеристики на фантазията като оригиналност, абстрактност и сложност на картината, слухът се явява фактор в развитието на умения за фантазиране. В представените през 1976 г. резултати, авторите отчитат нарушението на слуха и произтичащата социална стигма като пречки в естественото разгръщане на иначе наличния потенциал на въображението. Тези данни поставят въпроси и интерпретации на значението на сетивния опит в разгръщане на въображението и разширяване на социалния репертоар от действия.

Сетивните органи принадлежат към организацията на нервната система у човека. Периферната нервна система осъществява връзки с повърхността на тялото и всички структури на двигателния апарат. Тези връзки са двустранни от периферията към централната нервна система (аферентни) и от централната нервна система към периферията (еферентни) (Пирьова, 2004). *Соматичната нервна система* е свързана с двигателната дейност и детивата, Към соматичната нервна система принадлежат сетивни влакна, свързани с рецепторите в сетивните органи и двигателни еферентни нерви, които предизвикват волева инервация на скелетни напречно набраздени мускули. Информацията от сетивните неврони на соматичната нервна система се осъзнава. За разлика от нея, *вегетативната нервна система*, чиито структури анатомично са част от централната нервна система, функционално е автономна и се състои от две различни части - симпатикусова и парасимпатикусова. В обобщение двата дяла на вегетативната нервна система упражняват частично противоположни ефекти. Симпатикусът организира работата на вътрешните органи при състояние на *напрежение*, докато ефектите на парасимпатикуса са свързани с приспособяване на организма за състояние на *покой*. Волевото изследване на елементарните

усещания, организирани в цялостни състояния (на възприятие за напрежение или покой), композира и психологическа картина на преживяването.

В психологическото знание за фантазия от края на XIX и началото на XX век понятието запазва своята близост до способностите на възприятието. В схващането за същността на явлениято фантазия движение и перцепцията не са противопоставени, а интегрирани в смислови съчетания на жизнения опит. Фантазия е повече или различна от фантазирането като творчество, представна дейност и познавателен акт на въображението, както и означения във френската психоаналитична мисъл с термина „фантазъм“, несъзнавана област на психичния опит (Лапланш, Понталис, 2009). В тази междинна позиция между мислене, чувстване и възприятие, въпросът не е дали въображението създава нещо ново, а в *различието* на репродуцирания материал от оригинала. Човекът е сетивно потопен и мислещ в света, принуден да оцелее, а фантазията изследва субективния наратив на жизнения опит. Въпросът е и къде оцелява психологично този субект. Осъществяването на желания, играта, проекцията, идентификацията и бягството са сред преобладаващите механизми, действащи като предпазен клапан или енергиен стимул. Във фантазията се отваря пространство за репетиция, срещайки мислене, чувство (афект и сетивно-перцептивни преживявания) и действие.

С въвеждане на значението на външната реалност за нивата на психична обработка, Зигмунд Фройд (Freud, 1911) разширява работата на съзнанието, като въвежда към действията ръководени от принципа на удоволствие, регистрираната от сетивните органи информация. За преработка на осезаемия опит са необходими волево насочване на вниманието и съхранение на знанието в ума, прожектирано в някаква форма. Търсенето на начини за удовлетворяване на потребностите и желанията в реалността е подчинено на изисквания и ограничения от външната среда. Отваря се пространство за отцепване на несъвместими мисли и афекти.

Натрупаният заряд се отвежда извън тялото по пътя на дразненето, съпроводено от двигателен или афективен израз на движението. Действията и мислите са разглеждани като прийоми за оформяне на външната реалност и съдържателни единици на индивидуалните способности за удържане на вътрешните подбуди (Freud, 1911). В идеите на З. Фройд, предхождащи теоретичното въвеждане на нагона към смъртта, фантазията е представена като „свободна“ от рамката на контекста територия на активност, действаща в режим на автоматично захранване и според принципите за психична икономия (Freud, 1911, p. 222). Блянът и детската игра остават естетически примери за работата на фантазията, намираща се в независима позиция от реалните обекти в обкръжението.

ИСТОРИЯ НА ПОНЯТИЕТО ФАНТАЗИЯ

Точното определяне на съдържанието на конструкта фантазия в психологическата литература е предизвикателство и най-често е подчинено на целите на конкретно изследване. Фантазия се използва за означаване на умствена представа, процес на репрезентация и образ на въображението и се отнася до конструирането на опита от средата (У. Джеймс, Т. Райбът). В някои текстове на български език „фантазия“ и „въображение“ са представени като взаимнозаменяеми (виж Корсини, ред., 1998; Андреева, 1999). Употребата им като синоними, обаче, възпрепятства тяхното разграничаване и изучаването на взаимовръзките помежду им.

Най-често фантазиране означава дейността на изграждане на вътрешни картини и сцени и взаимодействието с тях, откъдето произлизат и нови идеи, значения и представи. Процесът на фантазиране опосредства интеграцията на чувствения и познавателен опит и осъществяването на личностни потенциал в средата. Фантазия се отнася, както към способността да се фантазира, така и продуктите от тази дейност.

Значението на немската дума за фантазия „phantasie“ обхваща света на въображението, неговите съдържания и оживяващата го творческа активност. В полето на психоаналитичния метод З. Фройд обозначава с термина „phantasien“ дейността на мечтаене, бленуваните образи и сцените и сюжетите, за които личността разказва в будно състояние (Freud, 1908). Австрийският лекар описва и несъзнавана част на фантазмената активност и анализира структурата на фантазията и през работата на съня (Freud, 1900; 1911). Психодинамичните теории за личността изследват несъзнаваните области на опита, като назовават „фантазъм“ (термин от френската психоаналитична литература) именно тези полета на фантазиране (Лапланш, Понталис, 2009).

ФАНТАЗИЯ И В-ЧУВСТВАНЕ

Развитието на динамичния подход към личността допуска влиянието на недостъпни за директно изследване полета на човешкия опит. Топографията на несъзнаваното очертава територия, в която се пресичат афект и смисъл в патологични процеси, мистични феномени, религиозни и естетически преживявания. Динамични процеси, психични инвестиции и структурни образувания изместват диалектиката за душата от полето на психологическо изследване. А „да се пише за историята на психологията е да се пише за историята на душата“ (Rank, Richter and Lieberman, 1996, p. 193). В „Психология и душата“ Ранк критикува научната психология, че в методите си на достигане до истината за природата на явленията, се отрича от примитивните схващания на човека, религиозни вярвания и митологии. Критиката му не подминава и практикувания от него психоаналитичен метод за изкореняване на духовните

и мистичните измерения на опита и скрояването на душата по човешка мярка. В интелектуалния стремеж към познание на причините и действащите сили и структури и зад човешките страсти и психични процеси, Ранк съзира порива към владеење над другия и света, обуславящ и самото себепознание. Като фундамент на научното знание и изследователските методи в психологията, Ото Ранк поставя *интерпретациите* на психичния живот и предлага сравнение на диференциалната психология с оптичното явление Фата Моргана. Психологическите мотиви в основата на поведението, емоциите и мислите на другия са изкривено отражения на собствените психологични интерпретации и проекции. Психологията е нещо като оптично покритие от двете страни, на което се отразяват деформациите в изградените два психични образа, в този за другия и в този на собствения ни Аз, оглеждащ се и отразяващ другия. В религиозното упование в безсмъртието на душата Ото Ранк (Rank, 1971) вижда причина за (о)позицията на душата като огледален двойник (сянка) на егото.

Философът Едит Щайн особено остро възразява срещу „бруталното изоставяне от психологията през XIX и XX век на понятието за душата“. „Формиращото изотвътре движение е своеобразието на живите същества: то е живот.“ (цит. по Градев, 2017, с. 458–459). Душата одухотворява тялото като разгъва своя собствен вътрешен живот и превръща тялото в инструмент и в сцена, на която играе. Щайн разглежда в-чувстването, *Einführung*, когато реалността на другия е уловена с чувство, разум и въображение, с-хващане за живота на другия и разширяване на моя хоризонт(жизнен опит).

Зигмунд Фройд разисква „обезродяващото“ чувство у човека, което естетиката и мистичния опит поражда (Freud, 1919; 1923). О. Ранк припознава в двойника предела на човешкото ни съществуване. В подчертаване на тези смътни тонове на преживяванията на личността, виждаме смисъл да се търси критично схващане за фантазия, за да се приближим и до духа на откривателство, което психологията от границата на XX век носи (У. Джеймс, О. Ранк, З. Фройд, К. Юнг, Ъ. Йенч, П. Жане). Взаимодействието между тъмното и светлото, познатото и непознатото е открито във фантазията посредством среща на ума, чувството и способностите на въображението, за да доловим жизненост отвъд сетивата.

Литературно изследване на загадъчното чувстване във феномена на двойника е представено в работа на Фройд озаглавена „*Das Unheimliche*“ (1919). Владимир Градев (2017; 2019) предлага максимално близък до семантичното многообразие и противоречие в смисъла превод на „*unheimliche*“ като „обезродяващо“. З. Фройд изследва причините за особена категория състояния на афект във връзка със „с-хващането“ на Ото Ранк за двойника. Настоящата работа си поставя задача да представи психологическото разбиране за фантазия по-близко до опита на преживяванията в съответния социален и културен контекст. И да се отгласка от възприемането на фантазия като творчески процес. Предизвикателство в достигането на подобни цели е необходимостта

от преосмисляне на налични в психологическата литература данни за връзки между фантазия и класифицирани като психопатологични прояви в поведението и мисленето. „Религиозният, както и болният човек, се пренасят на жизнено равнище, откриващо им фундаменталните предпоставки на човешкото съществуване, тоест самотата, недълговечността, враждебността на обкръжаващия свят.“ (Елиаде, 2013, с. 41). Психологичните оценки и психопатологични диагнози могат да обективизират едно явление, без да са в състояние да се приближат към същността на самия опит (Щайн цит. по Градев, 2017, с. 467).

ВЪОБРАЗЯВАНЕ И ВЪТРЕШЕН ОБРАЗ

В схващането за „фантазия“ Карл Густав Юнг различава *фантазъм* и *активност на въображението във фантазията*. Фантазмът не съответства на външното състояние на нещата и е изблик на творческа психична активност и съчетание на елементи (репродуктивно въображение, У. Джеймс). Юнг разграничава дейността на фантазиране като активна и пасивна форма. Активната фантазия е предизвикана от интуицията и чрез асоцииране е изведена пластична форма. При пасивната фантазия и без предварителна нагласа се появява пластична форма в пасивно състояние на възприемащия обект. Подобни фантазии принадлежат към категорията на психичните „автоматизми“, описани от Пиер Жане като резултат от съответна дисоциираност на психиката.

Разбирането на К. Г. Юнг за образа притежава естетическо измерение (1993). Образът не е психично отражение единствено на външната реалност, а въображаема представа, свързана с възприятието на външния обект. Образът е изблик на вътрешния живот и е разграничен от сетивната реалност. Вътрешният образ е комплекс от разнородни съдържания на съзнаваната и несъзнавана активността в даден момент и се явява сгъстен израз на цялостното психично състояние на организма. Дистанцията от опосредения от сетивата опит в реалността ни насочва към откриване и проумяване на генезата на този образ, който присъства в самите нас и именно чрез това вътрешно проявление ни позволява да разпознаем образа извън себе си. Именно това е *Mundus Imaginalis*, светът на Активното въображение, който въвежда френския ориенталист и философ - Анри Корбен (Corbin, 1972; Корбен, 2017, с. 219).

Във възприетото схващане за въображение Анри Корбен се отласква от психологически подходи изучаващи когнитивни процеси и функции в мисленето на личност в норма или търсеци патологични механизми. Анри Корбен критикува разбирането за фантазията като философска утопия и поставя проблема за мястото на душата в западната психология, в липсата на „опора и метафизична рамка, които онтологически осигуряват функцията на този свят-медиатор и които предпазват *имагиналното* от смущенията и блънувването на *въображаемото*, от халюцинацията и лудостта.“ (Корбен, 2017, с.

219). Отношенията между въображаемо и фантазирано продължава да бъдат приети с противоречие в съвременната психология. Френският ориенталист предлага порядък в движенията на въобразяване, който сближава максимално интелект и възприятие и отразява нашите мисли, възжеления, предчувствия и поведение. Философът го обозначава с *Na-kojd-Abad*, Земята Ни-къде (Corbin, 1972). Способностите и действията в този свят се отнасят до състоянието на вътрешен взор, заемащо пространството между съня и заспиването. Въпросът за мястото и произхода на активното въображение Корбен поставя в същността на капката от благовонно масло, която изпарявайки се в разперената на слънце вътрешна част на дланта, преминава през кожата и лъщи ярко на кожата от обратната страна на дланта. Гледната точка представена от Анри Корбен надхвърля ограниченията на дилемата между рационалната мисъл в познанието за света и нейното простиране в абстрактните форми и значения. Имагиналното е мизансцената, на която А. Корбен признава онтологична позиция на реалност, със самостоятелно значение за конструиране на опита, наред с възприятията и познанието. На този свят на въобразяване принадлежат способностите на възприятието и функциите на познанието. Светът на образа в съспенс е композиран от съдържания, предшествващи сетивния опит и отражения на природния свят, които дават форми и очертания на нашите мисли и възжеления, предчувствия и поведения.

ФАНТАЗИРАНЕ И СКЛОННОСТ КЪМ ФАНТАЗИРАНЕ КАТО ЛИЧНОСТНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Различни направления в психологията и психотерапевтичните методи обръщат поглед към генезиса на процеса на фантазиране и темите на съдържанието. Фантазирането като вътрешен процес, свойствен за организма, захранва и насочва поведението на личността към удовлетворяване на основни потребности (Klinger, 1971). Проявата в форми на съдържанието може да не е пряко свързана с индивидуалното състояние на възбуда и емоционалния тон. В съвременната психология фантазирането е изведено като личностна характеристика и са диференцирани качества на личността склонна към фантазиране (Wilson and Barber, 1982; Lynn and Rhue, 1988). Шерил Уилсън и Теодор Барбър предлагат термина „склонни към фантазиране личности“ (fantasy prone personalities), за да опишат групата на „фантазборите“ (Wilson and Barber, 1982). Това е и първата употреба в литературата на фантазия като личностна черта. Погълнатият от въображението си човек изглежда отсъстващ, преживяванията на фантазиране могат да бъдат завладяващи и да упражняват временно потискане на информацията от външния свят и частите на тялото ни. Фантазборите измислят и обитават тайнствени светове, изживяват физиологични реакции на въображаеми представи, притежават силно развит сетивен опит и споделят за спомени от най-ранна детска възраст.

Изследванията на склонната към фантазиране личност от 80-те години на XX век (Wilson and Barber, 1982; Lynn and Rhue, 1986; Rhue and Lynn, 1987; Lynn and Rhue, 1988;) и началото на XXI век (Merckelbach, Horselenberg and Muris, 2001; Merckelbach, Otgaar and Lynn, 2021; Barbalet, 1999). представляват и опит за систематизиране на отличителни в своята интензивност лични преживявания, за които би било коректно да се отнесат към религиозни и мистични феномени. Вниманието е насочено към изучаване на комплекс от възприятия и остатъци от умствени картини проникващи в поведението на игра и въобразяване. Фантазия се оформя като сложен конструкт със самостоятелно значение, съдържащ и надхвърлящ процесите на мислене и възприятие в опит на навигиране собствените движения в живота. Нужна е добронамереност в описанието и критичност в анализа, за да схванем в закономерностите в психологическата наука неяснотата в разбирането за фантазия, която се допуска в области като естетиката, където фантазия се възприема като самобитност, талант и творчество.

В литературата са представени модели на множествено влияние в структурата на понятието склонност към фантазиране (табл. 1) (Sánchez-Bernardos et al., 2015; Klinger, Henning and Janssen, 2009; Sánchez-Bernardos and Avia, 2004). Изведени са връзки за зависимост с характеристиката шизотипия и състояния на абсорбция, мечтаене и дисоциативност (Merckelbach, Otgaar and Lynn, 2021).

Таблица 1. Структура на конструкта „склонност към фантазиране“

Изследвател	Съдържание на конструкта склонност към фантазиране			Инструмент за изследване
Wilson and Barber; Lynn, Rhue and Merckelbach	склонност към фантазиране			ICMI (Wilson and Barber, 1982)
Sánchez-Bernardos and Avia (2004)	Яркост и интензивност на фантазиите	Фантазии за бягство	Игри на ужким и с преструване	SEQ (Merckelbach, Horselenberg, and Muris, 2001)
Klinger, Henning and Janssen, 2009	Яркост и натрапчивост на представите, пропускливост на границата фантазия-действителност (наличие емпирична връзка с психопатологични прояви)		Богата дейност на въображението и извличане на удоволствие от игрите на ужким	ICMI (Wilson and Barber, 1982)
Sánchez-Bernardos, Hernández Lloreda, Avia and Bragado-Alvarez (2015)	скритата природа на фантазиране и наситеност на представите и интензивност на преживяването (мотивационна тенденция отдалечаване от ситуацията)		отчетливи спомени за значими преживявания в играта на ужким, чудати вървани и предчувствия (поведение на приближаване към нови ситуации и емоции)	SEQ (Merckelbach, Horselenberg, and Muris, 2001)
Изследватели	Нова оценка на фантазия			Инструмент
Vacon and Charlesford, 2018	Креативна фантазия- използването на фантазия за достигане до нови идеи		Въображаема фантазия дейност по въобразяване и лекотата на пренасяне на вниманието към вътрешни образи и сънища наяве	Fantasy Questionnaire (Weibel, Martareli, Haberi, and Mast, 2018)

СЪВРЕМЕННИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Изучаване на значението на склонността към фантазиране за адаптацията и индивидуалното развитие предлага възможности за разширяване на полето на знание в психологията на личността или други области на нормалното психично функциониране. В литературата все още липсва ясна теоретична конструкция на склонността към фантазиране, както и проучвания върху посоките на развитие на фантазията в хода на човешкия живот. За систематично изучаване на фантазията е необходима информация за мащаба на това вътрешно преживяване в разнообразни извадки от общата популация. Това дава възможност за изследване въпросите за структура на понятието и извеждане на индивидуалните различия в неговите проявления. Придобиване на знание за развитието и трансформацията на тази способността от най-ранни детски години до зряла възраст е от фундаментално значение за финото разбиране на процесите на съзнанието. Натрупаните в различни научни области данни за психологическите механизми в основата на процеси на въображението и творческата дейност поставят въпроси към съвременното разбиране за границите между фантазия и реалност.

Склонността към фантазиране е свързана с умения за визуализация, мислене в образи и абсорбция, както и с отвореност към изживяване на поглъщащи вниманието и променящо Аз-а състояния. Фантазиите на някои индивиди са така живописни, че разграничаването им с реалността е предизвикателство (Horselenberg et al., 2004; Merckelbach, 2004; Merckelbach, Horselenberg and Muris, 2001; Merckelbach et al. 2000). Съвременните проучвания проблематизират ролята на склонността към фантазиране в съдържанието и процесите на психично функциониране. Част от изследванията разглеждат фантазиите като неделима част от способностите на въображението при здравия индивид. Други модели асоциират фантазирането с нарушения в психологическото функциониране и осъществяване на поведението. Най-често основанията за подобна връзка се опират на емпирични данни за корелация между склонност към фантазиране и конструктите дисоциативност, абсорбция и шизотипия, данни за които са събрани основно в клиничната практика. Интересът към фантазирането като функция на конструиране и осмисляне на опита на личността в света остава обща пресечна точка.

ФАНТАЗИЯ И АДАПТАЦИЯ

Изследването на Ерик Клиндер и колеги (Klinger, Henning and Janssen 2009) разделя структурното ядро на конструкта склонност към фантазиране. Представените данни установяват връзки с областта на психопатологията по отношение на принадлежащи към състоянието на дисоциативност компоненти. Вторият компонент, свързан с мечтаенето (daydreaming), отразява

конструктивния характер на процеса при личността в норма. Фантазорите създават алтернативни реалности, извличат удоволствие от игрите наужким. От гледна точка на познавателните процеси да мислиш за неслучващото се в момента е когнитивно постижение, но то има и своето емоционално отражение върху индивида (Killingsworth and Gilbert, 2010). Изследователите изтъкват афективни характеристики на блуждаещият ум и установяват причинно-следствена връзка с усещането за нещастие като следствие. Абсорбцията на вниманието в творческа активност и изменящи съзнанието състоянието на Аза, ярки умствени представи и символни игри са част от характеристиките свързани с креативността, описващи личностната характеристика „откритост към опита“ (McCrae and Costa, 1997; Sánchez-Bernardos et al., 2015).

Задълбочено изследване на асоциацията на склонност към фантазиране с дисоциативност установява, че се касае за връзка с непатологични прояви на дисоциативност, наблюдавани при деца и възрастни (Eisen and Lynn, 2001; Sánchez-Bernardos and Avia, 2004). Това дисоциативно измерение на въображяването включва оттегляне на вниманието към външни дразнителни, прекъсвания в потока на проследяване на събития от реалността, усещане за действия на автопилот и ярки сънища наяве. Данни за конструктивния характер на фантазирането при човека са предложени от Джером Сингер и Ерик Клингер и колеги (Klinger, 1990; Singer, 1977).

Изследователските позиции за ролята на фантазията в адаптацията са противоречиви. Някои представят данни за използване на механизми за справяне с изискванията на средата посредством способностите на въображението (Lynn and Rhue, 1986). Те предлагат подход към склонността към фантазиране като компенсаторен механизъм и форма на адаптивна стратегия за справяне с тежки условия на средата. Други възприемат подход към фантазирането като признак за трудност при справяне с реалността. Интерпретации в посока на склонност към фантазиране като нарушения в адаптацията на личността към средата са подкрепени от данни за връзка между развита склонност към фантазиране и явления от областта на психопатологията (Lynn and Rhue, 1988; Rhue and Lynn, 1987; Merritt and Waldo, 2000). Санчез-Бернардос и Авиа обобщават наличните емпирични резултати. Измерени са връзки на корелация със следните конструкти: абсорбция (absorption) (Glisky et al., 1991; Merckelbach, Horselenberg and Muris, 2001), дисоциативност (dissociativity) (Merckelbach, Muris and Rassin, 1999; Rauschenberger and Lynn, 1995; Kihlstrom, Glisky and Angiulo, 1994) и шизотипия (schizotypy) (Merckelbach, Muris and Rassin, 1999; Merckelbach and Giesbrecht, 2006).

Браян Сътън-Смит и колеги (Sutton-Smith et al., 1975) изследват развитието на фантазиите на детското въображение през предаването на истории. В хода на своето биологично развитие, децата развиват драматургични и когнитивни компетенции в предаване на наратива. Фактори от семейната среда (близост в отношенията с родителите; наличието на играене в семейната сре-

да) оказват влияние върху богатство на детайлите и сложност в развитието на историята.

Изследователите Браян Сътън-Смит, Жилберт Ботвин и Даниел Махони (Sutton-Smith, Botvin and Mahony, 1976) правят разграничение между разбирането за съчиняване на история (наратив) и измисляне на участващите в нея герои. Според анализа цялата история принадлежи на света на въображението (а не героите), и едва след деветата година децата разпознават и героите в историята като художествена измислица. Сътън-Смит, Ботвин и Махони прилагат структурния анализ на наратива, развит в теориите на Клид Леви-Строс, Владимир Проп и Жан Пиаже, към съчинените истории разказано от деца между 3 и 12 години (Sutton-Smith, Botvin and Mahony, 1976). Въображаемите истории на децата, освен проекция във външния свят, са форма на социализация през възприетите модели предложени в популярни народни легенди, митове и детски приказки. Авторите аргументират ролята на фантазията в адаптацията във връзка със съчетанието на културно и биологично онаследения минал опит. По този начин се задава и нов репертоар от асоциации. Подчертава се необходимостта от отчитането на контекста за точното разбиране на текста.

В литературата (Уиникът, 2008; Родари, 2015; Морено, 2004; Хьойзинха, 2000) е изследвана ролята на играенето в развитието на социални умения чрез отиграване на конфликти, подпомагащи адаптацията към предизвикателства от средата. Съчинените истории са първите езикови опити на детето да се справи с липсата на сила, прекомерното заливане със стимули, социалните изисквания, за да премине към придобиване на качества на характера като кураж (необходим за да преодолее злосторника и да заеме мястото на герой в борбата със злото). В структурния подход на Леви-Строс (1996) способностите на интелекта организират опита в смислови структури, които успяваме на преживеем (чувствен опит) през осезаемия жизнен опит. Афективна реакция и умствена представа са смислово организирани в потенциал за насочено действие въобразено в съчинения разказ.

МОТИВАЦИЯ И АФЕКТ

Фантазията притежава афективен и когнитивен потенциал. Тя подпомага процесите на паметта, достигането до решения на сложни проблеми и адаптацията към изискванията на средата. Фантазията е свързана с преживяване на афект с положителна и отрицателна валентност (Bacon and Charlesford, 2018). Афектът е компонент на смисъла и притежава мотивационна функция. В опит да се отнесе определена подбуда като фундаментална мотивационна характеристика, Баумнайстер и Леери извеждат няколко основни критерии, които следва да бъдат изпълнени (Baumeister and Leary, 1995): да произведе готовност за реакция в почти всички нормални условия; да предизвика афект; да насочи когнитивните процеси в определена посока; да подтикне целена-

сочено поведение стремящо се към удовлетворяване на потребността; да е приложима за всеки човек; да не е производна на друг мотив; да се отразява да широк регистър от поведение и да упражнява ефект отвъд непосредственото психологическо функциониране.

Мотивацията се отнася до вътрешни състояния на организма, които осигуряват енергия и посока на поведение. Прави се разлика между целевата насоченост и енергия, т.е. мотивационна предразположеност и възбуда. Ерик Клиндер (Klinger, 1971) предлага подход към фантазията в рамките на теоретичните модели за мотивираното поведение. Изследователят поставя проблем в изучаването на фантазия, който засяга действащите мотивационни тенденции в организма. Фантазирането се случва в разнообразни състояния на организма, а съдържанието на фантазиите е по дефиниция слабо свързано с условията на текущата ситуация (Klinger, 1971). Стивън Лин и Джудит Ру (Lynn and Rhue, 1988) систематизират фактори от индивидуалното развитие подкрепящи развитието на склонността към фантазиране, не изучават специфичните цели или мотиви, тласкащи към състояние на фантазиране. Е. Клиндер разграничава целенасоченото мотивирано поведение и говори за потенциал на съдържанията на фантазията, т.е. нарастване на възможността за предприемане на съответно действие като ефект от тематичното съдържание (Klinger, 1971, p. 228–239).

Във фантазията ние въобразяваме себе си в „ефир от нищо“ (Singer, 1977, p. 3) едновременно в бъдещето, настоящето и миналото. За състоянието на реене из образи на съзнанието (daydreaming) са използвани множество изрази на английски и български език (мечтаене, бленуване, фантазиране, сънуване наяве, картини в ума и т.н.). Мечтаенето изпълнява важни за адаптацията функции като планиране, оценка на последствията, регулация на емоциите и насочване на поведението (Singer, 1977; Mueller and Dyer, 1985). Ерик Клиндер споделя схващането на Дороти Сингер за фантазията като проявление на поток в съзнанието. Вътрешните картини отразяват моментни състояния и притеснения, регулират настроението, организират опита и ускоряват ученето, стимулират процеса на вземане на решение, въобще предлагат информация, свързана с (процеси и състояния на) Аз-а (Klinger, Henning and Janssen, 2009).

Модели на мислене в алтернативи на действителността и изграждане на потенциални сюжети в рамка „само ако“ са централни за мотивационните сили и процеси на учене в организма. Мисленето в контрафакти подчертава причинно-следствената логика на събитията и оказва въздействие върху афекта и мотивацията (Bacon, Walsh and Martin, 2013). Изследователите разделят генериране на мисловни сценарии от конкретното съдържание на разсъжденията. Процесът на активиране на мисловния модел се разбира във връзка с характеристиките на афекта и ситуацията. Байкън, Уолш и Мартин представят емпирични данни за взаимовръзка между фантазията като личностна черта и генериране на разсъждения в контрафакти. Авторите отчитат настроение

и афекта като фактор на влияние върху взаимовръзката. Измерена е корелация на склонност към фантазиране с ниски нива на общ емоционален фон. Следва да се вземе предвид, че представените данни са от извадка от общата популация с неравномерно разпределени по пол (повечето жени) участници (Bacon, Walsh and Martin, 2013). В предходни изследвания са отчетени зависимости на фантазиране с шизотипия (Merckelbach and Gisbrecht, 2006), както и регулативната функция на когнитивните стратегии по отношение на афекта (Bacon, Walsh and Martin, 2013; Bacon and Charlesford, 2018).

Санчез-Бернардос и колеги изследват връзки на фантазията със състояния на психологически дистрес и личностни характеристики по модела на големите пет. Авторите установяват наличието на влияния в структурата на конструкта склонност към фантазиране, обуславящи различни корелации между компонентите. По дименсията екстраверсия е отчетена корелация с компонент, обхващащ лична история на развитие на символната игра. За втория компонент, включващ сетивни и естетически преживяване на фантазиране е засечена зависимост с ниски нива на добросъвестност. Авторите допускат, че двете посоки в развитието на склонността към фантазиране са движени от различни мотивационни тенденции. При първата предполагат процес на отдалечаване от ситуацията, поради проявата на слаба съзнателност към изпълняваните дейности, а при втората- активно приближаване към нови ситуации и емоции, мотивирано от екстравертна личностна диспозиция (Sánchez-Bernardos et al., 2015).

ФАНТАЗИЯ И ЕМОЦИОНАЛЕН ДИСТРЕС

Процесите на фантазиране и въображаеми дейности изискват насочване на вниманието към вътрешни процеси. Това е свързано с определени непатологични измерения на дисоциативността, а именно оттегляне на вниманието към външни дразнителни, изменения в оценката на реалността, действия на автопилот и бленуване (Eisen and Lynn, 2001). Бейкър и Чарлесфорд изследват дисоциативни аспекти на склонността към фантазиране във връзка с емоционалния дистрес и използваните стратегии за справяне (Bacon and Charlesford, 2018).

Реакцията на стрес може да бъде провокирана от външни и от вътрешни фактори и състояния. Локализацията на стресовия стимул в организма обхваща състояния на емоционален дистрес, фактори от личностната организация и функциониране на организма и екзистенциална тревожност (Wong, Recker and Peacock, 2006). Психологическият дистрес представлява общо състояние на негативно развитие на афективния отговор. За оценка на емоционалния дистрес се отчитат нива на депресия, тревожност и стрес сред общата популация (Lovibond and Lovibond, 1995). Обща характеристика в структурата на афекта при тревожност и депресия е липсата на положителен емоционален

заряд (Clark and Watson, 1991). При състоянията на депресия се регистрират ниски нива на възбудимост, спад в самооценката и мотивацията и усещане за безнадеждност. Тревожността се свързва с повишена раздразнителност и възбудимост и физиологична реакция на страх.

Реакцията на справяне свързана с регулация на емоциите се отнася до специфични процеси на реакция на нервната система и промяна в цялостния субективен опит и ангажиране с поведение на изразяване. Централни в теорията за емоционална регулация са индивидуалните механизми за избор на въздействие върху преживяванията, упражняване на контрол върху времето за изживяване на емоцията и начините на преживяване и изразяване на емоционалния отговор. Направена е диференциация в степента на внимание върху изпълняваните функции от активен съзнателен контрол до автоматизирана несъзнателна дейност (Gross, 1999).

Бейкън и Чарлесфорд (Bacon and Charlesford, 2018) провеждат първото директно изследване на връзката между склонност към фантазиране и емоционален дистрес и разглеждат медиаторното влияние на използваните когнитивни стратегии за емоционална регулация. Изведеното в няколко изследвания многофакторно въздействие в структура на конструкта предполага, че различни аспекти на склонността към фантазиране обясняват връзки с психопатологични прояви или прилагане на адаптивни стратегии за справяне (Bacon and Charlesford, 2018). Вейбел и колеги представят тенденцията към фантазиране като реквизит на творческата дейност, подпомагащ когнитивните процеси в справяне с изискванията на средата и генериране на нови решения (Weibel et al., 2018). Те обособяват две форми на фантазията - творческа и въображаема. Първата се отнася до използването на фантазия за достигане до нови идеи. Втората отразява дейността по представяне във въображението и лекотата на пренасяне на вниманието към вътрешни образи и сънища найвече (Bacon and Charlesford, 2018).

Резултатите показват връзка на зависимост между склонност към фантазиране и когнитивни стратегии за емоционална регулация, която касае използването на и адаптивни (позитивна промяна на фокуса, планиране и положителна преоценка) и дезадаптивни (самообвинения, мисловно предъвкване и катастрофични мисли) стилове. Медиаторната роля на дезадаптивните когнитивни стратегиите (мисловно предъвкване, самообвинения) частично обуславя връзката между склонност към фантазиране и емоционален дистрес, а стратегията за позитивна промяна на фокуса, я отслабва. Хетерогенната структура на конструкта предполага, че е възможно определени аспекти на склонността към фантазиране да подпомагат или препятстват регулацията на афекта (Bacon and Charlesford, 2018).

Засечена е положителна корелация между емоционален дистрес и категорията въображаема фантазия (Weibel et al., 2018). Регистрирана е зависимост с прилагането на адаптивни и дезадаптивни стратегии за когнитивна емоцио-

нална регулация. При другата категория на творческата фантазия също е отчетена положителна посока на връзката за почти всички когнитивни стратегии за регулация на афекта, с изключение на изместване на вината върху другите. Не са засечени отношения за зависимост за тази дименсия на фантазията с емоционален дистрес.

Изследването на Бейкън и Чарлсфорд представя положителна корелация между фантазия и състояние на емоционален дистрес. Описаните резултати поставят въпроси за естеството на емпирично установените връзки между фантазия и афект. Изучаване на фантазията като насочено проявление на опита в реалността предлага перспектива към явлението фантазията като чувство на познание от гледна точка на потребностите на личността. Конструирането на емпиричен модел, който поставя фантазията като смислов комплекс се отклонява от научната област на психопатологията и се обръща към изследване на преживяванията и разбиранята на личността в норма.

ФАНТАЗИЯ И СМИСЪЛ

Американският психолог и основател на терапевтичния метод психодрама Джейкъб Морено подхожда към креативността и спонтанността като функция на жизнения опит в социалния универсум. Те са първичен принцип на съществуване, който привежда в движение елементи от живата и неживата природа. В терминологично отношение, макар и взаимосвързани понятия, те се отнасят към различни съдържания. Спонтанността е катализатор на движението, а креативността е материалът за неговото осъществяване. Морено не приобщава спонтанността и креативността към мистичния опит, а напротив, аргументира тяхната обективност (предметност) в научното и ненаучно изследване. Пространството на тяхното проявление е психодраматичната сцена. Креативността се отнася до самия акт на действие, а спонтанността е свързана с готовността за действие. Креативността определява, дава форма на акумулираната в спонтанността енергия. Завършеният творчески продукт е наречен културна консерва (закон за запазване на енергията), а източникът на това движение е спонтанната творческа матрица, първият манифест на креативност.

Джейкъб Морено оглежда причините за невъзможността да разгадаем тайните на психичния си опит (включително недостъпното до съзнанието) в изначалната близост и прекомерна въввлеченост в собствената ни жизнена ситуация. На сложността на динамичната структура на психичния апарат Морено противопоставя необятността на движенията и съдържанието на социалния свят. *„Изисква се изключителна дисциплина и жертвоготовност човека да погледне и приеме себе си какъвто е като самостоен индивид... а възможността да се съзре колективният комплект и социална динамичност на обществото и неговите групи, надхвърля способностите на индивидуалния ум.“* (Moreno, 1953, p. 73). Морено разширява мястото на човека отвъд пси-

ходинамиката и социодинамиката на човешките отношения. Пише за опита на човека да разбере своето място във вселената и да контролира явленията, които определят тази позиция- еволюция, раждане, смърт, секс, сътворение (Морено, 1994). Интегрирането на космическите явления в терапевтичния процес, наред с функциите на времето, пространството и реалността придават жизнена и екзистенциална стойност на терапевтичната обстановка.

Немският мислител от началото на XX век, Макс Шелер, отрежда мястото на човека в космоса (Шелер, 1991). За философа културата и рационалната мисъл подпомагат адаптацията на човека към средата. Той открива място на човека в космоса между живота и битието. Шелер вижда човека едновременно като концентрация на същността на природата и нейна ексцентричност. *„Няма усещане, няма и просто възприятие, няма представа, зад които да не стои тъмният порив, поддържащ ги със своя огън, който непрекъснато разделя състоянията на сън и будност“* (Шелер, 1991, с. 45–46). Поривът е единение на нагоните и афектите в човека.

Шелер подчертава подвеждащата двусмисленост в понятието човек. От една страна са морфологичните особености, фиксиращи човека като подгрупа на гръбначните животни и бозайниците, а от друга коренната му отклика от всички животни. Вторият смисъл води до същностно понятие за човек, откроявайки особеното му място в света. Интегрирането на биопсихичния свят в едно същество задава специфичната позиция на човека. Шелер тълкува същността на човека като разглежда развитието и строежа на органичния и психичния живот и дейността на духа. *„Особеното място на човека може да се изясни само когато вземем предвид цялостната структура на биофизичният свят“*. Философът разглежда резултатите на водещите тогава биологични и психологични теории, за да даде единен възглед за живия свят, основан на *„йерархията на физичните енергии и психичните способности в техния постепенно разкрит от науката ред“* (Градев, 2017, Разпознавания 474). Чувственият порив (Gefühlsdrang) е безсъзнателен, най-ниското стъпало на психичното, и представлява елементарна интенция „към“ и „оттук“. При растенията този порив се изразява като стремление към светлина и растеж, докато при животните се преобразува в нагон за живота. Шелер нарича това първично, спонтанно движение „екстатичен порив“ (цит. по Райнова, 1993, с. 41). След него идва инстинктът, второто стъпало. Той е целенасочен, ритмично протичащ и е поставен в услуга на вида, не на индивида. Инстинктът е вроден и унаследен, едно предварително знание и умение за действие, което не се състои от представи, образи и мисли, а от усещането за диференцирана значимост, за привличащи или отблъскващи противосъстояния. Асоциативната памет и практическата интелигентност са следващите степени в развитието на органичния и психичен живот. Своеобразието на човешката личност е в надхвърляне на границите, които средата налага на живите същества. Човекът е биологично обусловен и същевременно в способността си да бъде личност

е извън всяка биологична форма на живота. Уникалността на човека е констелация от всички характеристики, които са противопоставени на биологичния живот. Според Шелер именно срещата между външния и вътрешния живот поставя човека с състояние на постоянна загриженост.

Психологическите изследвания от средата на XX век представят понятието фантазия като опит от усещания от различни модалности, обусловен от спомените, очакванията и намеренията на личността. Фантазиите са не просто отражение на възприятията, а организация от сложни вътрешни въздействия и образи, събитие, поведение или сцени, интерпретирани на ментален екран (Singer and Streiner, 1966; Singer, 1977). Джером Сингер подчертава, че в своята същност разбирането за фантазия е построено на границата между изследователската работа и клиничния метод, мисъл и лично преживяване, и подчертава нуждата от систематично изучаване на разнообразни извадки. Това са и първи опити за формализиране на интуитивното разбиране за фантазия и на връзките на фантазията с други класове от мисловни дейности в отговор на стимулация от средата.

Непрекъснатият поток на вътрешния свят се определя от характеристиките на ситуацията и вътрешните актуални потребности. Фантазирането е част от този поток на съзнанието. Уилям Джеймс, в есе върху въображението, озаглавява идеи и представи, за да опише въобразяващата дейност на ума (James, 1890). Американският психолог настоява, че идеите за осезаемите обекти на нашия опит могат също да бъдат представени в съзнанието независимо от езика. Такива са сънищата и мечтите, както и неясните картини при липса на светлина. Джеймс настоява за истинността на умствените образи като факт на съзнанието, и защитава тяхната валидност пред фактите предоставени от реалността на възприятията.

Ерик Клингер (Klinger, 1971) аргументира подход към фантазията като смислов комплекс с принципите на йерархичната организация в психолингвистиката. Преди разгръщане на поредицата на съдържания на фантазията вече е налице съответна смислова структура и организиран план за представяне на тематичното съдържание. Този смислов комплекс е непреводим, тъй като макар и да предполага разнообразни словесни форми на изразяване, в същността си той не съдържа вербалния материал.

Клингер изучава ролята и влиянието на мотивите и нагоните върху структурата и съдържанията на фантазиране. Ученият подчертава връзката между афект и нагон и физиологичните влияния върху двигателната готовност за отговор, нивата на жизнена енергия в организма и организацията на поведението. Въведените в психоаналитичното разбиране два начина на функциониране на психичния апарат – първичен процес и вторичен процес съответстват на принципа на удоволствие и принципа на реалността. Според метапсихологичната теория на Зигмунд Фройд съзнанието е функция на системата възприятие-съзнание. Съзнанието дава богато разнообразие от усещания, като

тяхното различие зависи от връзката им с външния свят (Лапланш, Понталис, 2009). Под действието на първичния процес липсва обработка на цензура и когнитивна оценка на последствията в средата. При вторичния процес действия са организирани и насочени към постигане на определени цели като се отчита обратната връзка от средата.

СМИСЪЛЪТ КАТО ЧУВСТВО НА ПОЗНАНИЕ И ЛИЧЕН СМИСЪЛ

В когнитивната психология въпросът за процесите на придобиване на познание отчита две фундаментални психични функции: възприятие (процесът на долавяне на енергиите от средата и тяхното интерпретиране от организма) и учене (процесът на придобиване на нови форми на мислене и поведение). Знанието е съхранявано в паметта и прилагано в средата чрез процесите на мислене, решаване на проблеми и вземане на решения, които подпомагат организма да се справя ефективно със сложни ситуации. Знанието се използва във форма на умствена представа. Представите са вътрешни структури на репрезентация, които позволява съхранението и използването на натрупания опит от възприятията и тяхното смислово означаване в паметта в конкретни и абстрактни форми (Андреева, 1999).

Интерпретацията на възможностите и предизвикателствата на ситуацията от гледна точка на потребностите и ценностите се представя в съзнанието като *смисъл*. Смесът е и познание за индивидуалните потребности, което служи на процеса на оценка на жизненото значение и ценност на обстоятелствата и човешката дейност. Човешките потребности са многопластови и културно обусловени, поради което смисълът има и социална природа (Зиновиева, 2010; 2011). Българската психологическа литература предлага интегративна теория за смисъла като „познание, чиято основна функция е да оценява жизненото значение или ценност на обстоятелствата за човека и неговите действия“ (Зиновиева, 2011, с. 115).

Смисълът включва афективен компонент и притежава мотивираща функция. Той е фактор на интеграция между познавателната страната на психиката и намеренията. Отношенията на познанието с благополучието на човека са описани от характеристиката *пристрастност на смисъла*. *Преживяванията* сигнализират личния смисъл на събитията в живота и насочват поведението. Така се определя важност на равнището на опита. Усещането за разбирането на важността се преживява като смисъл. Зиновиева различава различни равнища на функциониране на смисъла: неосъзнато, потребностно/емоционално, ценностно и екзистенциално. Те се явяват и компоненти на смисъла, подредени в йерархични взаимоотношения като основа за осъществяване на индивидуалната регулация (Зиновиева, 2010).

Смисълът като чувство е познание от гледна точка на потребностите на Аза (Зиновиева, 2011). Той е фактор на интеграция между познавателната

страната на психиката и намеренията. Фантазирането е опит на и за вътрешно преживяване и репрезентация. В тази светлина фантазията може да се разгледа като разкриване в ума на нови смисли и поведения във връзка с основни психологически потребности. Лаура Кинг и Саманта Хайнцелман очертават значението на личния смисъл в процесите на адаптацията и саморегулацията и се насочват към изучаване на субективните преживявания в отношенията на индивида със средата. Те интерпретират чувството за смисъл като индикатор за активни процеси на пресъздаване на данни от действителността в стабилна кохерентна система. (Heintzelman and King, 2014; Зиновиева, 2010). Смесловата регулация е основа на автономното поведение и води до стабилна идентификация на личността и до нейната интегрираност (Зиновиева, 2011). Процесът на фантазиране е свързан и усилен от когнитивни механизми като абсорбция, умствено представяне, синестезия (Merckelbach, Otgaar and Lynn, 2021), което насочва изследванията към изучаване на фантазирането като мотивирано поведение добавящо значимост и смисъл на преживявания на живота. (Merckelbach, Otgaar and Lynn, 2021; Plante et al., 2017).

Изследователите Франк Мартела и Майкъл Стегер разграничават психологическото научно изследване на личния смисъл в живота от философско търсене на смисъл на живота (Martela and Steger, 2016). Психологическият подход разглежда субективното преживяване на човешката същност и разпитва за онова, което придава чувство за смисленост в живота ни. Експерименталните модели в изучаване на понятието за смисъл представя различни аспекти на значението, включително цел и посока, приемане на смъртта, стремежът към постигане на цели, възприятието за бъдеще с определен смисъл, екзистенциален вакуум, чувство за контрол и стремеж към търсене на значения.

ЛИЧЕН СМИСЪЛ В ЖИВОТА – СТРУКТУРНО СЪДЪРЖАНИЕ И МОТИВАЦИЯ

Смисълът в живота е основно понятие в теориите за благополучие и мотивация (Wong and Fry (eds.), 1998; Frankl, 1963, p. 562 цит. по Heintzelman and King, 2019) и концептуално ядро в подхода на позитивната психология. Франкл вижда в смисъла двигател и пламък на човешкия живот. Саманта Хайнцелман и Лаура Кинг обобщават същността на смисъла в живота във възможността за целенасочено движение в потока на времето (Heintzelman and King, 2019).

Чувството за живот изпълнен със смисъл е съставна част на състоянието на здраве и благополучие на индивида (Martela and Steger, 2016; Wong, 2010; 2012). Евдемониичният подход към благополучието отрежда място на смисъла едновременно като компонент на личностното развитие и като резултат от осъществяване на личния потенциал (Ryff and Singer, 2008; Steger et al., 2006). Постигане на смисъл през лични постижения, срещи в човека, природата и

изкуството, както и чувство за висш промисъл и изповядване на философия за живот, отразяват нюанси в предложените от изследователи значения на смисъла (King et al., 2006).

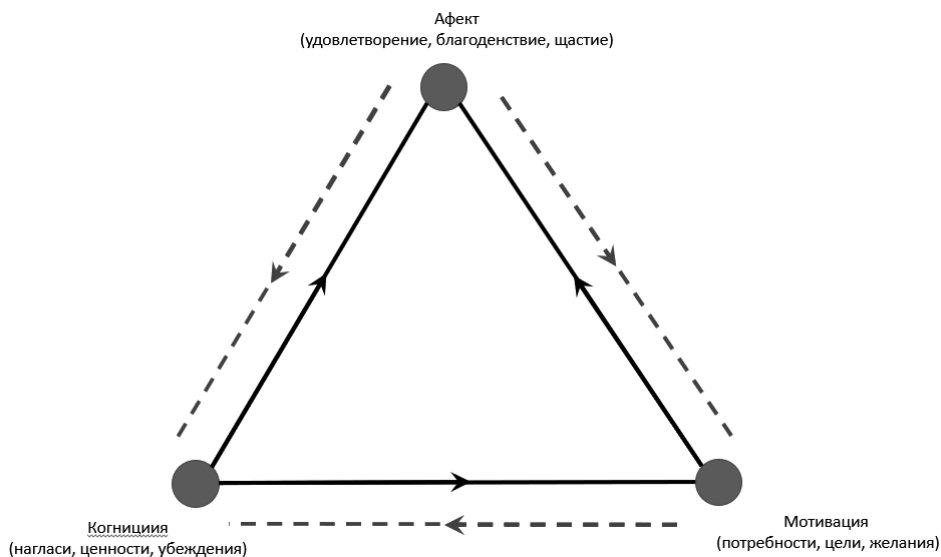
Психологическият конструкт „смисъл в живота“ (Recker and Wong, 2012) е структуриран от два различни, но преплетени в своите значения компоненти: *глобален смисъл* и *ситуационен смисъл*. Глобалният смисъл, в рамката на екзистенциалната парадигма се определя като съзнателно възприетия ред, съгласуваност и осмисляне на събитията в живота и наличието на цел в съществуването на личността; полагането и постигането на лични стремежи, както и съответното чувство на пълнота и удовлетвореност. Предложеният от Рекер и Уонг (1988) модел на глобалния смисъл се изграден от три взаимосвързани компонента: когнитивен, мотивационен и афективен.

Вторият, ситуативен смисъл, се отнася до процесите на оценка и преписване на значение на конкретни житейски събития в опит те да бъдат осмислени и приети. Този аспект включва процеса на извличане и структуриране на смисъл и се отнася до смисъл и ценност на преживяванията в контекста на личния опит и преминаването към съзряване и остаряване. Извличането на смисъл в момента се превръща в източник на по-висши или глобални цели и значения. Според Франкл (1963) смисълът произтича от творческия акт, естетически преживявания (чувство за красота, истина, любов) и нагласите (личното отразяване на аспекти на живота като болката и страданието).

Двата компонента са важни за цялостно разбирането човешкия опит. Тяхната взаимосвързаност се определя от отношенията между контекста на ситуацията и общата рамка на живота. Макар и да съществува консенсус за теоретичната значимост на глобален и ситуационен смисъл в живота, се срещат широки разнообразия в концептуалната употреба на понятията. Например, в парадигмата за стрес и справяне, Парк и Фолкман (Park and Folkman, 1997) определят глобалния смисъл като абстрактно обобщаващо равнище на смисъла, обхващащо основни човешки убеждения, очаквания и вяра в света. Ситуационния смисъл, от друга страна, е свързан с процесите на оценка (оценка на смисъла) и преоценка (извличане на смисъл) и е резултат от взаимодействието между личното търсене на глобален смисъл, индивидуални особености и социални обстоятелства.

Гари Рекер и Пол Уонг (Recker and Wong, 2012) разграничават концептуално *личния смисъл в живота* от смисъла изобщо. Конструктът личен смисъл се отнася до значимост и цел в живота и усещане за съгласуваност на личните събития с естествения ред. Изследователите разширяват теоретичното разбиране за смисъл и извеждат три компонента в структурата на понятието: *когнитивен, мотивационен и съответен с афекта*. Те обособяват три равнища на смисловите образувания (три компонента на смисъла): (1) когнитивен компонент, свързан с придобиването на разбиране и приемане на личния житейския опит; (2) мотивационен, насочен към целепологането и постигането

на значими цели и (3) афективен, изразяващ усещането за щастие, удовлетвореност и задоволство от реализирането на целите. (виж Таблица 2 и Фигура 1). Когнитивният компонент в основата на представената структура на смисъла съдържа система от ценности и лични вярвания. Той е отправната точка в процеса на целеполагане и осигурява чувство за значимост. Процесът на преследване и осъществяване на целите, на свой ред предизвиква усещане за удовлетвореност и постижение. Когнитивният компонент отразява така нареченото от Франк Мартела и Майкъл Стегер (Martela and Steger, 2016) измерение на кохерентност от процеса на осмисляне и (изграждане на) доверие в света. Мотивационният компонент представя потребностите и копнежите и заражда се в полагането на цели стремеж към лични постижения и удовлетвореност. Афективният компонент в модел на Рекър и Уонг е събирателен връх на когнитивни и мотивационни сили. Чувствата за лична удовлетвореност, щастие и реализация на постижения подсилват мотивационния компонент и препотвърждават системата на ценности и лични вярвания. Емпиричните данни показват, че преживяването на глобален смисъл има предпазващ ефект срещу стреса и оказва благоприятно въздействие върху физическото, психично здраве и когнитивни процеси във време на негативни житейски събития (Reker and Wong, 2012; 1988).

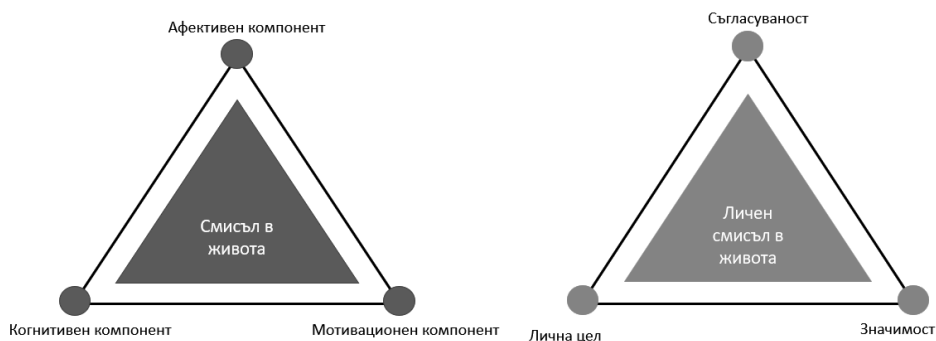

Фигура 1. Компоненти на личния смисъл

Таблица 2. Структурни модели на смисъл в живота

Смисъл в живота на индивида (Рекер и Уонг, 1988)	Когнитивен компонент (извличане на смисъл и разбиране на събитията и опита в живота; конструиране на система от ценности, убеждения и лични смисли)	Мотивационен компонент (системата от ценности и значения, която ръководи човека в житейския му път; поставяне и осъществяване на цели)	Афективен компонент (осъществяването на смисъл в живота е свързано с чувство за удоволетвореност; събирателна и изходна точка на мотивационни и когнитивни компоненти)
Личен смисъл в живота (Рекер и Уонг, 2012)	Глобален смисъл	<= Ситуационен смисъл (извличането на смисъл и осмислянето на житейски събития от бита е двигател към придвижване към висши цели и глобален смисъл)	
Смисъл в живота на индивида (Хайнцелман и Кинг, 2014)	Съгласуваност (наличието на надеждни взаимовръзки и осмисляне на живота)	Цел (насочване на целите и посока на житейския път)	Значимост (преживяването за ценност и значимост на живота)
Компоненти на личния смисъл в живота (Мартела и Стетер, 2016)	Съгласуваност (изпълване със смисъл, разбиране и съществуването, смисъл и приемане на реда на света)	Цел (поставянето на значими за личността цели и стремежът за осъществяването им в живота)	Значимост (екзистенциална оценка на преживяването за смислен живота; лична стойност и смисъл)
Преливикателства през чувството за личен смисъл в живота (van Tilburg, Igou, Maher and Lennon, 2019)	Загуба на илюзии (несигурност и противоречивост, неразбиране) (Maher et al., 2018)	Отгечение (безползност и липса на посока) (Van Tilburg and Igou, 2012; 2013)	Самота (липса на лична стойност) (Heinrich and Gullone, 2006)

Понятието за смисъл е централно в теориите за благополучие и мотивация. Саманта Хайнцелман и Лаура Кинг (Heintzelman and King, 2014) изучават разнообразието от теоретични концепции и емпирични подходи в психологическата литература върху смисъла в живота. Те откриват три общи аспекта сред различните определения за смисъл в живота: наличие на *цел*, *значимост* и *чувство за съгласуваност* (Таблица 2, Фигура 1). Първата е свързана с потребността от наличието на цел в живота и мотиви за определяне на посока към осъществяване на стремежите. Следващата представя личната екзистенциална оценката на живота като съществен и носещ чувство за значимост и ценност. Третата обхваща възприятието на света като кохерентна система, чувството за разбиране, свързаност и приемане на собствения житейски път съответно с представата за съгласуваност на събитията в потока на живота.

Фигура 2. Компоненти на личния смисъл

Саманта Хайнцелман и Лаура Кинг разглеждат чувство за смисъл, съответно на разпознаването на значими модели в средата. То ни води към интеграция на познавателния опит и опита от възприятията в търсене на сходни изживявания и избягване на неопределеност (Martela and Steger, 2016). Процесът на разбиране и осмисляне линията на живота включва оценка на преживяването, но в своето съдържание процесът е динамичен и познавателен. Силите на организма са насочени към създаване на умствена репрезентация на света в модел, който осигурява предвидимост и хомогенност на опита. Тази картина предлага описание на света, какъвто изглежда на субекта.

ФАНТАЗИЯ И БЛАГОПОЛУЧИЕ

Преди 120 години психологическата наука се обособява като независима и същностно различна от философското знание и медицината. Противопоставянето на учени е мотивирано от прилагането на обективни методи на изследване, а усилията са насочени към обособяването на систематично знание основано на

доказателства. Изучаването на душата е възприето като проява на ексцентричност в подхода и територия на философията. Група американски изследователи (Е. Клиндер, Дж. Сингер, Д. Сингер, Ш. Уилсън и Т. Барбър, С. Лин и Дж. Ру, Х. Маркелбах и колеги) обръщат поглед към преживяванията и съдържанията на фантазиране и обособяват склонността към фантазиране като диференциална характеристика на личността, отразяваща съответен комплекс от поведения и афекти. Открива се теоретичен подход към фантазията като мотивационна тенденция отразяваща основни психологически потребности във форми на преживявания и движения във вътрешния свят на личността.

Теоретичният конструкт „благополучие“ се отнася до оптимално ниво на психично функциониране и житейски опит. В изучаване на благополучие са възприети два подхода на изследване - хедоничен и евдемоничен (Ryan and Deci, 2001). Хедоничната перспектива (Kahneman, 1999) към благополучието отразява философия на извличане на щастие и удоволствие. Терминът евдемония е взет от „Никомахова етика“ на Аристотел, където е превеждан като „щастие“ надхвърлящо физическото удоволствие и отразяващ пътя на добродетелността на човешката природа и общност. Алън Уотърман (Waterman, 1993) отделя благополучието от щастието и подхожда към благополучието като изразяване на човешката същност и осъществяване на истинската природа на човека. В оксфордския етимологичен речник (*Oxford Reference*, 2023) четем: „демон“ (daimōn) от гръцки език, в смисъл на божественото, самите олимпийски богове; след VIII век пр. н. е. означава непредвидените и неочаквани събития, нахлуващи в потока на човешкия живот. „Демон“ изразява необяснимото, свръхестествено, непознато и бъдещо страхопочитание, „unheimliche“ (Фройд). По-късно, след V век н.е., „демон“ придобива значение на съдба, духове-пазител. Добродетелният човек, „щастливецът“ е дарен с добър демон (eudaimon), нещастникът със зъл (kakodaimon). Векове по-късно християнското богословие съзира в понятието същността на езическите богове, от където произлиза и съвременното разбиране за демон като изпълнение на злото и греха.

Така евдемония придобива значение и употреба в психологическата наука на жизнените сили на личността, чието разгръщане изразява осъществяване на същността на живота за човека. Това включва, както споделени човешки добродетели така и уникалния заряд, който носи и отличава всеки един. Демонът е идеал в смисъла на стремежът към съвършенство, който ръководи и осмисля живота. Евдемония е състояние в човешки живот, чийто действия са цялостен израз на дълбоко възприети ценности. На премахването на болката и чистото задоволяване на потребностите и копнежите е противопоставен древногръцкия стремеж към съвършенство чрез осъществяване на потенциал на човешката природа в социума.

Фантазията е продукт на опита от възприятията, преживяванията и познанието (интелект, памет, внимание). Съдържанията на фантазията са изразни

форми на потребностите, възделения и ценностите на преживяващата живота личност. В „Магьосникът и неговата магия“ Леви Строс (1996, с. 129-130) пише: „Светът никога не съобщава достатъчно, а мисленето разполага с твърде много означаващи за количеството обекти, на които може да ги преписи“. Структурният анализ на Леви Строс интегрират антагонизма на разумния и чувствен опит. Фантазията осигурява преминаване от въздействията върху Аз-а към преливащи варианти на действията Аз-а. Изследванията върху теоретичния конструкт склонност към фантазиране проблематизират позицията на фантазията в цялостната организация на личността и нейното поведение и дават научни основания за изучаване на фантазията като потенциал за действие и смислово преживяване и разбиране на света и личността в него.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Във въображението се наслояват образи и впечатления от индивидуалния, социалния и културния опит. В областта на естетиката фантазията заема централна позиция като източник на творческо проникновение. В психологическата наука разбирането за фантазия се отнася до процеси на придобиване на познание, вътрешното конструиране на натрупания опит от възприятията и неговото смислово означаване в паметта в конкретни и абстрактни форми.

Настоящият изследователски проект очертава линия на разбиране на фантазията като смислова структура на разкриване на нови значения и отношения, подпомагаща движението и ориентацията ни в света. Систематизираното изучаване на фантазирането като личен опит и специфичните съдържания на фантазията би разширило схващането за фантазия в областта на психологията. Проверката на надеждността и валидността на конструкта склонност към фантазиране в българска извадка от изследвани лица би предложила научно понятие в подкрепа на изследователските усилия за изграждане на емпиричен модел на разбиране същността на явлението фантазиране. Като бъдещи стъпки авторът планира прилагане на метода на полуструктурирано интервю и провеждане на количествено изследване в разнообразна извадка от изследвани лица за постигане на интегрирано разбирането на опита и съдържанията на фантазиране.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л.** (1999). *Христоматия по психология на познанието*. София: ЛИК.
[Andreeva, L. (1999). *Hristomatia po psihologia na poznaniето*. Sofia: LIK.]
- Градев, Вл.** (2017). *Разпознавания. По пътищата на душата*. София: Фондация „Комунитас“. [Gradev, V. (2017). *Razpoznvania. Po patishtata na dushata*. Sofia: Fondatsia „Komunitas“.]

- Градев, Вл.** (2023). *Прочити на Данте - Рай*. София: Фондация „Комунитас“.
[Gradev, Vl. (2023). *Prochiti na Dante - Ray*. Sofia: Fondatsia „Komunitas“.]
- Елиаде, М.** (2013). *Шаманизмът и архаичните техники на екстаза*. София: Изток-Запад. [Eliade, M. (2013). *Shamanizmat i arhaichnite tehniki na ekstaza*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Зиновиева, И.** (2010). *Смисъл и смислова регулация на поведението*. София: Продуктентски център ЛМ. [Zinovieva, I. (2010). *Smisal i smislova regulatsia na povedenieto*. Sofia: Producentski tsentar LM.]
- Зиновиева, И.** (2011). *Личност и индивидуалност*. София: Продуктентски център ЛМ. [Zinovieva, I. (2011). *Lichnost i individualnost*. Sofia: Producentski tsentar LM.]
- Корбен, А.** (2017). *Скритият имам*. София: Семантика. [Korben, A. (2017). *Skritiyat imam*. Sofia: Semantika.]
- Корсини, Р. Дж.** (ред.). 1998. *Енциклопедия по Психология*. София: Наука и изкуство. [Korsini, R. Dzh. (red.). 1998. *Entsiklopedia po Psihologia*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Лапланш, Ж., Понталис, Ж.-Б.** (2009). *Речник на психоанализата*. София: ИК Колибри. [Laplansh, Zh., Pontalis, Zh.-B. (2009). *Rechnik na psihoanalizata*. Sofia: IK Kolibri.]
- Леви-Строс, К.** (1996). *Структура на мита*. София: София-С-А. [Levi-Stros, K. (1996). *Struktura na mita*. Sofia: Sofia-S-A.]
- Морено, Дж.** (1994). *Основи на психодрамата*. София: Фондация Отворено общество. [Moreno, Dzh. (1994). *Osnovi na psihodramata*. Sofia: Fondatsia Otvoreno obshtestvo.]
- Пирьова, Б.** (2004). *Поведенческа медицина*. София: Нов български университет. [Piryoa, B. (2004). *Povedencheska meditsina*. Sofia: Nov balgarski universitet.]
- Райнова, И.** (1993). *От Хусерл до Рикьор*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Raynova, I. (1993). *Ot Huserl do Rikyor*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Родари, Дж.** (2015). *Граматика на фантазията*. София: Сиела. [Rodari, Dzh. (2015). *Gramatika na fantaziyata*. Sofia: Siela.]
- Уиникът, Д.** (2008). *От педиатрия към психоанализа*. София: Център за психосоциална подкрепа. [Uinikat, D. (2008). *Ot pediatria kam psihoanaliza*. Sofia: Tsentar za psihosotsialna podkrepa.]
- Фройд, З.** (1991). *Естетика, изкуство, литература*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Froyd, Z. (1991). *Estetika, izkustvo, literatura*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Хьойзинга, Й.** (2000). *Ното Луденс: изследване на игровия елемент на културата*. София: „Захарий Стоянов“.
[Huizinga, J. (2000). *Homo Ludens: izsledvane na igroviya element na kulturta*. Sofia: „Zaharij Stoyqnov“.]
- Шелер, М.** (1991). *Мястото на Човека в космоса*. Плевен: Евразия Абагар. [Sheler, M. (1991). *Muastoto na Choveka v kosmosa*. Pleven: Evrazia Abagar.]
- Юнг, К. Г.** (1993). *Избрано, Книга 2*. Плевен: Евразия Абагар. [Yung, K. G. (1993). *Izbrano, Kniga 2*. Pleven: Evrazia Abagar.]

Asma, S. (2017). Imaginology: We need a new kind of approach to learning that shifts imagination from the periphery to the foundation of all knowledge [online]. *Aeon*

Essays, 26 May 2022 [Accessed 21 August 2022]. Available at: <https://aeon.co/essays/why-we-need-a-new-kind-of-education-imagination-studies>.

- Bacon, A. M., Charlesford, J. J.** (2018). Investigating the association between fantasy proneness and emotional distress: The mediating role of cognitive coping strategies. *Personality and Individual Differences*, 135, pp. 157–165.
- Bacon, A., Walsh, C., Martin, L.** (2013). Fantasy proneness and counterfactual thinking. *Personality and Individual Differences*, 54, pp. 469–473.
- Barbalet, J. M.** (1999). Boredom and social meaning. *The British journal of sociology*, vol. 50, no 4, pp. 631–646.
- Baumeister, R. F., Leary, M. R.** (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, vol. 117, issue 3, pp. 497–529.
- Clark, L. A., Watson, D.** (1991). Tripartite model of anxiety and depression: Psychometric evidence and taxonomic implications. *Journal of Abnormal Psychology*, vol. 100, issue 3, pp. 316–336.
- Corbin, H.** (1972). *Mundus Imaginalis, or the Imaginary and the Imaginal*. Ashuelot, NH: Golgonooza Press.
- Cornejo, C.** (2017). From fantasy to imagination. A cultural history and a moral for psychology. In: **Wagoner, B., de Luna, I., Awad, S.** (eds). *Psychology of Imagination. History, Theory and New Research Horizons* (Niels Bohr Professorship Lectures in Cultural Psychology). Charlotte, NC: Information Age Publishing, pp. 3–46.
- Eisen, M., Lynn, S.** (2001). Dissociation, Memory and Suggestibility in Adults and Children. *Applied Cognitive Psychology*, 15, pp. 49–73. DOI: 10.1002/acp.834.
- Freud, S.** (1900). The Interpretation of Dreams. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud 4:ix-627.
- Freud, S.** (1908). Creative Writers and Day-Dreaming. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud 9:141-154.
- Freud, S.** (1911). Formulations Regarding the Two Principles in Mental Functioning. Collected Papers, Vol. IV. London: Hogarth Press.
- Freud, S.** (1919). The ‘Uncanny’. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVII (1917–1919): An Infantile Neurosis and Other Works, pp. 217–256.
- Freud, S.** (1923). The Ego and the Id. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIX (1923–1925): The Ego and the Id and Other Works, pp. 1–66.
- Glsky, M. L. et al.** (1991). Absorption, openness to experience, and hypnotizability. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 60, no 2, pp. 263–272.
- Gross, J. J.** (1999). Emotion regulation: Past, present, future. *Cognition and Emotion*, vol. 13, no 5, pp. 551–573.
- Heintzelman, S. J., King, L. A.** (2014). Life is pretty meaningful. *American Psychologist*, vol. 69, no 6, pp. 561–574.
- Heintzelman, S. J., King, L. A.** (2019). Routines and Meaning in Life. *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 45, no 5, pp. 688–699.
- Horselenberg, R. et al.** (2004). Individual Differences in the Accuracy of Autobiographical Memory. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, vol. 11, no 3, pp. 168–176.

- James, W.** (1890). *The principles of psychology, Vol. 1*. Henry Holt and Co. DOI: <https://doi.org/10.1037/10538-000>.
- Kahneman, D.** (1999). Objective happiness. In: **D. Kahneman, D., Diener, E., Schwarz, N.** (eds.). *Well-being: The foundations of hedonic psychology*. Russell Sage Foundation, pp. 3–25.
- Kihlstrom, J. F., Glisky, M. L., Angiulo, M. J.** (1994). Dissociative tendencies and dissociative disorders. *Journal of Abnormal Psychology*, vol. 103, issue 1, pp. 117–124.
- Killingsworth, M.A., Gilbert, D.T.** (2010). A Wandering Mind Is an Unhappy Mind. *Science*, Nov 12 2010, vol. 330, no 6006, 932.
- King, L. et al.** (2006). Positive affect and the experience of meaning in life. *Journal of personality and social psychology*, vol. 90, pp. 179–196.
- Klinger, E.** (1971) *Structure and functions of fantasy*. Wiley-Interscience., John Wiley & Sons, Inc.
- Klinger, E.** (2009). Daydreaming and fantasizing: Thought flow and motivation. In: **Markman, K. D., Klein, W. M. P., Suhr, J. A.** (eds.). *Handbook of imagination and mental simulation*. Psychology Press, pp. 225–239.
- Klinger, E., Henning, V. R., Janssen, J. M.** (2009). Fantasy-proneness dimensionalized: Dissociative component is related to psychopathology, daydreaming as such is not. *Journal of Research in Personality*, vol. 43, no 3, pp. 506–510.
- Lovibond, P. F., Lovibond, S. H.** (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour Research and Therapy*, 33, no 3, pp. 335–343.
- Lynn, S. J., Rhue, J. W.** (1986). The fantasy-prone person: Hypnosis, imagination, and creativity. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 51, no 2, pp. 404–408.
- Lynn, S. J., Rhue, J. W.** (1988). Fantasy proneness: Hypnosis, developmental antecedents, and psychopathology. *American Psychologist*, 43, pp. 35–44.
- Martela, F., Steger, M. F.** (2016). The three meanings of meaning in life: Distinguishing coherence, purpose, and significance. *The Journal of Positive Psychology*, 11, no 5, pp. 531–545.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr.** (1997). Conceptions and correlates of openness to experience. In: **R. Hogan, R., Johnson, J. A., Briggs, S. R.** (eds.). *Handbook of personality psychology*. Academic Press, pp. 825–847.
- Merckelbach, H.** (2004). Telling a good story: Fantasy proneness and the quality of fabricated memories. *Personality and Individual Differences*, vol. 37, issue 7, pp. 1371–1382.
- Merckelbach, H. et al.** (2000). Dissociative experiences, response bias, and fantasy proneness in college students. *Personality and Individual Differences*, 28, no 1, pp. 49–58.
- Merckelbach, H., Giesbrecht, T.** (2006). Subclinical dissociation, schizotypy, and traumatic distress. *Personality and Individual Differences*, 40, pp. 365–374.
- Merckelbach, H., Horselenberg, R., Muris, P.** (2001). The Creative Experiences Questionnaire (CEQ): A brief self-report measure of fantasy proneness. *Personality and Individual Differences*, vol. 31, no 6, pp. 987–995.

- Merckelbach, H., Muris, P., Rassin, E.** (1999). Fantasy proneness and cognitive failures as correlates of dissociative experiences. *Personality and Individual Differences*, 26, no 5, pp. 961–967.
- Merckelbach, H., Otgaar, H., Lynn, S. J.** (2021). Empirical research on fantasy proneness and its correlates 2000–2018: A meta-analysis. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*, 9, no 1, no 2–26. DOI: <https://doi.org/10.1037/cns0000272>.
- Merritt, R. D., Waldo, T. G.** (2000). MMPI code types and the fantasy prone personality. *Assessment*, vol. 7, no 1, pp. 87–95.
- Moreno, J. L.** (1953). *Who shall survive? Foundations of sociometry, group psychotherapy and socio-drama*. 2nd ed. Beacon House.
- Mueller, E.T., Dyer, M.G.** (1985). Daydreaming in Humans and Computers. In: *Proceedings of the 9th international joint conference on Artificial intelligence - Volume 1 (IJCAI'85)*. San Francisco, CA: Morgan Kaufmann Publishers Inc., USA, pp. 278–280.
- Oxford Reference.** © 2023 Oxford University Press's [Accessed: 21.07.2023]. Available at: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095657922>.
- Plante, C. et al.** (2017). The Fantasy Engagement Scale: A Flexible Measure of Positive and Negative Fantasy Engagement. *Basic and Applied Social Psychology*, 39, no 3, pp. 127–152.
- Rank, O.** (1971). *The double: A psychoanalytic study*. Transl. H. Tucker. U. North Carolina Press.
- Rank, O., Richter, G. C., Lieberman, E. J.** (1996). Psychology and the Soul. *Journal of Religion and Health*, vol. 35, no 3, pp. 193–201.
- Rauschenberger, S. L., Lynn, S. J.** (1995). Fantasy proneness, DSM-III—R Axis I psychopathology, and dissociation. *Journal of Abnormal Psychology*, 104, no 2, pp. 373–380.
- Reker, G. T., Wong, P. T. P.** (1988). *Aging as an individual process: Toward a theory of personal meaning*. In: Birren, J. E., Bengtson, V. L. (eds.). *Emergent theories of aging*. Springer Publishing Company, pp. 214–246.
- Reker, G. T., Wong, P. T. P.** (2012). Personal meaning in life and psychosocial adaptation in the later years. In: **Wong, P. T. P.** (ed.). *The human quest for meaning: Theories, research, and applications*. 2nd ed. New York, NY: Routledge, pp. 433–456.
- Rhue, J. W., Lynn, S. J.** (1987). Fantasy proneness: Developmental antecedents. *Journal of Personality*, 55, no 1, pp. 121–137.
- Ryan, R. M., Deci, E. L.** (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, pp. 141–166.
- Ryff, C., Singer, B.** (2008). Know Thyself and Become What You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being. *Journal of Happiness Studies*, vol. 9, no 1, pp. 13–39.
- Sánchez-Bernardos, M. L. et al.** (2015). Fantasy Proneness and Personality Profiles. *Imagination, Cognition, and Personality*, vol. 34, no 4, pp. 327–339.
- Sánchez-Bernardos, M. L., Avia, M. D.** (2004). Personality correlates of fantasy proneness among adolescents. *Personality and Individual Differences*, vol. 37, no 5, pp. 1069–1079.
- Singer, D. G., Lenahan, M. L.** (1976). Imagination Content In Dreams of Deaf Children. *American Annals of the Deaf*, vol. 121, no 1, pp. 44–48.

- Singer, J. L.** (1977). Daydreaming and Fantasy. *British Journal of Educational Studies*, 25, no 3, pp. 297–298.
- Singer, J. L., Streiner, B. F.** (1966). Imaginative Content in the Dreams and Fantasy Play of Blind and Sighted Children. *Perceptual and Motor Skills*, 22, no 2, pp. 475–482.
- Steger, M. et al.** (2006). The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the Presence of and Search for Meaning in Life. *Journal of Counseling Psychology*, vol. 53, no 1, pp. 80–93.
- Sutton-Smith, B. et al.** (1975). The importance of the storytaker: An investigation of the imaginative life. *Urban Review*, 8, pp. 82–95.
- Sutton-Smith, B., Botvin, G., Mahony, D.** (1976). Developmental Structures in Fantasy Narratives. *Human Development*, 19, no 1, pp. 1–13.
- Van Tilburg, W. A. P., Igou, E. R., Maher, P. J., Lennon, J.** (2019). Various forms of existential distress are associated with aggressive tendencies. *Personality and Individual Differences*, 144, pp. 111–119.
- Waterman, A.** (1993). Two Conceptions of Happiness: Contrasts of Personal Expressiveness (Eudaimonia) and Hedonic Enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 64, no 4, pp. 678–691.
- Weibel, D. et al.** (2018). The fantasy questionnaire: A measure to assess creative and imaginative fantasy. *Journal of Personality Assessment*, vol. 100, no 4, pp. 431–443.
- Wilson, S. C., Barber, T. X.** (1982). The fantasy-prone personality: Implications for understanding imagery, hypnosis, and parapsychological phenomena. *PSI Research*, vol. 1, no 3, pp. 94–116.
- Wong, P. T. P.** (2010). What is existential positive psychology? *International Journal of Existential Psychology and Psychotherapy*, vol. 3, no 1, pp. 1–10.
- Wong, P. T. P.** (2012). *Toward a dual-systems model of what makes life worth living*. In: Wong, P. T. P. (ed.). *The human quest for meaning: Theories, research, and applications*. Routledge/Taylor & Francis Group, pp. 3–22.
- Wong, P. T. P., Fry, P. S.** (eds.) (1998). *The human quest for meaning: A handbook of psychological research and clinical applications*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Wong, P. T. P., Reker, G. T., Peacock, E. J.** (2006). A resource-congruence model of coping and the development of the coping schema inventory. In: **Wong, P. T. P., Wong, L. C. J.** (eds.). *Handbook of multicultural perspectives on stress and coping*. Spring Publications, pp. 223–283

**Професионално направление
„Политически науки“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 7, 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 7, 2022

ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОРЪЧКИ КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ ИНСТРУМЕНТ

КРЕМЕНА ЛАЗАРОВА НИКОЛОВА

Анотация. Статията разглежда обществените поръчки като политически инструмент на държавата за стратегическо управление, които от ключова икономическа дейност, оказваща влияние върху конкурентоспособността на икономическия пазар, постепенно се преобразуват в механизъм за осъществяване не само на икономически, но и на по-широки политически цели. Без обществени поръчки е невъзможно правителството да функционира или да предоставя услуги – обстоятелство, което придава на системата за обществени поръчки политически характер и налага изискване за синхронизирането ѝ с други държавни политики и необходимост за разширено стратегическо и методично разбиране на обществените поръчки. На анализ е подложено виждането, че обществените поръчки не следва да остават изолирана политика или да бъдат политически неутрални. Приобщаването на социални, икономически и политически цели и интереси в обществените поръчки и интегрирането им в публични политики е сериозно предизвикателство, но то обуславя трансформирането на системата за обществени поръчки от тактическа в стратегическа функция на управлението и в политически инструмент за постигане на публични цели.

Ключови думи: обществени поръчки; политически инструмент; политика; публични средства.

Abstract. The article discusses public procurement as a policy tool of the state for strategic management, which from a key economic activity influencing the competitiveness of the economic market, is gradually transformed into a mechanism for the realization not only of economic but also of broader political goals. Without public procurement, it is impossible for government to operate or provide services, a circumstance that gives the public procurement system a political nature and necessitates its alignment with other government policies and the need for an expanded strategic and methodical understanding of public procurement. The view that public procurement should not remain an isolated policy or be politically neutral is analysed. Inclusion of social, economic and political goals and interests into public procurement and integrating them into public policies is a serious challenge, but it determines the transformation of the public procurement system from a tactical to a strategic function of governance and a policy tool for achieving public goals.

Keywords: public procurement; policy tool; policy; public funds.

УВОД

В съвременните условия обществените поръчки се разглеждат като стратегическа функция на управлението за постигане целите на публичните политики, което придава политически характер на системата за обществени поръчки и я обвързва с държавата, в чието лице политиките (policies) се инициират и създават. Обществените поръчки се възприемат като инструмент на стратегическото управление с решаващо значение за осъществяване на публичните цели и за ефективното и ефикасното управление на публичните ресурси. В този смисъл за обществените поръчки, като процес на закупуване на стоки и услуги, предназначени за обществено потребление, може да се разсъждава като за инструмент на политиката за постигане на обществени цели от гледна точка на посоката на действие и обекта на резултатите, към който са ориентирани.

Чрез контрола върху ефикасността на разходите обществените поръчки способстват за постигане на ефективно управление, включващо оптимизиране процесите на публичност, прозрачност и отчетност. В този контекст добре управляваният процес на обществените поръчки влияе пряко за постигането на добро управление, тъй като допринася за ефективни и икономични политически решения и работещ публичен сектор. По този начин може да се постигне правилно осмисляне и разбиране на управлението на обществените поръчки, като отзвук от доброто управление.

Във връзка с изискванията за прозрачност и отчетност, които са по-мотивирани в областта на обществените поръчки, отколкото в публичната ад-

министрация като цяло, съществува риск от пораждање на напрежение от наличието на несъответствие между очакванията и реалността. В съчетание с обстоятелството, че касаят публични средства, представляващ значителен дял от националната икономика, обществените поръчки придобиват характер на особено чувствителна политическа дейност. Същата е допълнително усложнена и дестабилизирана от нерядко противоречащи си интереси на политическо, управленско, икономическо и обществено равнище, които следва да бъдат примирени и равнопоставени с оглед недопускане на съмнения за предубеденост на системата.

ПОЛИТИЧЕСКА ПЕРСПЕКТИВА НА СИСТЕМАТА НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПОРЪЧКИ

Системата на обществените поръчки се разглежда от две перспективи – политическа и административна (Glas, Schaupp and Essig, 2017). В политически план се измерва чрез създаването и установяването на стратегически визии и цели, правила и нормативни документи, регламентиращи процеса на политическо ниво. Самото провеждане на обществените поръчки отразява административната страна на процеса.

В дискурса на стратегическото управление в основата на организацията на обществените поръчки в европейски мащаб стоят близки *цели*, формирани на базата на общи политики, прилагани независимо от различията в оперативните практики на държавите членки. Тези цели указват, че управлението на обществените поръчки трябва да въплъщава стандартите на европейската общност и спецификите на националните политически рамки (Schapper, Veiga Malta and Gilbert, 2006):

- *обществено доверие* – подкрепено от фактори като прозрачност, отчетност, справедливост при възлагане на обществени поръчки;
- *ефективност и ефикасност* – в процеса на разходване на публични средства и постигане на оптимално съотношение между качество и цена;
- *съответствие с политиката и последователност* – на процесите и резултатите от обществените поръчки и връзки с други цели на публичните политики.

Schapper анализира три подхода за постигането на посочените цели:

- *Регулация и съответствие* – възприеман като традиционен, този подход поставя фокус върху законовите разпоредби, регламентиращи и контролиращи системата на обществените поръчки на административно ниво (микроуправление). Регулаторната рамка позволява проследимост при прилагането на принципите на прозрачност и равнопоставеност (изграждане и поддържане на обществено доверие). Регулиращият подход има положителен ефект при риск от политически натиск и неправомерно влияние върху процеса на

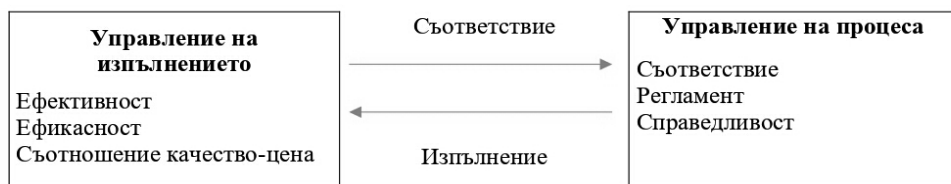
възлагане. В последните случаи управлението на обществените поръчки се контролира посредством спазването на законовата рамка и по този начин се оценява ефективността на процеса. Както отбелязва Graells (2015), съществува ясно разбиране, че обществените поръчки са взаимно обвързани със законните регулации. Подходът на регулация разглежда обществените поръчки от гледна точка на правния процес.

- *Managerialism и изпълнение* – подходът акцентира върху децентрализация и прехвърляне на правомощия в рамките на по-широка рамка на управление на обществените поръчки. Мениджъризмът се свързва с управленска реформа на прехвърляне на централизирания контрол към публичния сектор с цел подобряване на ефективността, ефикасността и резултатите във връзка с по-доброто съотношение между качество и цена. Подходът на мениджъризма разглежда обществените поръчки като управленска задача.

- *Ефективност на процеса* – за разлика от горепосочените два подхода, този подход концентрира внимание върху оперативната ефективност за правителството и за бизнеса и той е значим без оглед на това дали обществените поръчки се възприемат като регулиран или управленски процес. Въпросът за ефективността се припокрива с концепцията за ефективност на разходите. Цената и сроковете на изпълнение могат да бъдат предмет на договаряне, което понижава риска за изпълнителя и възложителя и позволява реализирането на икономии.

Управленските реформи на обществените поръчки представляват израз на необходимостта от подобряване на резултатите и ефективността на публичните услуги. Техният успех зависи от смекчаване на противоборството между елементи като отчетност и прозрачност, и резултати и изпълнение и „конкуриращи се управленски измерения“ (Harland et al., 2021, p. 222).

Цикълът на реформата Съответствие – Изпълнение може да бъде демонстриран по следния начин:

Фигура 1. Цикъл на реформата Съответствие – Изпълнение (Schapper, Veiga Malta and Gilbert, 2006, p. 14).

Обществените поръчки противопоставят управление на изпълнението срещу управление на процеса (микроуправление) като изискванията за по-висока ефективност налагат преориентация от отчетност за съответствие към

отчетност за резултатите. От своя страна, провалите в горния процес водят до връщане към регулиране на съответствието. Реформата на системата на обществените поръчки задължава посочените модели на управление да бъдат умиротворени и да се намали политическото напрежение между съответствие и ефективност и между централизация и децентрализация. Противоречията между регулаторните структури и тези с делегирани отговорности произтичат от различията в разбиранията за обществените поръчки, от разнородните очаквания от тях и от противоречивите роли между централните организации и децентрализираните структури.

Обществените поръчки се провеждат в среда, която се диктува от очаквания за непрекъснат обществен мониторинг и контрол и от изисквания за откритост и прозрачност, дефиниращи и едни от целите на обществените поръчки. В тази връзка, политиката в обществените поръчки се анализира през фокуса на 3 групи стратегически цели (Erridge, McIlroy, 2002, p. 53–59):

1. Търговски цели – ориентирани към създаването на пазарни механизми за постигане на целите: съотношение цена – качество (value for money), икономичност, ефективност и ефикасност (напр.: намаляване на разходите и повишаване на качеството; осигуряване на конкуренция/конкурентни търгове; по-близки отношения с доставчиците; по-дългосрочни договори). Намаляването на разходите чрез обществени поръчки може да има отрицателно въздействие при възлагане на услуги и доставки, базирани изцяло на цената, поради риск от влошаване на качеството. С оглед на последното, намеренията за икономичност не следва да се разглеждат самоцелно и изолирано от другия елемент в съотношението качество-цена.

Политиката в областта на обществените поръчки отразява конкурентния подход, като гаранция за постигане на качество на добра цена. В основата на тази политика са съсредоточени принципите за икономическата ефективност чрез намаляване на разходите, което води до икономии и максимална оперативна ефективност (Fernandez Martin, 1996). Същевременно, съчетаването на стратегически подходи с традиционни практики като сътрудничеството с доставчиците/изпълнителите е модел, който придобива популярност, заради гъвкавостта на отношенията в този диалог. Променя се разбирането за ефективността на обществените поръчки, като се приема, че при по-добро проучване на пазара и по-добро използване на ресурсите ще се постигне по-добър икономически резултат без елемента на конкуренция. *„Кооперативното закупуване се счита за добър подход при възлагането на обществени поръчки за намаляване на разходите и рисковете при възлагането на обществени поръчки, свеждане до минимум на „бюрокрацията“ и максимизиране на икономите от мащаба (поради големия обем на покупките) за правителството“* (McCue, Prier, 2008 цит. по Piga, Thai, 2007, p. 3). Сътрудничеството между купувача и продавачите обаче поставя под заплаха конкуренцията и органите

за обществени поръчки са изправени пред трудната задача да насърчават конкуренцията, но да толерират необходимото сътрудничество (Felsö, Baarsma and Mulder, 2007).

Стойността (value) „често се разглежда като баланс между разходите и качеството и може да бъде правилно определена само за всеки отделен случай, като се вземат предвид естеството на договора, стремежите на заинтересованите страни и наличните ресурси“ (Erridge, McIlroy, 2002, p. 55). Изборът между критерия най-ниска цена и търсене на определено ниво на качество почива на определена логика. Някои автори считат, че по-сложните правила за оценяване се използват по-често, когато възлагащият орган изпитва несигурност относно качеството на доставката, а „*ниската тежест, която се дава на цената в процеса на възлагане на офертите, е свързана с ниска възприета несигурност относно качеството на доставката*“ (Bergman, Lundberg, 2011 цит. по Albano, Snider and Thai, 2013, p. 22). Възприемането на стойността в обществените поръчки се осъществява от гледна точка на факторите икономичност, ефективност и ефикасност. Икономичността се отнася до придобиване при минимални разходи на ресурсите като се вземе предвид качеството на ресурсите. Ефективността се свързва с целесъобразността и разглежда отношението между резултата и целта. Ефикасността измерва други отношения – между резултата и вложените ресурси и се свързва с икономичността.

2. Регулаторни цели – насочени към постигане на конкуренция, прозрачност, съответствие, равнопоставеност. Свързани са със създаване на национална регулаторна рамка за провеждане на обществени поръчки на всяка държава членка, синхронизирана с директивите на ЕС за обществените поръчки. Директивите се конституират върху идеите, че политиките в областта на обществените поръчки трябва да се провеждат в защита на публичния интерес, откритото възлагане повишава ефикасността, дискриминацията води като последица загуба на благосъстояние, конкурентният пазар се отразява положително върху ефикасността (Bohan, Redonnet, 1997, p. 143–146). Директивите на ЕС за обществените поръчки осигуряват правната основа за възлагане на обществени поръчки за целия Европейски съюз (Semple, 2014). Чрез тях се цели постигане на по-голяма прозрачност при процедурите над определени финансови прагове, разширяване на възможностите за равно третиране на участниците и премахване на дискриминацията, свързана с предпочитания на местни търговски дружества. Въвеждането на правила за обществените поръчки, ориентирани към прозрачност и конкуренция ще попречи на икономическите оператори да се стремят към други цели като търговски лобита. Конкурентният принцип в обществените поръчки повишава ползите и за възлагащите органи. Също така се признава, че общоевропейският пазар за обществени поръчки ще намали разходите и насърчи иновациите чрез по-широката база за доставки.

По отношение възприемането на обществените поръчки се откроява диференциация между търговското и регулаторното направление. Ако по търговска линия се очертава тенденция за изграждане на стратегически отношения на сътрудничество с изпълнителите/доставчиците, в рамките на регулациите се презюмира, че механизмът за гарантиране на целта value for money е конкуренцията и такова сътрудничество е неефективно.

3. Социално-икономически цели – поставят фокус върху защита на общественения интерес, предотвратяване на социалното изключване, икономическо развитие, насърчаване на заетостта и други по-широкообхватни политики със социална насоченост чрез използване на обществени поръчки (например устойчиви обществени поръчки, социално отговорни обществени поръчки, насърчаване участието на малките и средните предприятия в обществени поръчки, иновативни обществени поръчки), които Harland и колектив обобщават с термина „политически ориентирани обществени поръчки/policy-led public procurement“ (2021, р. 221). Ориентацията към социално-икономическите цели включва „всяко целенасочено действие, предназначено да подобри социалното благосъстояние на цялото или част от същото население“ (Fernandez Martin, 1996, р. 39), поради „нарастащ политически интерес към преориентиране на публичните разходи към решения, които са по-съвместими с екологичната устойчивост, насърчават съображенията на социалната политика или подкрепят иновациите“ (European Commission, 2011).

„Създателите на политики все повече използват обществените поръчки като инструмент за постигане на социално-икономически цели“ (Thai, 2009, р. 2). Обществените поръчки могат да се възприемат като инструмент на политиката с цел коригиране на социалното равновесие (Bovis, 2016, р. 55). В центъра на социално-икономическото направление се поставя потенциалът на обществените поръчки да придадат допълнителна стойност на социалната политика и условието общественият интерес да бъде в основата на политиките в областта на обществените поръчки. „Обществените поръчки трябва да се използват за обслужване на обществения интерес. В този случай разходите за обществени поръчки трябва да бъдат в съответствие със съкровените демократични ценности, които гражданите придават към изразходването на публичните средства“ (Basheka, 2013, р. 304). Общественият интерес се свързва с „нормативни стандарти и практики, които ръководят политическия живот на обществото, основани на широко споделяни морални принципи или вявания“ (Self, 1993 цит. по Erridge and McIlroy, 2002, р. 58). Концепцията за обществения интерес в контекста на обществените поръчки влиза в остро противоречие с пазарния модел, по който към определен момент са се създавали политиките и провеждали процедурите. Аргументите за несъвместимостта на двата възгледа произтичат от изначалното схващане за обществените поръчки като целящи удовлетворяване на частния икономи-

чески интерес на търговските дружества, участващи в процедурите, което се противопоставя на същността на обществения интерес, предполагащ идентифициране с нуждите на обществото. Отделно от горното, според Self се изисква баланс между държавата и пазара и не следва политическата свобода да се разглежда като „зависима променлива“ на пазарната система.

Erridge изтъква, че е неизбежно пораждането на конфликти между разглежданите 3 групи цели (2005, р. 337). Противопоставяне може да възникне между регулаторните и търговските цели, във връзка със стесненото разбиране и прилагане на европейските директиви, което ограничава конкурентния подход – *„Правилата на ЕС не винаги насърчават добрите обществени поръчки, но местните власти могат да намерят начини да следват добрите практики в рамките на правилата“* (Wyatt, 2002), както и че по-близките контакти с доставчиците дискредитират прозрачността на процеса. Потенциално конфронтация може да се породи между регулаторните и социално-икономическите цели с оглед повишения риск от нарушения при използването на обществени поръчки за реализирането на социално-икономически намерения. Последното от своя страна е възможно да предизвика допълнителни разходи, което изправя в противоборство социално-икономическите срещу търговските цели. Възприемането на обществените поръчки като пазарен инструмент за постигането на интелигентен и устойчив растеж при гарантиране на най-ефективно използване на публичните средства – *„Европа 2020“* (Европейска комисия, 2010) *„разкрива потенциален конфликт между постигането на стратегическите цели и ефективно използване на публичните средства“* (Harland et al., 2021, р. 222).

Гореизложеното води към обобщението, че доминиращо е въздействието на търговското и регулаторното направление в обществените поръчки чрез прилагане на конкурентен подход и регламентиращи процедури, които следва да се спазват, за да го гарантират. Наличието на взаимно съревноваващи се приоритети на възложителя и невъзможността да бъдат съгласувани помежду си, обуславят необходимостта от придържането към принципа на конкуренцията. В същото време, за да се коригира това пазарно пристрастие, се насърчава все повече използването на некомерсиални критерии, насочени към подобряване на социалното благосъстояние на обществото и защита на обществения интерес. Социално-икономическите цели, които често са в колизия с търговския и регулаторния подход, произтичат от отговорността на държавата към местната икономика и социално уязвимите групи и изправят правителствата пред предизвикателството едновременно със закрила на последните да спазват и разпоредбите за прозрачност и да постигат икономии и ефективност, т.е. да реализират и другите две групи цели. С други думи, към възложителите са отправени очаквания да съчетават трите подхода в процеса на обществените поръчки по начин, по който реализират ефикасност при разходването на средства, удовлетворявайки собствените си стратегически и оперативни

потребности, осигуряват конкурентна среда на потенциалните участници при спазване на съотношението качество-цена, прилагайки стандартите и разпоредбите за регулация и отдавайки значение на приоритети като околна среда, насърчаване на заетостта, развитие на малките и средните предприятия и др. социално ориентирани мерки. Сами разбираме, че задачата не е лесна.

Дискусия предизвиква и въпросът за отношенията между обществените поръчки и обществената стойност (public value). Jackson идентифицира връзка между последните като отбелязва, че „делта е да се подобри доставената стойност за потребителите на обществени услуги, но малко се знае колко стойност действително се доставя“ (2001, р. 18–19). Kelly и Muers посочват като критерии за оценка постигането на ценности като доверие, легитимност, отчетност и излагат, че концепцията за обществената стойност дава ценен начин на мислене за целите на обществените политики и средствата за постигането им (2002). В допълнение, обществените поръчки следва да носят гаранция, че услугите, които се предоставят на обществеността отразяват обществените очаквания за удовлетворяване на съществуващи потребности, добро ниво на качеството и приемлива цена на изпълнение, способстващи за постигане на обществена стойност. Erridge определя концепцията по следния начин като обобщава: „*полезна като взискателен стандарт, спрямо който може да се оценява политиката за обществени поръчки; набляга на фокуса навън върху обществените резултати, а не навътре върху вътрешните процеси; предоставя работещ инструмент, който може да бъде разработен и тестван.*“ (2005, р. 341).

Schapper и съавтори оценяват стратегическите, респективно политическите цели на обществените поръчки като ги равнопоставя на регулаторните (справедливост, съответствие и спазване на законодателството в областта на обществените поръчки) и търговските цели (съотношение качество-цена, ефективност, ефикасност). Категоризират целите като регулаторни, управленски и политически цели и отчита, че ключовите мерки за изпълнение, свързани с посочените цели пораждат конфликти в органите, които ги прилагат (Schapper, Veiga Malta and Gilbert, 2006, р. 3). Schapper оформя триъгълник на целите (Фигура 2) и обръща внимание на потенциалните конфликти между целите и изискването за тяхното приоритизиране. Търговската цел за наличието на оптимално съотношение между качество и цена се намира в зависимост от регулаторната цел за правната регулация на обществените поръчки. Дълготрайните отношения между възлагащи органи и изпълнители могат да въздействат положително за постигането на добро съотношение качество-цена, но да противоречат на принципите за недискриминация и равнопоставеност. Екологичните обществени поръчки може да се конфронтират с икономическите цели във връзка с ориентацията към постигане на икономическа ефикасност. Противопоставяне може да бъде аргументирано и между целите за ефикасност и иновации.

Фигура 2. Рамка за управление на обществените поръчки (Schapper, Veiga Malta and Gilbert, 2006, p. 16)

Според Schapper, „всяка обществена поръчка може да бъде подчинена на конкуриращи се цели за управление на съответствието и управление на изпълнението, като всяка от тях може да се конкурира и с по-широки стратегически политически цели... Управлението на обществените поръчки изглежда изисква арбитраж между тези различни елементи, но това рядко се проявява на практика“ (Schapper, Veiga Malta and Gilbert, 2006, p. 16).

Narland и колектив (2021) предлагат различно виждане за позиционирането на ъглите в рамката на управлението на обществените поръчки и представят адаптиране на триъгълната рамка на Schapper. Авторите изразяват съгласие по няколко въпроса:

- Регулирането е „доминиращ въпрос“ в процеса на възлагане на обществени поръчки и нормативната уредба стои в основата на процеса и на целите на политиката в тази област.

- Съотношението качество-цена се възприема като най-важният двигател на обществените поръчки (Dimitri, 2013) и в тази връзка „целите на политиката, както и регулаторните насоки, са част от желаните резултати, това предполага по-широко въздействие на стойността“ (Snider and Rendon, 2008 цит. по Narland et al., 2021, p. 222).

- Балансирането между фактори като ефективност и ефикасност създава проблеми при оперативното изпълнение. „Изпълнението на целите на политиката в областта на обществените поръчки изисква инструменти и подходящи мерки за изпълнение, които може да липсват“ (Flynn, 2018 цит. по Narland et al., 2021, p. 223).

Въз основа на изследване на академични документи с фокус към стратегическите обществени поръчки, Narland и колектив (2021) извеждат ново предложение за рамка на политика и стратегия на обществените поръчки

(Фигура 3), различаващо се от рамката на Schapper и съавторите му. за управление на обществените поръчки (Фигура 2). Излагат следните мотиви, във връзка със становището си:

- Политическите цели са основните лостове за стратегическо развитие на обществените поръчки и целите следва да се изпълняват ефективно, за да отбележат въздействие.
- Политиките за обществени поръчки насърчават прилагането на инструменти на правителствената политика, като последните реализират принос за изпълнението на стратегиите за обществени поръчки на правителствено ниво.
- Прилагането на политиките за обществени поръчки води до по-добър мониторинг относно спазването на нормативната уредба.
- Целите на обществените поръчки могат да бъдат реализирани чрез инициране на политики, стимулиращи доставчиците да постигат резултати в стратегически области.
- Политически ориентирани обществени поръчки включват не само формулирането на нови цели, като например екологична и социална устойчивост, насърчаване на иновациите, но също така съдържат в себе си и управление на изпълнението в т.ч. планиране, реализиране и измерване на успеха (Patrucco, Agasisti, Glas, 2020 цит. по Harland et al., 2021, p. 225).

Фигура 3. Рамка за политика и стратегия на обществените поръчки (Harland et al., 2021, p. 225)

Harland и авторски колектив обобщават, че обществените поръчки могат да се развиват по начин, който допринася за стратегическото формиране на държавната политика и *„процесът на възлагане на обществени поръчки е инструмент, който изпълнява и предоставя крайните продукти и резултати от тези политически инициативи“* (Harland et al. 2021, p. 225).

Както беше аргументирано по-горе, обществените поръчки „имат и по-широки социални, икономически и политически последици“ (Labuschagne, 1985; Morris, 1990; Turpin, 1972). *„Значителната икономическа роля на обществените поръчки предоставя на публичния сектор забележителна пазарна сила, която може да се използва стратегически не само за икономически, но и за по-широки социални и политически цели“* (Schulten, 2012 цит. по Handler, 2015, p. 11). Поръчките често се използват за насърчаване на цели, които са второстепенни спрямо основната поставена цел (Bolton, 2006). Конкретно, целите обхващат широк спектър от области като насърчаване на икономическата активност, стимулиране създаването на работни места, намаляване на регионалните различия, защита на национални промишлени сектори от чуждестранна конкуренция, стимулиране на иновациите и др. или както Handler отбелязва *„Напоследък се появяват редица хоризонтални публични цели, сред които екологични и социални цели, както и насърчаване на научноизследователската и развойната дейност и иновациите“* (2015, p. 2). *„Доколкото обществените поръчки съставляват значителен дял от публичните разходи, чрез прилагането на практики за устойчивото им възлагане могат да бъдат насърчавани различни социални, индустриални или екологични политики“* (Павлова, 2016, с. 42). В този контекст използването на обществените поръчки като инструмент на политиката може да подпомогне значително постигането на допълнителни цели, съпровождащи реализирането на целите, за които са били проведени или *„когато се използват правилно, обществените поръчки могат да се окажат полезен и ефективен инструмент“* (Arrowsmith, 1995). *„Договорите, сключвани от държавните органи „не следва да се разглеждат единствено като търговски сделки. Самото правомощие за предоставяне на договори следва да може да се използва за постигане на социално желани цели, именно защото (държавните органи) не могат и не трябва да бъдат политически неутрални по отношение на такива въпроси“* (Craig, 2003 цит. по Bolton, 2006). Немотивирано е обществените поръчки да се държат встрани от политическата сцена, във връзка с аргумента, че процесът на провеждане на обществени поръчки често изисква да бъде намесен при *„неотложни социални или икономически проблеми – дори ако това изисква решенията за закупуване да не се ръководят изключително от търговски критерии“* (Morris, 1990, p. 87–88), както и че *„наред с другото, отчитането на социалните критерии в обществените поръчки все повече се признава за основен принцип на съвременната политика за обществени поръчки“*

(Handler, 2015, p. 11). В този смисъл използването на обществените поръчки като инструмент за политически цели, освен всичко останало, създава стойност за обществото.

Дори да водят до икономичност и ефикасност на публичния сектор, обществените поръчки като инструмент на политиката са свързани с разходи. *„Често е трудно да се направи точна оценка, от една страна на разходите, свързани с насърчаването на политиките и от друга страна на ползите, които могат да бъдат постигнати по този начин“* (Arrowsmith, 1995). Предвид последното е трудно да се определи степента, в която обществените поръчки са полезни за осъществяване на политиките и дали предимствата надвишават поетите разходи по тяхното изпълнение, за да е обосновано използването им като инструмент на държавната политика.

Редица изследователи като Arrowsmith (1995), Knight и авторските колективи (2003; 2007), Bolton (2006) оценяват обществените поръчки като инструмент или механизъм за насърчаване на публични политики и реформи. От гледна точка на системната перспектива тези политики се разглеждат от позицията на търсените резултати (или изходи, или въздействия) и наблюдават върху желаните последици, които правителствата се опитват да постигнат чрез конкретни политики за обществени поръчки, а не върху спецификата на политиката на обществените поръчки (Snider, Rendon, 2008, p. 317). Пречупено през фокуса на принципи като прозрачност, конкуренция и value for money, системният модел определя реализацията на тези принципи също като желан резултат (или въздействия), който се преследва чрез политиките за обществени поръчки, но не квалифицира последните като фактор, който носи принос за желаните резултат.

Robinson анализира обществените поръчки като *„игра на управление на противоречиви интереси за постигане на обща цел... Правителството може да отразява всеки един от тези интереси в зависимост от политическата посока на страната“* – купувачите целят закупуване на висококачествени стоки и услуги на най-ниска цена, продавачите се стремят към продажба на лесни за производство стоки на възможно най-висока цена, обществеността очаква висококачествени и лесни за употреба стоки (2009, p. 293). В този смисъл, възлагането на обществени поръчки е политически процес на противоречиви интереси, които следва да бъдат балансирани, за да се възприема системата като справедлива за всички групи и да не внася съмнения за предубеденост към определена от тях. Като политически инструмент, обществените поръчки отразяват често противоречащи си социални, икономически и политически цели, които изискват ангажимента на правителството да бъдат примирени и поставени на равна основа. Приоритизирането на отделни цели и политики подлага на риск доверието в системата на обществените поръчки.

Социалните и политическите цели по-трудно могат да бъдат обосновани за разлика от икономическите, които *„включват по-малко пристрастия или предпочитания към определени сегменти от населението“* (Robinson, 2009, р. 293). Икономическият ефект на обществените поръчки намира израз в компенсиране на неравнопоставеността в частния сектор, в който доминиращо присъствие имат големи доставчици и изпълнители. Това преобладаващо влияние може да бъде преодоляно чрез обществени поръчки, които стимулират участието на местни търговски дружества и по-слабо икономически развити оператори и по този начин се внесе равновесие в икономическия пазар. Освен за участниците в обществените поръчки, ползи се акумулират и за правителството, което насърчава местната икономика и задържа работна ръка в региона/страната.

Социалният аспект на обществените поръчки като инструмент в политиката ги обвързва с обществени групи със специални интереси. За удовлетворяването на техните потребности обществените поръчки се провеждат с конкретна насоченост към малки и местни дружества, такива от малцинствени групи и т.н. с цел произвеждане на социални ползи за тях. Обществените поръчки като инструмент на социалната политика изискват особено внимание, поради опасения за неравнопоставено третиране на групите по интереси и за проява на привилегировано отношение към конкретна социална група, което да формира обществено мнение за несправедлива и небалансирана система на обществените поръчки. *„Трудно е да си представим как държавата може да постигне значителни подобрения в благосъстоянието на своите граждани без система за публични разходи, която включва ефективни политики за обществени поръчки“* (Basheka, 2013, р. 301). Публичният сектор има решаваща роля за определяне нивото на стандарт за живот на обществото, който зависи от качеството на услуги като здравеопазване, транспорт, градоустройство и инфраструктура, социални услуги и др. (Hughes, 2003), а е *„почти немислимо да си представим как някое правителство постига тези цели без ефективна система за обществени поръчки“* (Basheka, 2013, р. 301).

Robinson излага становище, че обществените поръчки като political policy може да се открие в концепцията за компромис, който се постига, когато политическа изгода е осъществена чрез пожертването на нещо на нейно място (2009, р. 295). Счита, че произходът на всяка policy в областта на обществените поръчки е политически и последното е факт, във връзка с обстоятелството, че без обществени поръчки правителството не може да функционира или да предоставя услуги. Тезата е подкрепена от Сое (1989), също и от McCue и Gianakis (2001), които считат, че обществените поръчки подпомагат всички функции на правителството, тъй като *„ако функцията за възлагане на обществени поръчки не успее да достави качествени стоки и услуги своевременно“*

менно и на икономична цена, е известно, че работата на правителството очевидно страда“ (Coggburn, 2003 цит. по Basheka, 2013, p. 291).

Системата за обществени поръчки отдавна е отстъпила от чисто чиновническа роля към стратегическа функция на правителството, включваща закупуването на стоки и услуги, които да бъдат предоставени за обществено потребление. Стратегическото планиране отбелязва нов професионален подход към обществените поръчки, при който очертаната насока е към конкуриране на глобалния и местния икономически пазар, оптимизиране на спестяванията, интегриране на системите за доставки, посредством анализ на търсенето и пазара и общо проучване на обществените поръчки. При изпълнението на стратегическите задачи често възниква напрежение между създателите на политики, отговорни за отпускането на публични средства и служителите, участващи от първи ред в процедурите за възлагане на обществени поръчки и разходващи отпуснатите финансови средства. Напрежението се провокира от търсенето на оптималното качество в обществените поръчки и изисква компромис за постигането на най-правилното съотношение между качеството и цената. В тази връзка, Robinson определя обществените поръчки като въпрос с особена политическа значимост.

В продължение на линията public policy, дейностите по възлагане на обществени поръчки се възприемат като част от публичната политика, която Peters определя като съвкупност от правителствени дейности, независимо дали се осъществяват пряко или опосредствено, които оказват влияние върху живота на гражданите (2007). В академичната литература са обособени *три категории публични политики* в зависимост от степента на деагрегация и ефекта върху групите, към които са насочени политиките (Lowi, 1964):

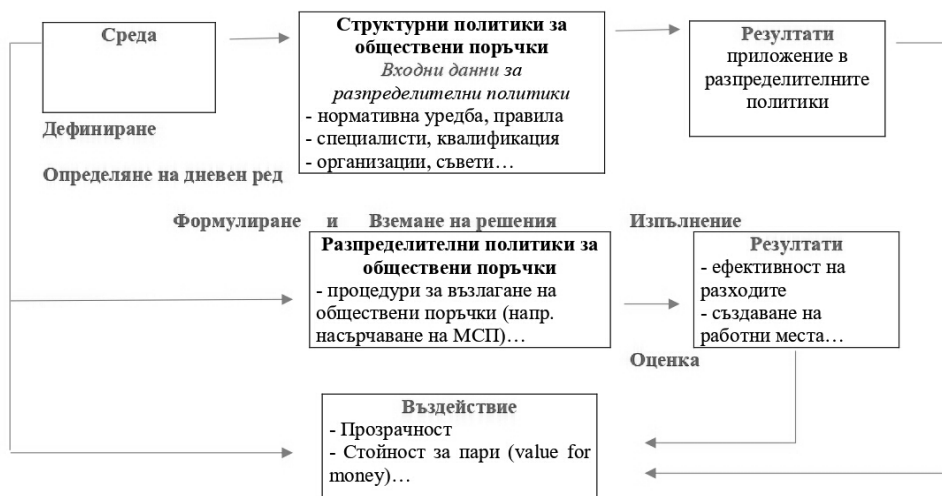
- разпределителни политики – предоставят ползи за определена група;
- преразпределителни политики – преразпределят ползите между групите;
- регулаторни политики – управляват някои аспекти от дейността на гражданите.

Salisbury въвежда четвърта категория - саморегулаторни политики, които делегират правомощия за регулиране на регулираната група (1968).

Salisbury и Heinz (1970) прегрупират горните категории публични политики в 2 основни – разпределителни (включващи разпределителни и преразпределителни или алокативни политики) и структурни политики (обединяващи регулаторни и саморегулаторни политики).

Snider и Rendon отбелязват, че реализирането на принципите прозрачност, конкуренция и др. в процеса на възлагане на обществени поръчки изисква прилагането и на двете публични политики – структурни и разпределителни, въпреки, че в литературата обществените поръчки се анализират единствено от позицията или на едната група, или на другата (2008, p. 317). Обществените поръчки се разглеждат като инструмент за постигане на публичните

цели без да отчитат и двата вида политики едновременно. Съчетаването на системния модел за разпределителните и структурните политики в обществените поръчки с модела на формиране на политики за обществените поръчки (McCue, Gianakis, 2001) дава добра аналитична рамка на процеса на възлагане (Фигура 4). При този комбиниран модел се търси съответствие със stagist модела от науката за публичната администрация, при който процесът на създаване на политика е разделен на етапите дефиниране, определяне на дневния ред, формулиране и вземане на решения, изпълнение и оценка (Lasswell, 1951).

Фигура 4. Нива на разпределителните и структурните политики в обществените поръчки (Snider, Rendon, 2008, p. 320)

Средата предава входни данни, които в структурните политики намират израз в нормативни документи и разпоредби, регулиращи процеса на обществените поръчки, органи за вземане на решения, квалифициран експертен персонал. От своя страна, те служат като част от външната среда и осигуряват входни данни за разпределителните политики като отделни програми и поръчки. Резултатите от структурните политики възникват при прилагането на структурните политики в разпределителните политики, например провеждане на разпределителни политики по отношение на малките и средните предприятия и сключване на договори с такива. Резултатите от структурните политики се измерват с резултатите от разпределителните, тъй като се проявяват чрез тях. Резултатите от разпределителните политики се изразяват в ефективност на разходите, създаване на работни места, свързани с обществени поръчки. Факторът „въздействие“ се материализира чрез последици като прозрачност, value for money. Процесът на формиране на разпределителни политики про-

изтича от процеса на създаване на структурни политики, което ги прави тясно свързани и следващи един от друг. Етапите на създаване на политики следват ритъма на системния модел - фазата на дефиниране на проблема съответства на фазата на входящите данни, които произлизат от средата. Етапите на формулиране, вземане на решение и изпълнение кореспондират на етапите на преобразуване, фазата на оценката съответства на момента на определяне на крайните продукти, резултатите и въздействията.

Може да се подкрепи тезата на Lowi, че *„технологично напредналите общества отразяват повишена зависимост от структурни, а не от алокативните политики“* (1964), във връзка с аргумента, че структурните политики се основават на принципи като прозрачност и отчетност, които следва да се гарантират чрез съответната рамка, регламентираща прилагането на разпределителните политики. Snider и Rendon поставят въпроса *„дали се жертва съотношението цена - качество в полза на по-голяма отчетност и контрол“* (2008, р. 325).

Thai също извежда някои противоречия в обществените поръчки, които следва да бъдат примирени чрез търсене на компромиси (2009, р. 2):

- между качеството и разходите – *„Качеството не може да се разглежда без оглед на цената, както и разходите не могат да се разглеждат без оглед на качеството“*;

- между срок на изпълнение и разходи – при планиране на обществената поръчка е необходимо да се обмисли тежестта на показателите за оценяване – срок и предлагана цена с оглед отдаване на по-висок приоритет на единия от двата фактора от възлагащия орган;

- между риска и разходите – компромисът между двете налага преосмисляне целите на обществената поръчка – свеждане на риска до минимум и ограничаване на конкуренцията с оглед възлагане на поръчката на доказани изпълнители независимо от цената или поемане на риск за качеството, но за по-ниска цена и насърчаване на конкурентната среда за по-широк кръг участници;

- между социално-икономически цели и разходи – от една страна постигането на социално-икономически цели изисква разходването на средства, от друга *„социално-икономическите програми въпреки разходите си вероятно са допринесли за постигането на други цели в областта на обществените поръчки“*;

- между конкуренция и разходи – конкуренцията води до намаляване на цените, но същевременно това нейно предимство *„подлежи на намаляваща възвръщаемост“*.

Thai посочва, че пред обществените поръчки са поставени изисквания за балансиране на напрежението между конкуриращи се социално-икономически цели, националните икономически интереси и глобалната конкуренция на международно равнище, както и за удовлетворяване на очакванията за спра-

ведливост, равнопоставеност и прозрачност, увеличаване на конкуренцията и повишаване ефективността на обществените поръчки вкл. и чрез използване на нови технологии.

Синхронизирането на системата на обществените поръчки с други държавни политики е признак на по-широко стратегическо и систематично разбиране на обществените поръчки. Някои автори излагат контра аргументи по отношение политическата перспектива на обществените поръчки. Schapper и съавторите му считат, че съществува риск, във връзка с отнасянето им към подобна разширена политическа среда и това е *заплахата* от политизиране на обществените поръчки. Нелегитимната политическа намеса подчертава още по-силно значимостта на фактора прозрачност. Предизвикателството, което произтича от елемента на политизация е в приобщаването на заинтересованите страни от политическия, гражданския и бизнес сектора по начин, който позволява запазването на доброто управление. Обвързването на обществените поръчки с бизнес сектора е приело легитимна форма в различни държави, които чрез националното си законодателство насърчават тези отношения, предпочитайки малките и местните предприятия за изпълнители на обществени поръчки (Schapper, Veiga Malta and Gilbert, 2006, p. 11). Онагледено по този начин, интегрирането на политиките от една страна способства за утвърждаването на правителството като основен участник в националната икономика. От друга страна, приобщаването на обществените поръчки подкрепя развитието на бизнеса, особено на малките и средните предприятия и тяхната конкурентоспособност и потенциал за навлизане на други пазари.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Във връзка с изискванията на ефективност и ефикасност в обществените поръчки закономерни са очакванията за концентриране на усилията върху и преминаване към стратегическата роля на поръчките и предварителното планиране и изместване на тактическите функции на администрацията. В съответствие с визията за стратегическо управление системата на обществените поръчки се развива в посока на приобщаване интересите на заинтересованите страни от политическия, икономическия и обществения сектор и интегрирането им в политики, подкрепящи в еднаква степен техните приоритети. Както отбелязва Monti „има възможност за по-широко използване на обществените поръчки като инструмент за постигане на политическите цели“ (2011, p. 77). Това на практика означава да се реализира трудната задача от балансиране на икономическия пазар чрез насърчаване участието на малките и средните предприятия и местни дружества в обществени поръчки и намаляване доминиращото влияние на големите доставчици на стоки и услуги на пазара на обществените поръчки без това да наруши принципа на реална конкуренция и на недискриминация на

национална основа. Налице са очаквания, свързани с насърчаване на социално отговорните, зелените, иновативните и други обществени поръчки, създаващи социални ползи за обществени групи със специални интереси, като последното следва да се осъществява при съобразяване с изискването за ефикасно разходване на финансови средства. Политическата намеса засилва необходимостта от прозрачност. В този ред на мисли правителствата са изправени пред предизвикателството да намерят правилния начин за използване на обществените поръчки като политически инструмент, във връзка с наличието на тези противоречащи си страни на процеса. Независимо от последното, въвеждането на „неикономически“ цели в обществените поръчки, дори и първоначално посрещнато със скептицизъм, поради опасения за пожертването на задължителните за този процес прозрачност и конкуренция, уверено и настъпателно променя институционалните и обществените нагласи и формира виждания за обществените поръчки като силно политическо средство, което допълва политическите мерки в съответните области и се превръща в неразделна част от общите европейски и национални политики.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Европейска комисия** (2010). *Европа 2020: Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж* [онлайн]. Съобщение на комисията, Брюксел, 3.3.2010 г. COM(2010) 2020 окончателен [преглед на 18.06.2023]. Достъп от: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:BG:PDF>.
- Павлова, М.** (2016). Реформата в сектора обществени поръчки в България – ново начало, нови възможности. В: *Научни трудове на УНСС*, 2, с. 41–75.
[Pavlova, M. (2016). Reformata v sektora obshtestveni porachki v Bulgaria – novo nachalo, novi vazmozhnosti. V: *Nauchni trudove na UNSS*, 2, s. 41–75.]
- Albano, G. L., Snider, K. F., Thai, K. V.** (2013). Charting a Course in Public Procurement Innovation and Knowledge Sharing. In: **Albano, G. L., Snider, K. F., Thai, K. V.** (eds.). *Charting a Course in Public Procurement Innovation and Knowledge Sharing*. Boca Raton: PrAcademics Pre, pp. 1–27.
- Arrowsmith, S.** (1995). Public Procurement as an Instrument of Public Policy and the Impact of Market Liberalisation. *Law Quarterly Review*, 111, issue 2, pp. 235–284.
- Basheka, B. C.** (2013). The science of public procurement management and administration [online]. In: **Albano, G. L., Snider, K. F., Thai, K. V.** (eds.). *Charting a Course in Public Procurement Innovation and Knowledge Sharing*. Boca Raton: PrAcademics Pre, pp. 289–330 [Accessed 18.05.2023]. Available from: <https://nru.uncst.go.ug/handle/123456789/1999>.
- Bohan, N., Redonnet, D.** (1997). EU procurement legislation: does the emperor have clothes? An examination of the new empirical evidence. *Public Procurement Law Review*, vol 6, no 4, pp. 141–173.

- Bolton, P.** (2006). Government Procurement as a Policy Tool in South Africa. *Journal of Public Procurement*, vol. 6, issue 3, pp. 193–217.
- Bovis, C.** (2016). The principles of public procurement regulation. In: *Research Handbook on EU Public Procurement Law*. Edward Elgar Publishing, pp. 35–59.
- Coe, C.K.** (1989). *Public Financial Management*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Cogburn, J.D.** (2003). Exploring Differences in the American States' Procurement Practices. *Journal of Public Procurement*, vol. 3, no 1, pp. 3–28.
- Craig, P. P.** (2003). *Administrative Law*. 5th ed. London, UK: Sweet & Maxwell.
- Dimitri, N.** (2013). Best Value for Money in Procurement. *Journal of Public Procurement*, vol. 13, no 2, pp. 149–175.
- Erridge, A.** (2005). UK Public Procurement Policy and the Delivery of Public Value. In: **Thai, K. V.** (ed.). *Challenges in Public Procurement: An International Perspective*. Boca Raton, FL: PrAcademics Press, pp. 335–352.
- Erridge, A., McIlroy, J.** (2002). Public Procurement and Supply Management Strategies. *Public Policy and Administration*, vol. 17, no 1, pp. 52–71.
- European Commission** (2011). *Impact and effectiveness of EU public procurement legislation: Evaluation Report, Commission Staff Working Paper, SEC (2011) 853 final, Brussels* [online] [Accessed 18.05.2023]. Available from: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/15468/attachments/1/translations/en/renditions/native>.
- Felsö, F., Baarsma, B., Mulder, J. D. W. E.** (2007). Cooperation for tenders: Is it a threat to competition? In: **Piga, G., Thai, V.** (eds.). *Advancing public procurement: Practices, innovation and knowledge-sharing* Pr Academics Press, pp. 71–96.
- Fernandez Martin, J.M.** (1996). *The EC Public Procurement Rules: A Critical Analysis*. Oxford: Clarendon Press.
- Flynn, A.** (2018). Measuring procurement performance in Europe. *Journal of Public Procurement*, vol. 18 no. 1, pp. 2–13.
- Glas, A.H., Schaupp, M., Essig, M.** (2017). An organizational perspective on the implementation of strategic goals in public procurement. *Journal of Public Procurement*, vol. 17, no. 4, pp. 572–605.
- Graells, A.S.** (2015). *Public Procurement and the EU Competition Rules*. Bloomsbury Publishing
- Handler, H. J.,** (2015). *Strategic Public Procurement: An Overview* [online] [Accessed 18.05.2023]. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2695546.
- Harland, C. M. et al.** (2021). Policy-led public procurement: does strategic procurement deliver?. *Journal of Public Procurement*, vol. 21, no. 3, pp. 221–228. DOI: <https://doi.org/10.1108/JOPP-09-2021-089>.
- Hughes, O.E.** (2003). *Public Management and Administration: An Introduction*. 3rd ed. New York: Palgrave-Macmillan.
- Jackson, P.M.** (2001). Public Sector Added Value: Can Bureaucracy Deliver?. *Public Administration*, vol. 79, no 1, pp. 5–28.
- Kelly, G., Muers, S.** (2002). *Creating Public Value*. London, UK: Cabinet Office, Strategy Unit.

- Knight, L. et al.** (2003). Government Reform and Public Procurement. In: *Academic Report of the First Workshop, International Research Study of Public Procurement, April 10–12, 2003*. Budapest, Hungary
- Knight, L. et al.** (eds.) (2007). *Public Procurement: International Cases and Commentary*. London, UK: Routledge.
- Labuschagne, J.** (1985). *Staatskontrakte ter Verkryging van Goedere, Dienste en Werke*. Unpublished L.L.D. Thesis. Pretoria, South Africa: University of South Africa.
- Lasswell, H. D., Lerner, D., Fisher, H. H.** (1951). The policy sciences: Recent developments in scope and method. Stanford University Press.
- Lowi, T.** (1964). American Business, Public Policy, Case-Studies, and Political Theory. *World Politics*, vol. 16, no 4, pp. 677–715. DOI:10.2307/2009452.
- McCue, C., Gianakis, G.** (2001). Public Purchasing: Who’s Minding the Store?. *Journal of Public Procurement*, vol. 1, no 1, pp. 71–95.
- McCue, C., Prier, E.** (2008). Using agency theory to model cooperative public purchasing. *Journal of Public Procurement*, vol. 8, no. 1, pp. 1–35. DOI: <https://doi.org/10.1108/JOPP-08-01-2008-B001>.
- Monti, M.** (2010). *A new strategy for the single market: At the service of Europe’s economy and society, Report to the President of the European Commission (Monti Report), Brussels, 9 May*.
- Morris, P. E.** (1990). Legal Regulation of Contract Compliance: An Anglo-American Comparison. *Anglo-American Law Review*, 19, 2, pp. 87–144.
- Patrucco, A. S., Agasisti, T., Glas, A. H.** (2020). Structuring public procurement in local governments: the effect of centralization, standardization and digitalization on performance. *Public Performance and Management Review*, 44, no 5, pp. 630–656. DOI: 10.1080/15309576.2020.1851267.
- Peters, B.** (2007). *American Public Policy: Promise and Performance*. 7th ed. Washington, DC: CQ Press.
- Piga, G., Thai, K. V.** (eds.) (2007). *Advancing Public Procurement: Practices, Innovation and Knowledge Sharing*. Boca Raton, FL: PrAcademics Press.
- Robinson, Kristi D. Caravella** (2009). U.S. Federal Government Procurement: Organizational Structure, Process and Current Issues. In: **Thai, K.V.** (ed.). *International Handbook of Public Procurement*. Boca Raton, FL: Auerbach Publications, pp. 291–303.
- Salisbury, R.** (1968). The Analysis of Public Policy: A Search for Theories and Rules. In: **Ranney, V.** (ed.), *Political Science and Public Policy*. Chicago, IL: Markham, pp. 151–175.
- Salisbury, R., Heinz, J.** (1970). A Theory of Policy Analysis and Some Preliminary Applications. In: **I. Sharkansky, I.** (ed.). *Policy Analysis in Political Science*. Chicago, IL: Markham, pp. 39–60.
- Schapper, P. R., Veiga Malta, J. N. and Gilbert, D. L.** (2006). An analytical framework for the management and reform of public procurement. *Journal of Public Procurement*, vol. 6, no. 1/2, pp. 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1108/JOPP-06-01-02-2006-B001>.
- Schulten, T.** (2012). Pay and other social clauses in public procurement – a European overview. In: *Pay and Other Social Clauses in European Public Procurement*. European Federation of Public Service Unions (EPSU), pp. 5–23.
- Self, P.** (1993). *Government by the Market?*. London: Macmillan.

- Semple, A.** (2014). *Guidance for public authorities on Public Procurement of Innovation* [online]. Procurement of Innovation Platform, ICLEI – Local Governments for Sustainability, Freiburg/Breisgau. [Accessed 18.05.2023]. Available from: <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/en/w/guidance-for-public-authorities-on-public-procurement-of-innovation>.
- Snider, K. F., Rendon, R. G.** (2008). Public procurement policy: Implications for theory and practice. *Journal of Public Procurement*, vol. 8, no 3, pp. 310–333.
- Thai, K. V.** (2001). Public procurement re-examined. *Journal of Public Procurement*, vol. 1, no 1, pp. 9–50.
- Thai, K. V.** (2009). International Public Procurement: Concepts and Practices. In: **Thai, K.V.** (ed.). *International Handbook of Public Procurement*. Boca Raton, FL: Auerbach Publications, pp. 1–24.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 7, 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 7, 2022

ИКОНОМИКАТА: ЛОСТ ЗА ВЛИЯНИЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ В ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ

МИЛЕН ИВАНОВ ЖЕЛЕВ

Анотация. Настоящата статия има за цел да разкрие фрагменти от европейската интеграция на страните от Западни Балкани. Авторът се фокусира върху икономическите инструменти на ЕС като лост за влияние върху процесите по присъединяване на 4 конкретни страни от региона: Албания, Северна Македония, Сърбия и Черна гора. Текстът насочва вниманието на читателя върху последните препоръки на Брюксел за икономически реформи от 2020 г. до днешни дни, като акцентира както върху геостратегическите приоритети на кандидат-членките. За основа на изследването ще послужат индивидуалните доклади на Програмата за икономически реформи за 2021 г. и 2022 г. съответно за всяка разгледана държава. Избраните от автора изследователски методи са анализ на съдържание на официални документи на европейските институции, като е използван дескриптивен подход към практически случаи на всяка отделна страна. За финал авторът ще опита да обобщи въздействието на Брюксел върху икономиките на Тирана, Скопие, Белград и Подгорица.

Ключови думи: Икономически инструменти; Европейски съюз; Западни Балкани; Интеграция.

ECONOMY: THE EUROPEAN UNION'S INSTRUMENT OF INFLUENCE
IN THE WESTERN BALKANS

Milen Ivanov Zhelev

Abstract. The present article aims to reveal fragments of the European integration of the countries of the Western Balkans. The author focuses on the economic instrument of the EU as an instrument of influence, concerning the accession processes of 4 specific countries from the region: Albania, North Macedonia, Serbia and Montenegro. The text directs the reader's attention to the latest recommendations of Brussels for economic reforms from 2020 until the present day, emphasizing both the geostrategic priorities of the candidate member states. The fundamen-

tals of this research will be based on the individual reports of the Economic Reform Programmes for 2021 and 2022 and in particular for each examined country. The research methods chosen by the author are in parallel a content analysis of official documents of the European institutions, as well as a descriptive approach towards the case studies about each country under consideration. Finally, the author will try to summarize the impact of Brussels on the economies of Tirana, Skopje, Belgrade and Podgorica.

Keywords: Economic instruments; European Union; Western Balkans, Integration.

УВОД

Икономиката е съществена част от процесите по разширяване на Европейския съюз и европейската интеграция на страните от Западни Балкани. За постижение на ЕС се счита създаването на най-големия единен пазар в света, включващ зона за свободна търговия, единни митнически политики, свободно преминаване на стоки, услуги и граждани, както и единната европейска валута. За да бъде конкурентноспособна на големите световни сили, европейската икономика обаче има нужда от разширяване на своя периметър на действие. Икономическото развитие, наред с върховенството на закона, правата на човека, демократичните институции и реформите в публичната администрация, са сред т.нар. „първи фундаменти“ в процесите по присъединяване на нови страни-членки. Бежанската криза от войната в Сирия и пътят на мигрантските потоци през Югоизточна Европа катализират вниманието на ЕС върху приобщаването на района Западни Балкани към европейските ценности и достиженията на правото, но и строгите изисквания на съюза. Именно пропуските в границите на всяка страна от региона представя риск не само пред собствената им национална сигурност, но и пред тази на целия съюз. През 2015 г. комисарят Йохане Хан открито заявява: *„Настоящата бежанска криза показва колко е важно тясното сътрудничество между ЕС и страните от Югоизточна Европа. Процесът на разширяване на ЕС, обхващащ Западните Балкани и Турция, е мощно средство за укрепването на принципа на правовата държава и правата на човека в тези страни. Освен това този процес стимулира изграждането на по-силна икономика и регионалното сътрудничество.“* в *Western Balkans and Turkey: enlargement process key to strengthened economic and political stability in the region*, (European commission, 2015).

Научната статия има за цел да разгледа отблизо икономиката като лост за влияние на ЕС върху страните от Западни Балкани и в частност Албания, Северна Македония, Сърбия и Черна гора. Хърватия няма да бъде част от изследването поради факта, че вече е приета за пълноправна страна-членка, а от 1 януари 2023 г. прие еврото за официална валута и успоредно се присъедини към Шенгенското пространство. Другите две страни от региона, които няма

да бъдат разгледани в настоящия текст са Босна и Херцеговина и Косово, тъй като въпреки различията си на този етап изглеждат еднакво отдалечени от процесите по присъединяване в ЕС с официален статут на потенциални-кандидатки (*Информационни фишове за Европейския съюз* Европейски парламент, 2023).

Когато говори за лост на влияние, настоящият текст се опитва да анализира критично ролята на ЕС в икономиките на изследваните 4 страни. В сферата на политическия анализ вероятно процесите на икономическо взаимодействие между съюза и страните може да се определи като двустранно сътрудничество, от което и двете страни имат най-малкото финансова полза. И ако разширяването на обсега на ЕС върху нови територии на Стария континент е класически пример за съзнателно използване на „мека сила“ (Batt, 2006), то за критиците на съюза икономическите критерии за присъединяването на нови страни членки към ЕС се разглежда като форма на зависимост и дори подчиненост в контекста на приемането им в НАТО (напр. Волгин, 2015). Статията ще се опита да разгледа конкретните инструменти, чрез които ЕС от една страна подпомага развитието на Албания, Северна Македония, Сърбия и Черна гора, но от друга ги задължава за конкретни действия във вътрешнополитически план. Официалните позиции на държавните институции на изброените страни ще бъдат разгледани в друг текст, настоящият ще се фокусира изцяло върху конкретните насоки на Брюксел към Тирана, Скопие, Белград и Подгорица.

Използваната методология ще бъде анализ на съдържанието на официални документи на европейските институции, като е избран дескриптивен подход към практически случаи на всяка отделна страна. Направен е преглед на емпирични данни от доклади на Програмите за икономически реформи (ERP factsheet, 2018), като целта е акцентът да падне върху тях като икономически инструменти за влияние на ЕС към страните от Западни Балкани. Конкретни икономически реформи са поставени като условие за присъединяване на членки в съюза, което не оставя голям избор за суверенни решения на страните-кандидатки.

Най-общо казано условието за приемане на страните е разработването на функционираща пазарна икономика. Извън терминологията в официалните документи на ЕС, любопитно е да се размишлява как функционерите на европейските институции биха дефинирали практическото достигане на страните от Западни Балкани до подобно състояние. Тъй като има ясно разграничими модели на пазарни икономика и няма критерий, индикиращ кой модел е най-подходящ, или съответно как да се достигне до него (Senior Nello, 2012, pp. 422–423). На този етап по-скоро никоя от страните в региона не се смята за „функционираща пазарна икономика“, като главните опасения и на изследователите, и на ЕК са свързани с т.нар. завладяна държава, слабо управление,

лошо върховенство на закона и широко разпространена корупция на високо ниво. И ако финансовите помощи на ЕС зависят от подобренията в тези показатели на управление, малкият успех в постигането на тези цели е симптоматичен (Bartlett, 2020).

Тук някъде изниква дилемата за добрия самарянин, защото голяма част от въпросните европейски помощи сякаш потъват в корупционни канали или иначе казано отдалечават страните от европейската им интеграция. Подобни ерозиращи демокрацията феномени в отделните страни от региона често се обясняват с универсалния стереотип за „балкански манталитет“. Зад тази черупка обаче се крие матрица от неформални мрежи, използвани за различни цели като: обмяна на идеи, информация, познания, подсигуряване достъп до пазар, компенсиране липса на върховенство на закона, използване като защитна черупка срещу политическо влияние, но най-често за избягване на формални институционални разходи и дори подсигуряване на лични психологически ползи (Efendic and Ledency, 2019).

Не на последно място, като причина за слабите резултати на редица кампании на европейските институции за интеграция на страните от Западни Балкани могат да се посочат и слабата заинтересованост на някои страни-основателки на ЕС. Христоматиен пример е Франция, чийто малки стратегически усилия в преследването на кохерентна политика към региона, ниско медийно отразяване и понякога дори враждебни обществени настроения са показателни. Дори държавните институции в Париж негласно потвърждават „липса на стратегическа роля и витален интерес“ на Франция спрямо страните в региона (Wunsch, 2020).

Настоящата статия ще се опита да докаже хипотезата, че малкият прогрес на европейската интеграция на разгледаните страни от Западни Балкани се дължи както на местната им специфика, така и до голяма степен на сложните и донякъде тромави европейски процедури. Прословутата условност в преговорите за присъединяване към ЕС често е съпътствана от системни бюрократични спънки, отговорността за които е изцяло на Брюксел.

ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТРУМЕНТИ ЗА ВЛИЯНИЕ НА ЕС В РЕГИОНА

За основа на изследването ще послужат индивидуалните доклади на Програмите за икономически реформи съответно за всяка разгледана страна. Преди това обаче текстът ще направи кратка ретроспекция на вече съществуващите икономически инструменти за влияние на ЕС, довели до създаването на въпросните програми. На първо време би било полезно за читателя да прави разлика между Програмите за икономически реформи на страните от Западни Балкани и Турция и *Националните програми за реформи и програми за*

стабилност или конвергенция (виж *График на европейския семестър* Европейска комисия, 2023а; Европейска комисия, 2023в), които се отнасят до актуалните страни-членки в ЕС. Самото присъствие на тази забележка е признак на пословичната бюрократичност на европейските институции, които често развиват политическата си отговорност с действието или бездействието на множество ведомства, които функционират без необходимата информационна кампания и дейността им често остава, макар и неумишлено, непозната за европейските данъкоплатци. Сякаш скрита от обикновения гражданин остава и ролята на *Европейския семестър*, създаден през 2011 г., за да координира икономическите политики на ЕС (Координация на икономическите и фискалните политики на Европейската комисия, 2023). Макар страните от Западни Балкани да не са пълноправни членки на съюза, няма как актуалните геостратегически приоритети на Брюксел да не касаят и посоката на тяхното развитие. Аксиоматичен пример е *Механизмът за възстановяване и устойчивост* с Възстановяване от коронавируса (Европейска комисия, 2023б), възникнал като следствие от пандемията КОВИД-19 в посока екологичния и цифров преход на Съюза. Създаден през 2021 г., той отчита своята дейност чрез публично достъпни доклади относно изпълнението му като например *Доклада на Комисията до Европейския парламент и Съвета относно изпълнението на Механизма за възстановяване и устойчивост* (Европейска комисия, 2022), но някои критици и/или евроскептици съзират лобистки поправки в него в защита на интересите на конкретна страна, бизнес или цели дялове от енергетиката например (Илиев, 2021). Тъй като икономическата политика а на ЕС се отразява пряко върху страните от Западни Балкани, то европейските чиновници изготвят подробен анализ на всяко тримесечие в региона, като докладите следят под лупа икономическите показатели на всяка страна, например: *EU Candidate Countries' & Potential Candidates' Economic Quarterly (CCEQ) – Western Balkans and Türkiye. 4th Quarter 2022* (European Commission, 2023с).

Понастоящем компании с произход ЕС са най-големият инвеститор в региона Западни Балкани, като преките чуждестранни инвестиции оттам от 2013 г. до 2018 г. например са над 10 милиарда евро според *EU – Western Balkans Strategy* (European Union, 2018). Разбира се, процесът е взаимноизгоден, тъй като регионът предлага пазар с над 18 милиона потребители, а потенциалът пред него е далеч от разгърнат.

На 6 октомври 2020 г., на извънредно заседание на Комисията по външни работи на Европейския парламент, в Брюксел е приет пакета „Разширяване“, както и всеобхватен план за региона *Западни Балкани: икономически и инвестиционен план за подпомагане на икономическото възстановяване и сближаване* (Европейска комисия, 2020). Официално последният цели дългосрочното икономическо възстановяване на региона, подкрепата за екологичен и цифров преход и насърчаването на регионална интеграция и сближаване с

Европейския съюз. Освен икономически, планът е инвестиционен, което цели дълбоко навлизане на европейския бизнес на терен. Важна подробност е, че в същия ден Европейската комисия приема и пакета за разширяването за 2020 г., което представлява годишна оценка на изпълнението на основните реформи в партньорите от Западни Балкани и Турция. Това на практика значи, че препоръките за икономически реформи и тези в сферата на върховенството на закона всъщност стават със задължителен характер спрямо страните-кандидатки за членство в ЕС. Т. нар. критерии за присъединяване от Копенхаген, които представляват практически условия за влизане в ЕС, могат да се разделят на 3 (Европейски консерватори и реформисти, 2019, с. 9):

- политически критерии: стабилни институции, които са гаранция за демокрация, правова държава, права на човека и зачитане и защита на малцинствата;
- икономически критерии: функционираща пазарна икономика и капацитет за справяне с конкуренцията и пазарните сили;
- административна и институционална способност за прилагане на достиженията на правото на ЕС и способност за поемане на задълженията, произтичащи от членството.

От 2015 г. ЕК въвежда нова методология на процесите за приемане на нови страни-членки, като на преден план застават ключовите ценности на ЕС като правова държава, основни права, укрепването на демократичните институции, реформата на публичната администрация, както и икономическото развитие и конкурентноспособност. И ако още тогава насрочената 2025 година за приемане на страните от Западните Балкани в ЕС 2025 изглежда нереалистична, то и днес големите предизвикателства пред страните в региона остават актуални: разрешаване на политическите конфликти като първа стъпка за икономически просперитет, лошото управление, развитието на свързаност и инфраструктура, както и липсата на индустриална база (Besimi, 2016). И ако през 2018 г. европейското бъдеще на страните от региона се смята за сигурно след утвърждаването на Стратегията на ЕК *Надеждна перспектива за разширяване и засилен ангажимент на ЕС за Западните Балкани* (2018) от срещата на върха в София, то почти 5 години по-късно, след преживяна глобална здравна пандемия, тепърва бушуваща война в Украйна и прогнози за глобална рецесия в обозримо бъдеще (Иванова, 2023), то прогресът на предприемаческите процеси изглежда малък или нищожен. От ЕС обаче сякаш не забелязват това, концентрирани върху множеството си показатели за напредък на страните от Западните Балкани. Сред тях са 6 водещи инициативи, които групират преговорните глави в тематични клъстери - *New Perspectives for the Western Balkans* (European Conservatives and Reformists, 2022):

1. Основни теми;
2. Вътрешен пазар;

3. Конкуентоспособност и приобщаващ растеж;
4. Зелена програма и устойчива свързаност;
5. Ресурси, селско стопанство и сближаване;
6. Външни отношения.

Всяка от тези 6 точки ще бъде разглеждана като едно цяло, а не като част от всяка преговорна глава, както е било допреди. Всеки отворен клъстер определя критерии за затваряне на преговорна глава. И ако Икономическият и инвестиционен план цели дългосрочно възстановяване чрез зелен и дигитален преход - *Economic & Investment Plan for the Western Balkans* от декември 2022 г. (European Union, 2022), то имплементирането на реформи открито заявява за цел доближаването на Западните Балкани до единния пазар на ЕС. Авторът на статията е пробвал да илюстрира 6-те водещи инициативи и съдържащите се в тях 10 приоритета на Икономическия и инвестиционен план за Западните Балкани в следната графика.

Графика 1. Водещите инициативи и съдържащите се в тях 10 приоритета на Икономическия и инвестиционен план за Западните Балкани от 2020 г.

Комисията планира да изследва разходите, ползите и последствията от следването на 10-те ключови приоритети в контекста на зеления и дигитален преход в *Questions and Answers: Economic and Investment Plan for the Western Balkans* (European Commission, 2020) Размерът на отпуснатите за целта грантове надвишава 9 милиарда евро от *ИПП II: Инструмент за предприсъединителна помощ на ЕС за периода 2014-2020 г.* (Европейски съюз, 2020) за периода 2021-2027 г. Може да се заключи, че Икономическият и инвестиционен план не е алтернатива на Планът за разширяване, двете програми са интегрална част от пътя на Западните Балкани към приемане в ЕС.

ПРОГРАМИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РЕФОРМИ

Програмите за икономически реформи (ПИР) са един от ключовите аспекти на актуалните процеси по разширяване на Европейския съюз, ето защо всяка година от 2015 г. насам икономическият и финансов диалог между ЕС, от една страна, и Западни Балкани и Турция, от друга, приема конкретни политически насоки за развитие (European Commission, 2018; 2023a). Дългосрочната задача на изискваните реформи е постигането на макроикономическа стабилност, данъчна устойчивост, дългосрочен растеж и конкурентоспособност. За целта от Брюксел подготвят ежегодни икономически доклади, подготвени от Генералната дирекция „Икономически и финансови въпроси“ на ЕК (European Commission, 2023b) чиято цел е имплементирането на политики, препоръчани от ЕК, СЕ и ЕП. Макар докладите да имат статут на неофициални документи, които не на всяка цена представляват вижданията на европейските институции, процесите по присъединяване към ЕС на страните от Западни Балкани и европейската им интеграция зависят от тях. Логично в документите не фигурира Хърватия, но любопитно е, че там участва Турция. Основната разлика, от чисто икономическа гледна точка, са поправимото ниво на инфлация в страните от Западни Балкани, докато в Турция има галопиращо покачване на цени и съответно надвишаваща допустимите норми инфлация. Настоящата работа ще се фокусира върху 4 страни: Албания, Северна Македония, Сърбия, Черна гора. Без да се изключва миналото на всяка страна и прогнозите за бъдещо развитие, конкретно разглежданите в този текст доклади ще бъдат за 2 последователни години: *2021 Economic Reform Programmes of Albania, Montenegro, North Macedonia, Serbia, Turkey, Bosnia and Herzegovina and Kosovo: The Commission's Overview and Country Assessments* и *2022 Economic Reform Programmes of Albania, Montenegro, North Macedonia, Serbia, Turkey, Bosnia and Herzegovina and Kosovo: Commission's Overview and Country Assessments* (European Commission, 2021; 2022).

Докладът от юли 2021 г. е концентриран върху негативния ефект на пандемията КОВИД-19 спрямо икономическия растеж на разглежданите страни.

Именно устойчиво възстановяване от въпросната криза е цел на структурните реформи по европейски препоръки. Извънредната ситуация е добър повод на ЕС да демонстрира своята т.нар. „мека сила“ чрез финансова подкрепа към характерния с бедността си регион Западни Балкани. В допълнение към финансирането от Международния валутен фонд и други международни финансови институции, ЕС отпуска 750 милиона евро макро-финансова помощ на 5 страни от Западни Балкани – разглежданите от настоящата работа 4 страни + Косово. Въпросните 750 милиона са част от по-големия пакет 3,3 милиарда евро подкрепа към региона, обявен от ЕС през април 2020 г. В дългосрочен аспект, ЕС представя икономически и инвестиционен план, който подготвя значителен инвестиционен пакет и мобилизира 9 милиарда евро финансиране за региона на Западни Балкани. Като застрашени от предизвикателствата в годишния доклад са посочени следните политики:

- Фискална политика, която да послужи за смекчаване на кризата за неопределен период от време.
- Краткосрочни фискално-структурни реформи за укрепване устойчивостта на дълга в средносрочен план.
- Обследване и справяне с кризата във финансовия сектор.
- Оптимизация на регулаторната и институционална среда с цел премахане на пречките пред частния сектор и конкуренцията.
- Борба с високия дял неформална икономика (сив сектор).
- Неефективно използване на енергийни източници.
- Липса на икономическа интеграция за реализиране потенциала на региона.
- Ниска активност по отношение интеграцията на жени в пазара на труда.
- Поддържане социалната политика към най-бедните сегменти на популацията.
- Увеличаване инвестициите в човешкия капитал и образование.

Докладът от юни 2022 г. счита нивото на имплементиране на препоръките от доклада за 2021 г. за влошен във всяко отношение. Това е отчасти свързано с връщането към препоръки за по-предизвикателни реформи след фокуса върху краткосрочните мерки, свързани с пандемията КОВИД-19 през 2020 г. Този път акцент върху препоръките не би трябвало да бъде напредъка на страните от Западни Балкани и Турция, а отпечатъкът на войната на Русия срещу Украйна върху плановете на разглежданите страни за икономически реформи. Тук обаче възниква обструкция: всеки индивидуален доклад за отделна страна е публикуван на 31 януари 2022 г., броени дни преди руската инвазия в Украйна от февруари същата година. Въпреки, че годишният доклад е публикуван през юни 2022 г., то неговите препоръки и заключения със сигурност губят значима част от своята валидност през 4 месеца на война в Украйна, макар да е включена по един или друг начин в документа. Когато

се изследват процесите на европейска интеграция, пословичната тромавост на европейската администрация и институции трябва да се разглежда не като чиновническа небрежност, а като системен проблем, носещ лоша репутация на съюза като цяло.

Междувременно война от подобен мащаб на Стария континент е подходящ повод за ЕС да използва икономическия и финансов диалог като инструмент за геополитическо влияние под формата на споделяне на опит, обсъждане на политически стратегии и съвместно постигане на консенсус относно приоритетни реформи. В програмите към страните от Западни Балкани, чийто макрофискални прогнози не са адаптирани към войната, голяма част от предложените реформи остават актуални, което показва многопластовата свързаност, както на процесите по присъединяване на нови страни-членки, така и на текущия военен конфликт. От ЕС заявяват поемане на по-голяма отговорност по въпросите за сигурността, които включват по-голяма енергийна диверсификация и ускоряване на зеления цифров преход. Шокът на войната в Украйна има очевидни последици за разглежданите в доклада страни, но те се различават по преките и непреки търговски връзки на всяка страна, тяхната енергийна интензивност, ръстът на инфлацията за цени на хранителни продукти и ролята на туризма. И макар прогнозите на ПИР за низходяща тенденция по отношение на растежа да предхождат избухването на войната, отново те очакват предимно намаляване на дефицитите за страните от Западни Балкани в периода 2022-2024. Дискурсът в доклада на европейските институции от 2022 г. е базиран върху средносрочни ПИР, подадени годишно от всички страни-кандидатки и потенциални кандидатки. Целите отново са конкурентоспособност и дългосрочен растеж, а инструментите – макроикономическа рамка и такава за данъчна политика, както и план за структурни реформи.

И ако приоритетите за структурни реформи остават релевантни спрямо икономическите предвиждания на ЕК от май 2022, то прогнозите за растеж са очаквано повлияни от икономическия срив, следствие на войната, евентуално бъдещо разпространение на пандемията КОВИД-19, прекъсванията по снабдителната верига, глобалният инфлационен натиск и вероятното затягане на финансовия пазар. Основните предизвикателства пред региона според годишния доклад от 2022 г. са:

- Фискална политика, смекчаваща неблагоприятното въздействие на пандемията КОВИД-19 и войната.
- Промяна на бюджета към растеж, политика на възстановяване чрез цифров и зелен преход.
- Фискално-структурни реформи с приоритет засилване на средносрочна устойчивост на дълга.
- Обследване и справяне с нарастването на инфлацията и въздействието на неблагоприятните шокове върху финансовия сектор.

- Т.нар. spill-over ефект на войната в Украйна, променяща хоризонта от рискове пред икономиките на няколко фронта.

- Липсата на регионална икономическа интеграция в Западни Балкани, която пречи на региона да осъществи пълния си потенциал.

- Ниска активност на работна ръка, особено сред жени, млади хора, в съчетание с други ключови проблеми в пазара на труда.

- Подобряване социалното разходване спрямо най-бедните сегменти на популацията.

- Увеличаване инвестициите в човешкия капитал и образование.

- Всеобхватно покритие и равен достъп до базово здравеопазване за всички.

В следващите страници ще бъдат разгледани годишните доклади на ПИР за 2021 г. и 2022 г., съответно за Албания, Северна Македония, Сърбия и Черна гора.

АЛБАНИЯ

Доклад на ПИР за 2021 г. относно Албания

Според доклада на ПИР от 2021 г., икономиката на Албания се е свила с по-малко от първоначално прогнозираното. Очаква се възстановяване с до 5% растеж през 2021-2023 г. благодарение на частното потребление, износа и инвестициите. Целта е капиталовите разходи да поддържат фискален дефицит над 6% от БВП през 2021 г., а през 2022 г. съкращения на разходите за намаляване наполовина на дефицита и постепенно намаляване съотношението на държавния дълг. Като всички страни от Западни Балкани, Албания е изправена пред сериозни предизвикателства. За да се постигне фискална консолидация, докладът препоръчва по-добро управление на задълженията и увеличени приходи. Сред посочените цели са оптимизация на публичните разходи и подобряване на бизнес климата. Въпреки че броят на завършилите висше образование нараства, дялът на възрастното население без квалификация и процентът млади хора, които нито работят, нито учат, нито се обучават, остават високи. Разходите за социална защита и здравеопазване са недостатъчни за намаляване на бедността и социалното изключване. Счита се, че политическите насоки, посочени в заключенията от Икономическия и Финансов диалог, проведен в страната през май 2020 г., са частично имплементирани. Анализът върху ключовите предизвикателства в програмата остава незавършен. Макар някои мерки за реформи да са в съответствие с приоритетите, определени от ЕК, някои проблеми не са адекватно разрешени. ПИР за Албания оценява икономическото свиване през 2020 г. на 4,4%, едва наполовина от предишно прогнозираното, докато последните данни потвърждават дори

по-ниско свиване на 3,3%. Предвижда се икономиката на страната да се възстанови до средно 5% растеж между 2021 г. и 2023 г., като това да се дължи на широкообхватно възстановяване на частното потребление, износа и инвестициите. Тези икономически перспективи разчитат на оптимистични прогнози за публични инвестиции, но могат да станат обект на низходящи рискове, произтичащи от пандемията КОВИД-10 и политическия цикъл.

Доклад на ПИР за 2022 г. относно Албания

Въпреки избухването на войната в Украйна, през 2021 г. икономическото възстановяване на Албания се оценява като по-добро от очакваното. ПИР отчита 8,7% растеж на икономиката през 2021 г. и достигане до нива отпреди кризата на повечето сегменти. Възстановяване на износ, добри резултати в сферата на туризма, високи публични инвестиции и продължаващата политика за настаняване, спомагат процеса по възстановяване. Така пазарът на труда си възвръща почти всички позиции, загубени по време на КОВИД-19 пандемията. Предвиждат се стабилен растеж и постепенна фискална консолидация чрез по-ниски капиталови разходи през 2023 г. Препоръчва се още създаване на фискални буфери като мярка срещу бъдещи икономически шокове. Сред предизвикателствата продължава да бъде влошената бизнес среда от структурни слабости, високият дял на възрастни с ниски умения и на млади хора, които не работят, не учат и не се обучават. Бедността и социалното изключване остават високи, разходите за социална защита и здравеопазване са все така недостатъчни. Въпреки това, препоръките от многостранния диалог на 2021 г. се смятат за частично изпълнени. Смята се още, че ключовите предизвикателства, идентифицирани от ПИР съответстват на тези, идентифицирани от ЕК, но анализът им е непълен. Прогнозата за растеж през 2021 г. е възходящо преразгледана до 8,7%. Между 2022 г. и 2024 г. се очаква икономически растеж от средно 4%, воден от широкообхватно възстановяване на домакинското потребление, износа и частните инвестиции. Като основни негативни рискове се считат оптимистичните прогнози за нетния износ, докато предполагаемият висок ръст на частните инвестиции изисква структурни реформи. Отчетена е възходяща тенденция на инфлацията, но не се очаква тя да надхвърли целта си в средносрочен план. Очаква се тенденцията за намаляване на дефицита, която бе временно прекъсната от пандемията КОВИД-19, да се възвърне. И през тази година се отчита, че уязвимостта на Албания от увеличаващия ѝ се външен дълг се смекчава от солиден валутен обмен (форекс), като този път освен концесионния дълг, роля играе и дългосрочният такъв. Финансовият сектор продължава да се възстановява и качеството на портфейла като мярка за средно представяне се подобрява, но високото използване на чуждестранни валути остава риск, отбелязват още от ПИР.

5.1. Доклад на ПИР за 2021 г. односно Северна Македонија

Според доклада на ПИР за 2021 г., ускорјавачиот икономически растеж на Северна Македонија е рязко спрян од пандемијата КОВИД-19. Програмата за икономически реформи за страната очаква възстановяване на икономическата активност от 2021 г. въпреки пораженията върху публичните финанси от 2020 г. Сред предизвикателствата пред Северна Македонија е липсата на прозрачна и целева фискална политика. Има нужда от значителни подобрения в управлението на публичните инвестиции поради слабото имплементиране на капиталовите разходи в бюджета. Местните компании страдат от ниски нива на производителност, растежът им е бавен. Това е пречка пред конкурентоспособността и интеграцията им в глобалната икономика. Мащабите на сивия сектор продължават да са пречка пред бизнес средата, тъй като създават нелоялна конкуренция от страна на нерегистрирани компании. Образователната система не предоставя достатъчно умения и знания на младите хора, за да участват с тях активно на пазара на труда. Счита се, че съвместните политики, върху които е дадено съгласие от Икономическия и Финансов диалог от 19 май 2020 г., са частично изпълнени. Въпреки това, очаква се растеж от 4,6% в периода 2021–2023 г.

Доклад на ПИР за 2022 г. односно Северна Македонија

Според доклада на ПИР от 2022 г., икономиката на Северна Македонија се възстановява през 2021г., като се очаква растежът постепенно да се ускори в капиталови разходи. Липсва подобрене заради слабости в управлението на публичните инвестиции. Нестабилната бизнес среда в страната задушава конкурентоспособността на местните компании, инвестициите и интеграцията на глобалната снабдителна верига. От ПИР смятат руската агресија срещу Украйна като повод за спешно ускорјаване на прехода към чиста енергия в Северна Македонија и средство за повишаване на енергийната сигурност. Образователната система в страната продължава да не предава на младите хора ключови компетентности като умения и знания, чрез които да участват активно на пазара на труда. Въпреки това, се смята, че съвместно приетите политики на Икономическия и Финансов диалог от 12 юли 2021 г. са частично имплементирани. От ПИР очакват увеличена динамика на растежа, главно задвижена от домашното потребление. Прогнозите на Брюксел за Северна Македонија са по-скоро оптимистични, след като финансовият сектор е останал стабилен

през 2021 г. Отчита се подобрене на публичните финанси в средносрочен план. Препоръчва се на страната да стабилизира дълга чрез ограничаване на текущите разходи. Като мярка срещу рисковете за спад на икономическото възстановяване се посочват постепенни фискални реформи в средносрочен план. Да се разработи ново законодателство за професионалното образование и обучение с фокус върху включването, нуждите на пазара на труда и нова методология за финансирането на ПОО. Да се продължат усилията за укрепване достъпа до активна социална политика относно пазара на труда, особено касаещи нискоквалифицирани безработни и хора в уязвимо положение.

СЪРБИЯ

Доклад на ПИР за 2021 г. относно Сърбия

ПИР отбелязва относително леко икономическо свиване през 2020 г. в Сърбия, но предвижда силно възстановяване през 2021 г. и последващ растеж с темпове, като тези отпреди кризата. Икономическите резултати на страната се оказват сред най-благоприятните в Европа. Сред факторите за техния успех са силният импулс преди кризата, фискални и парични мерки за смекчаване, секторната структура на икономиката с ограничена зависимост от туризма, и относително ниската строгост на ограничителните мерки. Фискалната стратегия предполага силно подобряване на бюджетния баланс и намаляване на съотношенията дълг и БВП още през 2021 г., което обаче не се отчита публично. За закрепване на фискалната стабилност се препоръчва надеждна рамка и реформи. В доклада се посочва, че Сърбия постига значителен прогрес в намаляването на регулаторната и административна тежест за бизнеса, но бизнес средата трябва да бъде допълнително подсилена като за целта се намали бюрокрацията и подобри предвидимостта на прилагането на законодателството. Отчита се още, че страната остава силно зависима от въглищата и ѝ липсва кохерентна дългосрочна стратегия, обединяваща цели на енергетика и климат. Преходът от училище към работа е оценен като значително по-труден спрямо средния за ЕС и остава да се преодолеят структурните пречки. Осезаемата фискална и финансова помощ значително смекчава икономическите ефекти от пандемията КОВИД-19 през 2020 г., докато конкретните политически препоръки, заложили в икономическия и финансов диалог от май 2020 г., са частично изпълнени. Програмата за Сърбия е частично приведена в съответствие с приоритетите, определени от ЕК. Частта, покриваща структурни реформи, остава до голяма част непроменена от изминалата година, което показва забавяне в изпълнението. Липсата на реформи относно прехода към чиста енергия и енергийна ефективност, както и представената диагностика за образование, заетост и социални политики, търпят критики в доклада.

Доклад на ПИР за 2022 г. относно Сърбия

Важно уточнение относно доклада за Сърбия от 2022 г. е, че той е публикуван на 31 януари 2022 г., тоест броени дни преди руската инвазия в Украйна. Ето защо тя не е взета предвид в икономическите препоръки за страната, макар Сърбия да е особено засегната от конфликта поради стратегическите си връзки с Русия. Без да е могла да предвиди войната и след силен скок за Сърбия през 2021 г., ПИР прогнозира още по-бърз икономически растеж за страната в периода 2022 – 2024 г., отколкото преди пандемията КОВИД-19. Предвижда се фискална стратегия с постепенно връщане към бюджет, близък до баланса в средносрочен план. За фискална устойчивост, препоръчва се надеждна рамка, подкрепена от реформи. Отбелязва се обаче, че Сърбия остава силно зависима от въглища. Макар да е стартирала работа за справяне с това, все още няма разработена дългосрочна стратегия, съчетаваща в себе си енергийни и климатични цели. Подобно на другите страни в региона, висок остава процентът млади хора, които не работят, не учат или не се обучават. Счита се, че политическите препоръки в заключенията от Икономическия и Финансов диалог от миналогодишния доклад са частично изпълнени. И макар да не може да се пренебрегнат значими геополитически събития като войната на Русия срещу Украйна, ПИР представя изчерпателен поглед върху икономическите рискове преди въздействието на конфликта и включва подробен алтернативен макроикономически сценарий. През втората половина на 2021 г., инфлацията на потребителските цени се повишава, което се очаква да продължи до средата на 2022 г. и след това тя да бъде целесъобразна през 2023 г. и 2024 г. Текущият дефицит на икономиката се е увеличил леко през 2021 г. и ПИР прогнозира той да се разшири леко през 2022-2024 г. Нетният поток на преки чуждестранни инвестиции продължава да играе централна роля за външната устойчивост и конкурентоспособност. Финансовият сектор отбелязва допълнителен ръст на кредитирането, като същевременно запазва стабилни макропруденциални показатели, се казва още в доклада на ПИР.

ЧЕРНА ГОРА

Доклад на ПИР за 2021 г. относно Черна гора

Черна гора не успява да предаде Програмата си за периода 2021-2023 г. на ЕК до крайния срок в края на януари 2021 г. Това се случва едва на 1 април същата година, когато правителството го приема. Предварителните макроикономически и фискални показатели са изменени в окончателната версия, освен това липсват статистически таблици, които да позволят на ЕК обективна оценка, отчитат от ПИР. Въпреки това, прогнозата за възстановяване на

икономиката е оптимистична. През 2020 г. реалният БВП на страната спада с приблизително 15,2% поради ограниченията в контекста на КОВИД-19 и отражението им върху икономиката, зависеща от туризма. Очаква се още през 2022 г. икономиката да се върне на предкризисното си ниво, за което се смята, че, заедно със завършването на първия участък от магистралата Бар-Боляре, би довело до растеж. Сред предизвикателствата пред Черна гора са консолидацията на публичните финанси, като тежестта на държавния дълг остава най-високата в региона. Трябва да се подобри още фискалното управление на страната и регулаторната среда на местните власти спрямо бизнеса. Инфлацията се очаква да остане ниска, но дефицитът в икономиката остава. Подобно на другите страни от Западни Балкани, сивата икономика пречи на развитието на Черна гора, а неблагоприятните резултати на пазара на труда подкопават потенциалния растеж и подобряването на стандарта на живот.

Доклад на ПИР за 2022 г. относно Черна гора

ПИР на Черна гора за 2022 г. предвижда реалният БВП да се възстанови напълно до нивото си отпреди кризата с пандемията КОВИД-19 преди 2022г. и да поддържа стабилен растеж след това. Фискалната стратегия на Програмата за икономически реформи ще търси стимулация през 2022 г., и консолидация, базирана на съкращаване на разходите. Главните предизвикателства пред страната включват постепенното премахване на фискалната подкрепа и съответно тежестта на държавния дълг, както и укрепването на дългосрочната устойчивост на публичните финанси. Това изисква подобрения във фискалното управление и управлението на публичните инвестиции. Препоръчва се регулаторната среда да стане приятелска към бизнеса, а сивата икономика да се намали като размер и обхват. Докладът констатира, че неблагоприятният пазар на труда поражда обструкции пред потенциалния растеж и подобряването на жизнения стандарт. Въпреки това, смята се, че Черна гора е изпълнила частично политическите насоки, приети на съвместния икономически и финансов диалог през 2021 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

През май 2022 г. в Брюксел се провежда редовния икономически и финансов диалог между представители на страни-членки от ЕС, Западните Балкани и Турция, Европейската комисия и Европейската централна банка - *Joint Conclusions of the Economic and Financial Dialogue between the EU and the Western Balkans and Turkey* (Council of the European Union, 2022). Освен въпросите за общественото здраве (следствие на пандемията КОВИД-19), икономическите и социални предизвикателства, участниците на форума застават

зад обща позиция, осъждаща руската агресия в Украйна. Страните в диалога изразяват готовност да смекчат неблагоприятните въздействия на подобни негативни феномени върху икономиката, чрез фискални и финансови мерки докато се установи устойчив и самостоятелен процес на възстановяване. Целта на диалога обаче е далеч по-прозаична: практическа подготовка на страните от Западни Балкани и Турция за бъдещото им участие в *Европейския семестър*, вече опомнат в настоящия текст (Европейска комисия, 2023). За протокола е отчетено, че заради крайния срок от подаване на информация за ПИР 31 януари, ефектите от войната на Русия срещу Украйна не са взети предвид. Парадоксално, Босна и Херцеговина дори изпуска въпросния краен срок за доклад, което буди разочарование в участниците и, подобно на Косово, скептицизъм относно скорошното присъединяване на страните в ЕС.

За безпристрастния наблюдател това би значело само едно: голяма част от програмните документи на ЕС спрямо страните от Западни Балкани имат фиктивно значение, тъй като въпросната война нито е допусната, нито избухването и променя генералния дискурс на политиката по интеграция на нови страни членки и в частност икономиките им като интеграционен инструмент. А този дискурс би трябвало да търпи промени при глобални катаклизми като например въпросната война на Стария континент, особено когато се борави с точни числа за икономиките на всяка страна от региона Западни Балкани. Бавният напредък на страни като Косово и Босна и Херцеговина по пътя към ЕС пък сякаш кореспондира с нестабилното им държавно устройство от самото създаване на тези крехки държави.

Любопитно е, че от ЕК изискват от страните в Западни Балкани и Турция ПИР за периода 2022-2024 – *Economic Reform Programmes* (European Commission, 2023a), което вероятно светва червена лампа пред обективния анализатор, че предишните едногодишни доклади не са изгълнили своята първоначална идея. Липсата на резултат от конкретни икономически мерки в годишните доклади сякаш не просто ги лишава от съдържание, но директно ги обезсмисля. И ако всички икономически програми и препоръки са вписани с градивна критика и се отчита прогресът на страните в някои сфери, то съществената цел на диалога – европейската интеграция на страните от региона, стои с много въпросителни. Непредсказуеми феномени като пандемията КОВИД-19 сякаш показват липсата на гъвкавост у европейските институции да адаптират предприєдинителните процеси в страните от Западни Балкани към тях, а взривоопасни геополитически трусове като войната в Украйна сякаш са по-склонни да предизвикат реални промени по разширяването на ЕС и сферите му на влияние, отколкото официалните бюрократични критерии за затваряне на преговорни глави. Това, разбира се, не води задължително до евроскептични настроения сред населението на Балканите или пък до лош развой на процесите по присъединяване, но доброто на ЕС изисква оптимиза-

ция на европейските процедури по приемане на нови страни-членки с оглед на динамичната политическа ситуация. Настоящата статия успешно доказва, че именно европейската бюрокрация е до голяма степен отговорна за слабия напредък на изследваните страни от Западни Балкани по пътя им към интеграция и членство в ЕС.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Волгин, Петър (2015). Морковът ЕС се използва, за да бъдат вкарани държавите от Западните Балкани в НАТО [онлайн видео]. *Pogled.info*, 23.05.2018, 21:26 [преглед на: 8 февр. 2022], Достъп от: <https://pogled.info/tv/alternativen-pogled/petar-volgin-morkovat-es-se-izpolzva-za-da-badat-vkarani-darzhavite-ot-zapadnite-balkani-v-nato.94738>.

[Volgin, Petar (2015). Morkovat ES se izpolzva, za da badat vkarani darzhavite ot Zapadnite Balkani v NATO [onlayn video]. *Pogled.info*, 23.05.2018, 21:26 [pregled na: 8 fevr. 2022], Dostap ot: <https://pogled.info/tv/alternativen-pogled/petar-volgin-morkovat-es-se-izpolzva-za-da-badat-vkarani-darzhavite-ot-zapadnite-balkani-v-nato.94738>.]

Европейска комисия (2018). *Надеждна перспектива за разширяване и засилен ангажимент на ЕС за Западните Балкани: съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите COM/2018/065 final* [онлайн], Страсбург, 6.2.2018 [преглед на: 8 февр. 2023]. Достъп от: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0065>.

[Evropeyska komisia (2018). *Nadezhdna perspektiva za razshiryavane i zasilen angazhiment na ES za Zapadnite Balkani: saobshtenie na Komisiyata do Evropeyskia parlament, Saveta, Evropeyskia ikonomicheski i sotsialen komitet i Komiteta na regionite COM/2018/065 final* [onlayn], Strasburg, 6.2.2018 [pregled na: 8 fevr. 2023]. Dostap ot: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0065>.]

Европейска комисия (2020). *Западни Балкани: икономически и инвестиционен план за подпомагане на икономическото възстановяване и сближаване, 6 октомври 2020: съобщение за медиите* [онлайн] [преглед на: 8 февр. 2022], Достъп на: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_20_1811.

[Evropeyska komisia (2020). *Zapadni Balkani: ikonomicheski i investitsionen plan za podprotagane na ikonomeshkoto vazstanovyavane i sblizhavane, 6 oktombri 2020: saobshtenie za mediite* [onlayn] [pregled na: 8 fevr. 2022], Dostap na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_20_1811.]

Европейска комисия (2022). *Доклад на Комисията до Европейския парламент и Съвета за напредъка на България по механизма за сътрудничество и проверка* [онлайн]. Брюксел, 1.3.2022 г. COM(2022) 75 final. Служба за публикации на Европейския съюз [прегледана: 8 февр. 2023]. Достъп: https://commission.europa.eu/system/files/2022-03/com_2022_75_1_bg.pdf.

[Evropeyska komisia (2022). *Doklad na Komisiyata do Evropeyskia parlament i Saveta za napredaka na Bulgaria po mehanizma za satrudnichestvo i proverka*

[onlayn]. Bryuksel, 1.3.2022 g. COM(2022) 75 final. Sluzhba za publikatsii na Evropeyskia sayuz [pregledana: 8 fevr. 2023]. Dostap: https://commission.europa.eu/system/files/2022-03/com_2022_75_1_bg.pdf.]

Европейска комисия (2023а). *Европейски семестър* [онлайн] [прегледан: 8 февр. 2023]. Достъп: https://commission.europa.eu/content/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester_bg.

[Evropeyska komisia (2023a). *Evropeyski semestar* [onlayn] [pregledan: 8 fevr. 2023]. Dostap: https://commission.europa.eu/content/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester_bg.]

Европейска комисия (2023б). *Механизъм за възстановяване и устойчивост* [онлайн] [преглед на: 8 февр. 2023]. Достъп от: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_bg.

[Evropeyska komisia (2023b). *Mehanizam za vazstanovyavane i ustoychivost* [onlayn] [pregled na: 8 fevr. 2023]. Dostap ot: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_bg.]

Европейска комисия (2023в). *Национални програми за реформи и програми за стабилност или конвергенция* [онлайн] [преглед: 8 февр. 2023]. Достъп от: https://commission.europa.eu/content/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/european-semester-timeline/national-reform-programmes-and-stability-or-convergence-programmes_bg.

[Evropeyska komisia (2023v). *Natsionalni programi za reformi i programi za stabilnost ili konvergensia* [onlayn] [pregled: 8 fevr. 2023]. Dostap ot: https://commission.europa.eu/content/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/european-semester-timeline/national-reform-programmes-and-stability-or-convergence-programmes_bg.]

Европейски консерватори и реформисти (2019). *Нови перспективи за Западните Балкани* [онлайн] [преглед: 8 февр. 2023]. Достъп от: https://ecrgroup.eu/files/Bulgarian_A_new_perspective_for_western_balkans-2_%28reduced%29_corrected.pdf.

[Evropeyski konservatori i reformisti (2019). *Novi perspektivi za Zapadnite Balkani* [onlayn] [pregled: 8 fevr. 2023]. Dostap ot: https://ecrgroup.eu/files/Bulgarian_A_new_perspective_for_western_balkans-2_%28reduced%29_corrected.pdf.]

Европейски парламент (2023). *Информационни фишове на Европейския съюз* [онлайн] (Външни отношения - Разширяването и съседството на Съюза – Западните Балкани) [Преглед на: 8 февр. 2023]. Достъп от: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/168/the-western-balkans>.

[Evropeyski parlament (2023). *Informatsionni fishove na Evropeyskia sayuz* [onlayn] (Vanshni otnoshenia - Razshiryavaneto i sasedstvoto na Sayuza - Zapadnite Balkani) [Pregled na: 8 fevr. 2023]. Dostap ot: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/168/the-western-balkans>.]

Европейски съюз (2020). *ИПП II: Инструмент за предприсъединителна помощ на ЕС за периода 2014 – 2020 г.* [онлайн]. Publications Office of the European Union [Преглед на: 8 февруари 2023]. Достъп от: https://publications.europa.eu/resource/cellar/42a28d0f-2869-4463-a163-0b5ed533e53a.0001.03/DOC_1.

[Evropeyski sayuz (2020). *IPP II: Instrument za predprisaedinitelna pomosht na ES za perioda 2014 – 2020 g.* [onlayn]. Publications Office of the European Union [Pregled na: 8 fevruari 2023]. Dostap ot: https://publications.europa.eu/resource/cellar/42a28d0f-2869-4463-a163-0b5ed533e53a.0001.03/DOC_1.]

Иванова, Анисия (2023). Световната банка предупреждава за глобална рецесия [онлайн]. *Dnes.bg*, 11 януари 2023 19:28 [преглед: 8 февр. 2023]. Достъп от: <https://www.dnes.bg/eu/2023/01/11/svetovnata-banka-preduprejdava-za-globalna-recesia.556657>.

[Ivanova, Anisia (2023). Svetovnata banka preduprezhdava za globalna retsesia [onlayn]. *Dnes.bg*, 11 yanuari 2023 19:28 [pregled: 8 fevr. 2023]. Dostap ot: <https://www.dnes.bg/eu/2023/01/11/svetovnata-banka-preduprejdava-za-globalna-recesia.556657>.]

Илиев, Кузман (2021). Зеленизмът прави ЕС лошо място за живот [онлайн]. *Труд News*, 11 март 2021 09:00 [преглед на: 8 февр. 2023], Достъп: <https://18.nu/txHI>. [Iliev, Kuzman (2021). Zelenizmat pravi ES losho myasto za zhivot [onlayn]. *Trud News*, 11 mart 2021 09:00 [pregled na: 8 fevr. 2023], Dostap: <https://18.nu/txHI>.]

Bartlett, W. (2020). International assistance, donor interests, and state capture in the Western Balkans. *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 29, no 2, pp.184–200.

Batt, Judy (2006). The EU's 'soft power' at work in the Balkans [online]. *European Union Institute for Security Studies (EUISS)*, July 1 2006 [accessed: 08.02.2023]. Available at: <https://www.iss.europa.eu/content/eus-soft-power-work-balkans>.

Besimi, Fatmir (2016). European enlargement challenges, Western Balkans and the way forward [online]. *Journal of Contemporary Economic and Business Issues*, vol. 3, issue 2, pp. 35-48 [accessed: 08.02.2022]. Available at <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/193467/1/spisanie-vol-3-br-2-trud-p35-48.pdf>.

Council of the European Union (2022). *Joint Conclusions of the Economic and Financial Dialogue between the EU and the Western Balkans and Turkey* [online], Brussels, 24 May 2022, 9459/22. General Secretariat of the Council [accessed: 08.02.2023]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/media/56385/st09459-en22.pdf>.

Efendic, A., Ledenev, A. (2019). The Cost of Informal Networking in the Western Balkans Region Matters! In: **Gordy, E., Efendic, A.** *Meaningful reform in the Western Balkans between formal institutions and informal practices*. Bern: Peter Lang, pp. 85-99.

European commission (2015). *Western Balkans and Turkey: enlargement process key to strengthened economic and political stability in the region* [online], November 10 2015, Brussels [accessed 08.02.2022]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_15_5976.

European Commission (2018). *Economic Reform Programmes: Western Balkans and Turkey* [online] [accessed: 08.02.2023]. Available at: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2018-05/20180417-erp-factsheet.pdf>.

European Commission (2020). *Questions and Answers: Economic and Investment Plan for the Western Balkans* [online] October 6 2020, Brussels [accessed 08.02.2023]. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_1819.

European Commission (2021). *2021 Economic Reform Programmes of Albania, Montenegro, North Macedonia, Serbia, Turkey, Bosnia and Herzegovina and*

- Kosovo: The Commission's Overview and Country Assessments* [online], July 14 2021 [Accessed: 08.02.2023]. Available at: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2021-economic-reform-programmes-albania-montenegro-north-macedonia-serbia-turkey-bosnia-and_en.
- European Commission** (2022). *2022 Economic Reform Programmes of Albania, Montenegro, North Macedonia, Serbia, Turkey, Bosnia and Herzegovina and Kosovo: The Commission's Overview and Country Asssesments*, [online], June 21 2022 [accessed: 08.02.2023], Available at: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2022-economic-reform-programmes-albania-montenegro-north-macedonia-serbia-turkey-bosnia-and_en.
- European Commission** (2023a). *Assessments of 2023-2025 Economic Reform Programmes* [online], May 24 2022, [accessed: 08.02.2023]. Available at https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/policy-highlights/economic-governance_en.
- European Commission** (2023b). *Economic and Financial Affairs* [online], February 1 2023 [accessed: 08.02.2022]. Available at: https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/economic-and-financial-affairs_en.
- European Commission** (2023c). *EU Candidate Countries & Potential Candidates' Economic Quarterly (CCEQ) – Western Balkans and Türkiye. 4th Quarter 2022* [online], 25 January 2023 [accessed: 08.02.2023]. Available at: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/eu-candidate-countries-potential-candidates-economic-quarterly-cceq-western-balkans-and-turkiye-4th_en.
- European Conservatives and Reformists** (2022). *New Perspectives for the Western Balkans* [online], May 11 2022 [accessed 08.02.2022]. Available at: https://ecrgroup.eu/campaign/new_perspectives_for_the_western_balkans.
- European Union** (2018). *EU – Western Balkans Strategy* [online]. The Diplomatic Service of the European Union, March 8 2018 [accessed: 08.02.2022]. Available at: https://www.eeas.europa.eu/node/41016_en.
- European Union** (2022). *Economic & Investment Plan for the Western Balkans* [online], December 2022 [accessed: 08.02.2023]. Available at: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-12/EIP-WB-GG-Dec%202022%20%28V6%29.pdf>.
- Senior Nello**, S. (2012). *The European Union. Economics, Policies and History*. 3rd ed. London et al.: McGraw-Hill.
- Wunsch**, Natasha (2020). Between indifference and hesitation: France and EU enlargement towards the Balkans. In: *The National politics of EU enlargement in the Western Balkans*. Milton Park, Abingdon-on-Thames, Oxfordshire: Routledge, pp. 55–74.

ДЕЛОТО ЗУМА – ПАТРИАРХАТ В СЪДЕБНАТА ЗАЛА

АНА БОГДАНОВА АНТОНОВА

Анотация. Съдилищата в Южна Африка често се сблъскват с продължаващата битка между културата и равенството, а патриархалните традиции от миналото все още личат в съдебните процеси и решения. Делото Зума от 2005 г., в което бившият южноафрикански президент е подведен под отговорност за изнасилване на семейна приятелка, представлява пример за продължаващото мъжко превъзходство в съдебната зала и йерархичните отношения между членовете на южноафриканското общество. Целта на статията е да се проучи как старите патриархални традиции могат да повлияят на процесите и съдебните решения в съдебната система на Южна Африка. Статията поддържа хипотезата, че традиционното мъжко превъзходство все още се проявява в съвременното южноафриканско общество, както и в съдебните решения. Анализира се делото за изнасилване срещу Зума, за да се да се изследва влиянието на патриархалните традиции в съдебната зала и върху публичността, която то предизвика. Макар и от 2005 г. делото Зума е само един от многото примери за продължаващото неравноправие. Статията е от значение за дебата относно необходимостта от подобряване на реакцията на наказателноправната система по жалби за изнасилване и откъсването от патриархалните ценности в миналото в контекста на Южна Африка.

Ключови думи: Зума; изнасилване; съдебен процес; патриархат.

ZUMA RAPE TRIAL – PATRIARCHATE INSIDE THE COURTROOM

Ana Bogdanova Antonova

Abstract. The courts in South Africa are often faced with the continued battle between culture and equality and the past patriarchal traditions are still evident in trials and court decisions. *S v Zuma* rape trial of 2005, in which the former South African president was charged with raping a family friend, constitutes an example of the continuing masculine superiority in the courtroom and the hierarchical relations between members of the South African society. The aim of paper is to examine how the old patriarchal traditions may influence trials and court decisions in the juridical system of South Africa. The article sustains the hypothesis that the traditional superior

masculinity is still evident in modern South African society as well as court decisions. The *S v Zuma* rape trial is analysed in order to evaluate the influence of patriarchal traditions inside the courtroom and on the publicity it provoked. Although dating back to 2005, the Zuma case is just one of many examples of continuing inequality. The paper is relevant to the debate around the necessity to improve the criminal justice system's response to rape complaints and detachment from past patriarchal values in the South African context.

Keywords: Zuma; rape; trial; patriarchy.

ВЪВЕДЕНИЕ

Конституцията от 1996 г. на Република Южна Африка бележи триумфа срещу апартейда - тя предлага правни отговори на хората от различни раси и етноси, като осигурява равни възможности, права и свободи. Самият преамбюл възпява и обхваща ценности и принципи в посока на равенството и полага основите за създаването на новото южноафриканско общество. Въпреки обширните международни договори и всеобхватната конституция, жените в Южна Африка продължават да страдат от насилие, дискриминация, непропорционално разпределение на ресурсите и неравен достъп до услуги. Южноафриканското мултикултурно общество се характеризира с особени вярвания и практики, които облагодетелстват някои членове на общността и са дискриминационни за други – много често за жените.

Принципите на обичайното право, което има много дълбоки корени в обществото, създават предпоставки за системни нарушения на равенството между половете. С установяването на демокрацията в страната, съществуващото обичайно право насочва вниманието към необходимостта от правна реформа, не само поради поредицата от нарушения на правата на човека, но и защото изостава от социалната еволюция на страната. Южна Африка е „нация на дъгата“ по силата на религиозното, етническото и културното многообразие, което съставлява нейното население. Ето защо, в съответствие с Конституцията, обичайното право създава противоречие - от една страна, в документа се гарантират свободата и правата, като равенство, човешко достойнство и недискриминация; от друга страна, се признава културното многообразие, защитавайки правата на културните и религиозните малцинства. Конституционният контекст създава парадокс, при който културата противоречи на правото на равенство.

Съдилищата в Южна Африка често се сблъскват с продължаващата битка между културата и равенството, а патриархалните традиции от миналото все още са видими в съдебните процеси и решения. Делото за изнасилване „С. срещу Зума“ от 2005 г. представлява пример, който демонстрира продължаващото мъжко превъзходство и йерархичните отношения между членовете на южноафриканското общество. Макар и от 2005 г. делото Зума е само един от многото примери за продължаващото неравноправие. За изследването е

избран именно този съдебен процес поради огромната публичност и големият интерес на южноафриканската общност. Целта на статията е да се проучи как старите патриархални традиции могат да повлияят на решенията в правната система на Южна Африка и в днешни дни. Изследването поддържа хипотезата, че традиционното мъжко превъзходство все още се проявява в съвременните съдебни процеси и решения. Настоящото проучване от значение за дебата около необходимостта от подобряване на наказателноправната система по жалби за изнасилване и откъсване от патриархалните ценности от миналото.

Методологията на изследването, възприета в настоящата работа, включва задълбочено проучване на решението на съда, както и обширен преглед на литературата по случая. За анализ на нагласите сред обществото са използвани медийни репортажи. Решението на съда е основен източник на информация и предмет на изследването, тъй като в него са представени аргументите, на всяка от страните, както и от правните субекти. Обект на изследването представлява влиянието на патриархалните традиции върху съдебния процес и върху публичността, която той предизвиква.

СЪДЕБЕН ПРОЦЕС ЗА ИЗНАСИЛВАНЕ СРЕЩУ ЗУМА: ПРЕДИСТОРИЯ

Съдебният процес за изнасилване „С. срещу Зума“ (*In The High Court Of South Africa /Es (Witwatersrand Local Division) Case No: Date: 8/5/2006, 2006*) поставя под въпрос традиционната концепция за сексуалността и достойнството на жените. По този начин процесът очертава пукнатината между либералната демокрация и традиционния патриархат в южноафриканското общество и особено в съдебната система. Тези противоречиви възгледи се сблъскват в търсенето на африканската идентичност, култура и афромодернизма, тъй като обвиняемият е едновременно въплъщение на традиционното мъжко превъзходство на зулусите и едновременно на модерен революционен политически лидер.

Джейкъб Зума е южноафрикански политик, който е бил четвъртият президент на Южна Африка от 2009 г. до 2018 г., както и бивш активист срещу апартейда, член на *Umkhonto we Sizwe* и президент на Африканския национален конгрес (ANC) между 2007 и 2017 г. Зума е роден в селския регион Нкандла, който сега е част от провинция Квазулу-Натал. Бившият президент е възприеман от сънародниците си като символ на африканската идентичност и защитник на Зулу културата. Журналистът Алек Ръсел написа през 2009 г. „*Когато Зума се изправи пред тези тълпи, той е нещо повече от политик: за кратко той се доближава до възрожденски проповедник или лидер на култ.*“ (Russell, 2009).

Потърпевшата, наричана *Khwezi* (звезда), тридесет и една годишна ХИВ-позитивна жена, остава за една нощ в дома на ответника, семеен приятел. Тя твърди, че Джейкъб Зума, шестдесет и четири годишен президент на Африкански национален конгрес, е влязъл в стаята ѝ през нощта и е осъществил сексуален контакт с нея без разрешение и съгласие. При съобщаването на случая в полицията, ищцата заявява, че никога не би допуснала сексуален контакт без предпазни средства, тъй като е наясно с рисковете, свързани с нейното заболяване. Тя уточнява, че инцидентът е опустошил и нарушил физическото и психическото ѝ здраве. Твърди, че не е могла да прекрати половия акт, тъй като поради шока не е можела да говори или да се движи, като описва състоянието си като транс. Ищцата обяснява, че никога не би прелъстила Зума, когото преди насилието е възприемала като баща. Наричала го *malume* (баща), защото според нея и патриархалната йерархия на нейната общност той се е отнасял и е гледал на нея по този начин. Освен това тя признава, че има лесбийска ориентация и поради това не е имала интерес да влиза в сексуални отношения със Зума.

От друга страна, Зума твърди, че ищцата е демонстрирала намеренията си неколкократно – като е разговаряла с него приятелски на интимни теми, като например самотата си заради ХИВ-статуса си, като му е позволила да ѝ направи масаж и като го е посетила в кабинета му неподходящо облечена. Той твърди, че жалбоподателката никога не е изразила нежеланието си, въпреки че е знаела, че в близост до помещенията на къщата има полицейски служител; нито е отхвърлила акта, нито е крещяла или викала. Адвокатите от екипа на защитата твърдят, че никой здравомислещ мъж не би изнасилвил жена, когато наблизо има полицаи, а дъщеря му спи в съседната стая. Освен това, тъй като обвиняемият е бил политически представител, те коментират, че обвинението в изнасилване би го поставило в центъра на общественото внимание. Ответникът смята, че делото е просто опит да се навреди на обществения му имидж и политическата му позиция. При това, за да затвърдят доверието в защитата, адвокатите на Зума призовават като свидетели свещеник и стажант-свещеник, които преди това са били обвинени в изнасилване от *Khwezi*.

Върховният съд освен това отхвърли едва ли не спечеленото равенство между половете, като не позволи на правни представители на женски организации да участват като *amicus curiae* в процеса, заявявайки, че те са ненужни от самото начало.

ЙЕРАРХИЧНА ВРЪЗКА

Струва си да се разгледат отношенията между ищцата и ответника, за да се разберат по-добре техните действия преди, по време и след инцидента. Както вече беше споменато, *Khwezi* нарича Зума „*malume*“, което предполага

отношения, подобни на тези между баща и дъщеря. Огромният дисбаланс на властта личи и от зулуските думи, с които той се обръща към нея - *nthombi*, *nthunkulu* и *nthombizana* - същите думи, които е използвал със собствените си дъщери (Skeen, 2007).

В нито един момент от кръстосания разпит, съдът не взема под внимание, че отношенията между жалбоподателката и ответника са структурирани в съответствие с културата и обичайните принципи. От културна гледна точка, жертвата е била в подчинено положение и не е могла да откаже да прави секс с насилника, защото той е неин чичо и тя не е имала правото да изрази своето несъгласие. От своя страна, Зума не се е зачудил защо тя е била пасивна по време на половия акт, тъй като по традиция жените трябва да запазват пасивност. В тази връзка, обвиняемият поддържа теорията, че *Khwezi* му е правила сексуални намеци неколккратно, като например седейки като мъж и носейки традиционно облекло пред него. Нещо повече, тъй като между жертвата и насилника има значителна разлика във възрастта, старшинството в традиционното селско общество се възприема като източник на сила и власт.

Жените не могат да избегнат малтретиране, тъй като не бива да оспорват авторитета на по-възрастните или да проявяват неуважение към тях. Проучване, проведено в селските райони на провинция Квазулу Натал, разкрива, че мъжете очакват от жените да бъдат сексуално достъпни по тяхно искане и че никоя жена няма право да откаже секс. При тази обстоятелства, жените смятат, че естественият отговор на сексуалното насилие е мълчанието (Hassim, 2009, р. 64). Големият брой жени, които се обръщат в подкрепа на Зума, изразявайки това, което е трябвало да направи *Khwezi*, доказва това културно убеждение. Като проява на преданост към традиционните практики, той изразява и готовността си да плати *lobolo* (цена на булката) на семейството ѝ.

Макар че по време на целия процес съдията дава превес на културните практики и нагласи, в нито един момент той не оправдава „мълчанието“ на ищцата и нейната реакция с дълбоко неравностойните и лични отношения между двамата. Съдията просто приема стратегията на защитата, без да вземе под внимание, че разликата във възрастта, културните отношения между половете и йерархичната структура биха могли да обезсилат жертвата.

ПАТРИАРХАТ В СЪДЕБНАТА ЗАЛА

Важно е да се разгледат действията на съда, за да се очертае как патриархалните традиции от миналото все още намират отражение в днешната законодателна система в Южна Африка.

Като начало, при представянето на ищцата, Съдът разкрива подробности за личния живот, историята и сексуалната ориентация на *Khwezi*. Подобни подробности не са споделени по отношение на Зума. Може да се твърди, че

предоставянето на публиката на такива подробности за *Khwezi* водят до стигматизация и негативно отношение. Всъщност, нейната сексуална ориентация, както и семейното ѝ положение, предизвикват реакция сред южноафриканското общество, което коментира, че „има нещо нередно в жена, която не иска да се омъжи и да създаде семейство“ (Burt, 1980).

Защитната стратегия на Зума се основава на културата на зулусите, според която мъжът не може да остави жена в състояние на възбуда. Обвиняемият твърдял, че е трябвало да задоволи жената, защото зулуските му традиции и вярвания предполагат това. Според Катрин Албертин, приемайки оправданието на Зума, съдията показва вяра в стереотипите на половите роли и в допускането на оправдаване на нарушения в името на културата. Авторката твърди, че понятията за култура и традиции възпроизвеждат остарели патриархални вярвания и не трябва да имат място в една конституционна демокрация, тъй като противоречат на основните права на човека и на понятията за равенство (Albertyn, 2009).

В хода на делото, Върховният съд провежда кръстосан разпит на ищцата, но не и на ответника. Това навежда на мисълта, че в процеса срещу Зума, по-облагодетелстван е бил обвиняемият, а не ищцата. Напротив, жалбоподателката е трябвало да оправдава действията си пред Съда. Друга особеност в действията на съдията е свързана с мястото на инцидента. В показанията си, Зума първо заявява, че събитието се е случило в спалнята за гости, а след това в спалнята му. *Khwezi* поддържа твърдението, че изнасилването е станало в спалнята за гости. Макар че в показанията на Зума е имало несъответствие, той не е бил разпитан по този въпрос (Graham, 2013).

Специфично е, че в процеса съдията приема като доказателство предишната сексуална история и дневниците на *Khwezi*, но не разглежда историята на Зума. В миналото си, тя отправя обвинения в изнасилване срещу пастор, което според съда, показва вероятността ѝ да манипулира с цел привличане на внимание. Допускането на такива доказателства е рисково за съда, тъй като може да се възприеме като нарушение на правото на човешко достойнство. Въпреки това, доказателствата са допуснати като относими към достоверността на думите на ищцата. Досега, отхвърляйки версията на *Khwezi* за събитията, съдията сравнява поведението ѝ с типичното поведение на човек, преживял изнасилване – не открива доказателства за физически наранявания, обикновено причинявани от изнасилване, нито пък резултат от травма или депресия. Нещо повече, счита за необясним факта, че тя не се е обърнала към униформен полицаи, нито към дъщерята на ответника, които са могли да ѝ окажат помощ.

Екипът на защитата на Зума се възползва от мълчанието на жертвата, за да постави под въпрос нейната достоверност. Нейните действия са изтълкувани от съда в полза на Зума. Според Жак Депеншен „мълчанието на изнасилваната жертва не означава, че изнасилване не е имало или, още по-лошо, че то е

било търсено“ (Depelchin, 2005, p. 19). Въпреки това, Зума и съдията предпочитат добре познатия стереотип за това как се очаква да се държи една жена, когато е изнасилена. Съдът не отдава значение на евентуалния шок, който *Khwezi* може да е изпитала, приемайки, че човек, който е изнасилен, несъмнено ще реагира по някакъв определен начин. Предположенията, направени от екипа на защитата на Зума и съдиите, не са оспорени от обвинението, като по този начин традиционното мъжко превъзходство на зулусите остава напълно неоспоримо (Suttner, 2009). При разглеждането на нейната достоверност е от съществено значение да се включи въпросът, поставен от съдията: „Защо жалбоподателката би крещяла „изнасилване“, когато е била доброволен участник в сексуалния акт?“ (In *The High Court Of South Africa /Es (Witwatersrand Local Division) Case No: Date: 8/5/2006, 2006*). Действията в съдебната зала са пример за патриархалната култура на Южна Африка от миналото, която продължава да преследва обществото и, за съжаление, законодателната система.

Съдът решава, че *Khwezi* или е страдала от травматични инциденти в миналото, като е възприемала всеки сексуален акт като заплаха, или е изпитвала вина и възмущение от събитието. С оглед на гореизложеното обявява, че Зума е невинен и освободен от отговорност.

Допуснатите доказателства около сексуалната история на *Khwezi* и кръстосаният разпит, проведен от съда, показват очевидните последици от патриархалните традиции сред южноафриканското общество (Spies, 2015). Според Брайдън и Ленгник този конкретен съдебен процес засилва стереотипите за изнасилване, които са дискриминационни за жените и утвърждават традиционното мъжко превъзходство. Според учените, случаят „*Khwezi*“ е знаков не само по отношение на изнасилванията, но и по отношение на властовите отношения, упражнявани по насилствен начин (Bryden, Lengnick, 1997). Според Робинс, доказателствата, аргументите и оправданията, използвани от стратегията за защита на Зума, се позовават върху полови стереотипи, архаични културни вярвания и патриархални традиции (Robins, 2008).

При разглеждането на въздействието на съдебното решение върху равенството между половете следва да се отбележи, че задълбочаването в сексуалната история на жалбоподателката нарушава правото ѝ на човешко достойнство, въпреки че то е ключов елемент от Конституцията на Южна Африка. Кръстосаният разпит на предишни сексуални преживявания, причинява както унижение, така и срам на жалбоподателката, което обикновено обезкуражава жертвите да търсят правосъдие. Тъй като популярността на делото нараства, нейният образ пред обществото е старателно изграден чрез разкриване на подробности от личния ѝ живот. Вместо жертва, *Khwezi* е възприемана като отговорна за съблазняването – престъпник. Според съдебната власт, *Khwezi* е „силен човек, който добре контролира себе си, знаейки какво иска. Тя определено не е този кротък, мек и покорен човек, за какъвто я представяха“

(*In The High Court Of South Africa /Es (Witwatersrand Local Division) Case No: Date: 8/5/2006, 2006*). Както посочват Суарес и Гадала, вината на подсъдимия е напълно елиминирана в сравнение с вината на ищцата. В съдебната зала и извън нея, *Khwezi* е представена като „лошото момиче“, което няма съпруг или деца, бисексуална, облечена по провокативен начин, по-скоро отговорна за инцидента, отколкото жертва (Suarez, Gadalla, 2010).

Изложеното позволява да се заключи, че вземането под внимание на сексуалната история и личния живот на *Khwezi* като релевантни доказателства означава изграждане на представа за това как трябва да изглежда една морална жена, както и изключване на други видове жени от защитата на закона. Този акт на Съда представлява отказ на правото на жените на личен живот, достойнство и справедлив съдебен процес.

„100% ЗУЛУ МЪЖ“

Джейкъб Зума е човек с традиционни корени и разбирания. Той има силни позиции сред традиционните селски райони в Квазулу Натал, където е възприеман като защитник на културните норми и на укрепването на африканската идентичност (*Will the Qur'an save Schabir Shaik?*, 2006). Не е изненадващо, че по време на съдебния процес вождовете (*amakosi*), облечени в традиционни дрехи, подкрепят своя лидер от първите места в съдебната зала (Robins, 2008).

Тъй като Конституцията дава право на защита на дванадесетте официални езика на Южна Африка, по време на съдебните процедури той избира да потвърди изявлението си на езика *исизулу*, който е неговият майчин език и който е възплъщение на предаността му към културата, традициите и принадлежността към определена етническа група. В изявлението си, той използва изрази, отличителни за култура на Квазулу Натал – обръща се към съдиите с *nkosi*, крале на съда. По този начин, Зума се превръща в инструмент на възприетите в това общество отношения на подчиненост на жените, оправдавайки сексуално насилие. Случаят представлява по-скоро съдебен процес за политика и култура, отколкото за изнасилване (Deane, 2018, p. 91).

Нещо повече, когато дава обяснение за причината, поради която не е използвал предпазни средства, въпреки повишената опасност от предаване на ХИВ, Зума за пореден път изтъква своята етническа принадлежност. Както вече беше разгледано, той пояснява, че тъй като ищцата е била в състояние на сексуална възбуда, според културата на зулусите, не е могъл да я остави в това положение. В резултат, обвиняемият се е изправил пред опасността да се зарази с ХИВ като зулуски мъж. Освен това твърди, че оставянето на жена в състояние на сексуална възбуда представлява нарушение на нейното достойнство като жена. Той обяснява, че: „И си казах: знам, че както сме израснали

в културата на зулусите, не се оставя жена в такова положение, защото ако го направиш, тя дори ще те арестува и ще каже, че си изнасилвач“ (*In The High Court Of South Africa /Es (Witwatersrand Local Division) Case No: Date: 8/5/2006, 2006*). Според неговите виждания, Зума се е ръководил от мъдростта на културата и се е изправял срещу потенциална опасност с осъзнатост (Waetjen, Maré, 2009).

Що се отнася до съгласието, Зума отново използва културата на зулусите, за да оправдае действията си. Той заявява, че според неговата обичаи, от жената се очаква да демонстрира сексуална плахост и да прави само косвени намеци, давайки индикации. Според обвиняемия, тя е изразила намеренията си по няколко начина, като например позата, в която е седяла, и това, което са обсъждали помежду си, воденето на сексуално натоварени разговори и фактът, че е носила *kanga* (традиционна домашна дреха). Поведението, което той очертава като показателно и провокативно, е в съответствие с традиционните роли на половете и морала. Твърдението му описва културен стереотип, според който сексуалната плахост на жената е покана за сексуален акт.

Съдебният процес срещу Зума получава широко медийно отразяване чрез телевизията, радиото, интернет, пресата и т.н., което ще бъде разгледано в следващия раздел на статията. Струва си да се отбележи, че по време на целия процес, Зума запазва имиджа си на „100 % зулу мъж“, за което бива подкрепян от много поддръжници. Неговият зулуски традиционализъм е демонстриран и от готовността му да плаща *lobolo* и да следва културния брачен ритуал. Стратегията на защитата му използва неговата традиционност, за да докаже патриархалния аргумент - той е представен като символ на зулуската автентичност и добродетелност. Образът му пред съда отразява популярната в южноафриканското общество гледна точка за сексуалността и мъжествеността. Нещо повече, демонстрациите в негова полза имат привиден милитаристичен характер, както личи от военната песен, която Зума изпява - *Umshini wami*, което означава „Донеси ми картчницата“. Както твърди Сутнер, тази песен е използвана от обвиняемия като символ на властта, обезкуражавайки всеки, който поставя под съмнение неговото превъзходство, традиционализма му или невинността му (Suttner, 2016).

В нито един момент по време на кръстосания разпит съдията не задава въпроса за възприятата на Зума относно мъжествеността на зулусите. Както твърди Реймънд Сатнър, валидността на зулуската култура на Зума и неговите внушения просто са приети и никога не са били критикувани от Съда. Ученият изказва предположението, че екипът на обвинението, който включва предимно африканци, е можел да се опита да постави под въпрос културните вявания, които често се използват като оправдание за нарушения на права (Suttner, 2016).

Очевидно е, че процесът, доказателствата и допускането на кръстосан разпит, защитната стратегия на Зума и действията му в съдебната зала и извън нея са отражение на дълбоко вкоренените патриархални традиции в южноафриканската политическа и законодателна система, както и в цялото общество.

ГЛАСОВЕ НА ПОДКРЕПА

Изключително важно е да се оцени общественото мнение около присъдата на Зума. Съдебният процес срещу Зума привлича значителна общественост, тъй като поддръжниците и на двете страни спорят словесно и физически, участвайки в масови прояви. От една страна, обвиняемият е човек с титла и образование, традиционалист и със силни корени в селските райони на Квазулу Натал. От друга страна, жертвата *Khwezi* е ХИВ позитивна бисексуална феминистка, с поредица от изнасилвания в миналото. Традиционните зулуски възгледи и разбирания на Зума се предават непрестанно по радиото и телевизията, което привлича все повече поддръжници на зулуската мъжественост и патриархат. Подкрепят го членове на традиционни и консервативни етнически групи, националисти и популярно ляво движение. Традиционни лечители извършват ритуали, за да му осигурят успех в процеса, а вождовете заемат първите места в съдебната зала, облечени в традиционни дрехи.

В изследването, проведено от Тембиса Уайтен и Герхард Маре (Waetjen, Maré, 2009), са представени дискусиите на уебсайта „Приятелите за Джейкъб Зума“, които очертават обществената подкрепа за обвиняемия. Нещо повече, уебсайтът разкрива консервативния характер на джандър и сексуалната политика, която привлича поддръжници от цяла Южна Африка (Robins, 2006). За разлика от обвиняемия, *Khwezi* е представена като психично болен лъжец, който е опасен за южноафриканското семейство. Авторите посочват, че според редовен потребител, „JZ е просто човек и може би това е, което сме склонни да харесваме в него. Чисто човешко е един мъж да бъде сексуално привлечен от една жена и обикновено обличането е начинът, по който една жена, в контекста на секса, може да ухажва мъжете за най-човешкия акт - секса. Обикновено мини полата и разкриващото облекло се използват, за да се отвлече вниманието на мъжете и в повечето случаи да се съблазнят, за да получат това, което искат.“ Мадиша, друг потребител разглежда, че „JZ не е направен от стомана, [а е] плът и кръв като всеки мъж. Тази жена (К) е знаела, че като вкара JZ в леглото, може да спечели нещо, защото най-слабото място при мъжете е в леглото. Затова Библията ни разказва за жена, „ОБЛЕЧЕНА“ като блудница, с примамливи очи. Само че [К] не е била собственичка на къщата, а е трябвало да ѝ покаже вратата, защото за намеренията ѝ свидетелства начинът, по който се е обличала, да не говорим за алчността ѝ за пари. Ако в

Библията пише „облечена като блудница“, не виждам причина, поради която JZ да не може да се оплаче от облеклото“ (Robins, 2006, p. 159).

Както посочва Хюз, делото получава две решения – едно от закона и едно от народа, което се отразява в поведението на поддръжниците на Зума. Поради поведението на съда, който приема като релевантно доказателство по делото сексуалната история и личния живот на *Khwezi*, обществото е хвърлено в подозрения. По време на ежедневната демонстрация пред Върховния съд в Йоханесбург, лагерът в подкрепа на обвиняемия изгаря нейни снимки, скандирайки „Изгори кучката!“.

Лиза Ветън описва, че: „в първия ден на процеса по жена, носеща забрад-ка, подобна на тази на жалбоподателката, бяха хвърлени камъни. Присъстващите в съда също така заявиха, че са чули жената да бъде описвана като уличница... Следващата седмица една жена пристига с плакат, на който е изписано името на жалбоподателката и твърдението, че тя позори всички жени в Южна Африка. Не само, че са предоставени за продажба брошури със снимка на жалбоподателката, както и с нейното име и адрес, но снимката ѝ е публично изгорена - действие, което накара някои журналисти да направят паралел с изгарянето на вещици“ (Buhlungu et al., 2007, p. 439). Това твърдение ясно очертава обществените нагласи, които все още са доминирани от патриархални и културни влияния.

Случаят Зума предизвиква недоволство и гняв сред южноафриканската общност но не заради обидния и насилствен характер -гражданите вярват, че съдилищата трябва да разберат културата на зулусите и техният лидер е осъден несправедливо. Значителна част от поддръжниците на Зума са жени, облечени в традиционни зулуски рокли, и публично се застъпват срещу жалбоподателката. Изследване, проведено от Нирен Толси, Кванеле Сосибо, Туми Макгета и Монако Дибетле (Tolsi et al., 2006), включва интервюта с жени относно процеса, които отразяват женската гледна точка. В отговорите на интервюираните се виждат традиционните роли и стереотипи на половете. Нолутандо Масе, който вярва в невинността на Зума, заявява, че „жените в тази страна трябва да променят отношението си; те трябва да спрат да плачат за изнасилване, когато приятелите им ги разочароват“. Стембиле Ндвандве, самотна майка от Ламонтвил, заявява, че „тази жена говори лъжи, защото е била в стаята на Зума с тази [канга] и той е можел да види всичко. След това Зума е спал с тази жена и после тя е завела дело срещу него. Тя има твърде много пари и всъщност не е работила, откъде идват тези пари? Тази жена е *isigebengu* (престъпник), тя е приятелка на Зума, иначе защо щеше да спи с него без презерватив? Защо щеше да спи с него четири пъти?“. Домашна помощница предпочита да остане анонимна, коментира: „Не искам нито една жена да бъде изнасилена. Но нейната история! Първо, тя е била поканена, после се е съгласила да готви. Трето, съгласила се е да остане със Зума за през

нощта и четвърто, не е заключила вратата“. Друга жена пък казва: „Хубаво е, че изгориха тази снимка [на предполагаемата жертва на изнасилване]. Някой, който не харесва Зума, ѝ е платил нещо. Искам Зума да бъде следващият президент. Този процес за изнасилване не е правилен, защото някой е изнасилвал това момиче преди Зума, така че защо тя не го изправи пред съда преди Зума? Защо тя иска да унищожи Зума?“. Респондентката Анна Машеле, чистачка във фабрика за автобуси в Нютаун, Йоханесбург, отбелязва, че „това младо момиче е лудо и не уважава по-възрастните хора. Тя обиди всички жени в тази страна, дори тези, които я подкрепят“. Нкамисиле Мафалала, заявява: „Нашите братя седят в затвора заради жени като [жалбоподателката], които викат „изнасилване, изнасилване, изнасилване“ [...] Наистина искаме да ни бъде обяснено изнасилването. Ние, жените, вече не познаваме тематиката, защото всеки може да каже изнасилване“.

От интервюта става ясно, че жени от различни възрасти, класи и произход имат отрицателен отговор на историята на *Khwezi* и подкрепят гледната точка на Зума. Това е резултат от дълбоко вкоренените патриархални вярвания сред южноафриканските общества дори в наши дни. Нещо повече, поставянето на етикети като „опортюнистка“, „кучка“ и „луда“ на *Khwezi* показва и как самите южноафрикански жени разбират изнасилването (Potgieter, 2006).

От анализа на общественото мнение се доказва, че преднамерено изграденният образ на *Khwezi*, представен от Съда, и традиционната зулуска мъжественост на Зума са оказали силно въздействие върху обществото. Южна Африка, макар и демократична държава, все още е силно повлияна от патриархалните норми и ценности от миналото. Ролите на половете и стереотипите все още са видими дори в политическата и съдебната система на Южна Африка.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Независимо от факта, че Конституцията на Южна Африка е влязла в сила преди повече от две десетилетия, все още съществуват множество нерешени правни практики между демокрацията и традицията. Случаят „Зума“ е само началото на редица подобни случаи, подчертаващи дълбоко вкоренения патриархат в съвременното южноафриканско общество, който се отразява и на законодателната система. Настоящата статия е едно от малкото изследвания на намесата на традициите в съдебните решения. Съчастието на прокуратурата в приемането на версията на Зума за събитията, както и неговата защита в съдебната зала и извън нея, са в противоречие с равенството между половете в Южна Африка. В този смисъл, нормализирането на сексуалното поведение на обвиняемия допринася за политизирането на сексуалността и културата (Robins, 2008). Освен това, поддръжниците на Джейкъб Зума са илюстрация на продължаващия патриархален морал.

По време на процеса, Съдът на Йоханесбург разрешава на защитата да използва сексуалната история на *Khwezi*, предишни обвинения и писмените показания на няколко свидетели, за да постави под въпрос нейната надеждност. Съдията приема и културното предположение на Зума, че начинът, по който е била облечена, е изразявал поканата ѝ за сексуален контакт. Тези действия на съда са повлияли на обществената нагласа както към жалбоподателката, така и към обвиняемия, и са потвърждение на превеса на културата и традициите пред правата и достойнството на жените. По-конкретно, доказателствата, допуснати от съдията, са в защита на обвиняемия и са пример за унижително и оскърбително поведение спрямо достойнството на една жена. Допускането на сексуална история като доказателство изгражда представата за това как трябва да изглежда една морална жена, като по този начин изключва определени жени от защитата на закона, заклеява тяхната роля.

От гласовете на подкрепа извън съдебната зала става ясно, че много членове на южноафриканското общество не одобряват промените в статута на жените и тяхната традиционна роля.

Делото представлява стъпка назад по отношение на конституционната демокрация, правата на човека и достойнството. Решението на Върховния съд нанася дълбока вреда на разпоредбите, предоставящи права и свободи на жените, като укрепва и подхранва традиционната патриархална структура на южноафриканското общество и културната подчинена роля на жените.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Albertyn, C.** (2009). 'The stubborn persistence of patriarchy'? Gender equality and cultural diversity in South Africa. *Constitutional Court Review*, 2, pp. 165–208.
- Bryden, D., Lengnick, S.** (1997). Rape in the criminal justice system. *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 87, issue 4 Summer, pp. 1195–1294.
- Buhlungu, S. et al. (eds.)** (2007). *State of the nation: South Africa 2007*. 4th ed. HSRC Press.
- Burt, M. R.** (1980). Cultural myths and support for rape. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 38, issue 2, pp. 217–230.
- Deane, T.** (2018). Sexual Violence and the Limits of Laws' Powers to Alter Behaviour: the Case of South Africa. *Journal of International Woman Studies*, vol. 19, issue 2, pp. 84–103.
- Depelchin, J.** (2005). *Silences in African history: between the syndromes of discovery and abolition*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- Graham, L. V.** (2013). The Importance of Confronting a Colonial, Patriarchal and Racist Past in Addressing Post-Apartheid Sexual Violence. *African Safety Promotion*, vol. 11, issue 2, pp. 28–37.
- Hassim, S.** (2009). Democracy's Shadows: Sexual Rights and Gender Politics in the Rape Trial of Jacob Zuma. *African Studies*, vol. 68, issue 1, pp. 57–77.

- In** *The High Court Of South Africa /Es (Witwatersrand Local Division) Case No: Date: 8/5/2006* (2006) [online] [accessed: 10.05.2023]. Available at: <http://www.saflii.org/za/cases/ZAGPHC/2006/45.pdf>.
- Potgieter**, C. (2006). Southern African Linguistics and Applied Language Studies 'Real men stand up for the truth': discursive meanings in the Jacob Zuma rape trial. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies*, vol. 24, issue.4. pp. 511–521.
- Robins**, S. (2006). Sexual Rights and Sexual Cultures: Reflections on the “Zuma Affair” and “New Masculinities” in the South Africa. *Horizontes Antropologicos*, vol. 12, issue 26, pp.149–183.
- Robins**, S. (2008). Sexual politics and the Zuma rape trial. *Journal of Southern African Studies*, Vol. 34, Issue 2, pp. 411–427.
- Russell**, Alec (2009). The next president of South Africa [online]. *Financial Times*, April 17 2009 [accessed: 18.05.2023]. Available at: <https://www.ft.com/content/f4f4b2ec-288c-11de-8dbf-00144feabdc0>.
- Skeen**, E. (2007). *The Rape of a Trial: Jacob Zuma, AIDS, Conspiracy, and Tribalism in Neo-liberal Post-Apartheid South Africa: Thesis submitted to the Department of Anthropology, Princeton University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Bachelor of Arts* [online] [accessed: 18.05.2023]. Available at: https://lapa.princeton.edu/hosteddocs/skeen_2007_thesis.pdf.
- Spies**, A. (2015). Reconsidering the amicus curiae participation in S v Zuma: lessons for future participation. *South African Journal of Criminal Justice*, vol. 87, pp. 59–72.
- Suarez**, E., **Gadalla**, T. M. (2010). Stop blaming the victim: a meta-analysis on rape myths. *Journal of Interpersonal Violence*, vol. 25, no 11, pp. 2010–2035.
- Suttner**, R. (2009). The Jacob Zuma Rape Trial: Power and African National Congress (ANC) Masculinities. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, vol. 17, issue.3, pp. 222-236.
- Suttner**, R. (2016). The Zuma rape trial and its bearing on the post-Zuma era [online]. *South African History Online*, 17 August 2016 [accessed: 18.05.2023]. Available at: <https://www.sahistory.org.za/archive/op-ed-zuma-rape-trial-and-its-bearing-post-zuma-era-raymond-suttner-daily-maverick-17>.
- Tolsi**, N. et al. (2006). This mama is speaking lies. *Mail&Guardian*, 24 MAR 2006 [accessed: 20.05.2023]. Available at: <https://mg.co.za/article/2006-03-24-this-mama-is-speaking-lies/>.
- Waetjen**, T., **Maré**, G. (2009). Tradition's desire: the politics of culture in the rape trial of Jacob zuma. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, vol. 56, no 118, pp. 63–81.
- Will the Qur'an save Schabir Shaik?** (2006) [online]. *Mail&Guardian*, 21 DEC 2006 [accessed: 18.05.2023]. Available at: <https://mg.co.za/article/2006-12-21-will-the-quran-save-schabir-shaik/>.

